

Andjey Yan Xodubski

Mədənçi, geoloq
Vitold Zqlenitski
(1850 -1904)
“POLŞALI NOBEL”

Andjey Yan Xodubski

Mədənçi, geoloq
Vitold Zqlenitski
(1850 -1904)
“POLŞALI NOBEL”

Foto və illüstrasiyalar Müəllifin kolleksiyasından

Rəyçi: Professor Jacek Knopek

Üzlük dizaynı: Max Print şirkəti

Redaktor: Dr. Beata Slobodzian

Tərcümə edən: Dr. Samir Səttarov

@ Towarzystwo Naukowe Płockie (TNP) tərəfindən müəlliflik hüququ qorunur.

Yazma, çap, bağlama:

Max Print şirkəti

A: Əlibəy Hüseynzadə küç. 84

Bakı, AZ1014, Azərbaycan;

Telefon: +994 12 594 02 02

Mobil: +994 55 225 54 70

Bakı 2023-cü il

Üçüncü nəşr

Mündəricat:

Giriş	4
I Fəsil	16
Vitold Zqlenitski mədəni şərait mühitində: uşaqlıq və gənclik	
II Fəsil	32
Vitold Zqlenitskinin peşə problemləri mühitində	
III Fəsil	54
Qafqazda sırf geoloji maraqların Vitold Zqlenitski tərəfindən həyata keçirilməsi	
IV Fəsil	76
Gələcək haqda fikirlər: Mühəndis Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsi	
V Fəsil	100
Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsinin həyata keçirilməsinin dolanbac yolları	
Nəticə	122
Müəllif haqqında qeyd	126

Embassy
of the Republic of Poland
in Baku

Hörmətli Oxucular,

Sizə həyatını Azərbaycanla bağlamış görkəmli polyak mühəndisi və ixtiraçısı Vitold Zqlenitskiyə həsr olunmuş nəşri təqdim edirik.

“Bakı neftinin atası” və ya “Polşalı Nobel” adlandırılan Vitold Zqlenitski haqda geniş beynəlxalq auditoriya üçün indiyədək monoqrafiya nəşr edilməmişdi. Onun həyatı və əbədi nailiyyətləri yalnız geologiya, mədənçıxarma və ya mineral ehtiyatların hasilatı sahəsi ilə bağlı olan dar bir qrup mütəxəssislərə məlum idi. Bu boşluq hal hazırda Polşa Respublikasının Bakıdakı səfirliyi tərəfindən Plotsk Polşa Elmi Cəmiyyəti (PEC) ilə birgə əməkdaşlıq çərçivəsində hazırlanmış professor Andjey Yan Xodubskinin “Mədənci, geoloq Vitold Zqlenitski (1850-1904) “Polşalı Nobel” kitabının tərcüməsi ilə aradan qaldırılır.

Nəşr bir çox səbəblərə görə vacibdir. Monoqrafiyada, geologiya sahəsində dünya pionerine çevrilmiş, digər ixtiraları ilə yanaşı, sualtı buruq və neft hasilatı üçün cihaz – buruq platformasını ixtira etmiş görkəmli polyak mühəndisinin və ixtiraçısının şəxsiyyəti və nailiyyətləri haqda məlumat təqdim olunur.

Vitold Zqlenitski Xəzər dənizi hövzəsində dənizaltı neft sahələrini təsvir edərək, onların sayını və bu ərazidə hansı təbii yataqların olduğunu göstərmişdir.

Neft-qaz sənayesinin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini və ölkənin zənginliyinin artmasını nəzərə alaraq hesab edirik ki, oxucuları mühəndis Vitold Zqlenitskinin Azərbaycan iqtisadiyyatının bu ən mühüm sahəsinin inkişafındakı xidmətləri ilə tanış etmək lazımdır. Onun nailiyyətləri o qədər yüksək qiymətləndirilib ki, o dövrün qəzetlərindən biri Zqlenitskini “Bakını neft Eldoradosuna çevirən adam” adlandırmışdı.

Eyni zamanda kitabda Vitold Zqlenitski Azərbaycanın ictimai və mədəni həyatında iştirak edən şəxs, Bakıdakı polyak icmasının fəal üzvü və Polşa-Azərbaycan əlaqələrinin mühüm simalarından biri kimi də təqdim olunur. Nəşrin baş qəhrəmanı Bakıda su qurğularının tikintisinə öz töhfəsini verib.

Son vəsiyyətinə o, neft yataqlarından Bakıda Roma Katolik Kilsəsinin tikintisini müştərək şəkildə maliyyələşməsi, Polşada və Bakıda elmi cəmiyyətləri dəstəklənməsi, eləcə də müxtəlif xeyriyyə layihələrini həyata keçirilməsi üçün vəsait ayırmışdı.

Vitold Zqlenitski Polyak-Azərbaycan münasibətlərinin tarixinə taleyi əbədi həkk olunmuş qeyri-adi şəxsiyyətdir. O, Azərbaycanın inkişafına töhfə verən bir çox istedadlı polyaklardan biri idi. Ona görə də ümid edirik ki, bu nəşr Zqlenitskinin nailiyyətlərini və Polyak-Azərbaycan əlaqələrinin zəngin tarixini təbliğ edəcək. Ümid edirik ki, təqdim olunan kitab bu sahələrdə yeni tədqiqat və elmi layihələrin meydana gəlməsi üçün öz töhfəsini verəcək.

Rafal Poborski

*Polşa Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı
Səlahiyyətli və Fövqəladə Səfiri*

*"O, çox dəyərli şəxsiyyət,
taleyin onu atdığı aləmdə böyük hörmətə
malik, sanballı bir şəxs idi"*

(S. Jeromski: Erkən bahar,
Varşava 1978, s. 14)

(S. Żeromski: Przedwiośnie,
Warszawa 1978, s. 14)

1931-ci ildən, yəni artıq 80 ildir ki, mədənci mühəndis Vitold Zqlenitskinin (1850-1904) həyatı və nailiyyətləri barəsində müxbirlər, alimlər eləcə də ailə üzvləri tərəfindən təşkilatı və fərdi qaydada məlumat toplanılır¹. O, bir çox peşəkar və həvəskar xidmətləri ilə yanaşı, 1904-cü ilin iyulun 3-də Bakıda tərtib etdiyi qeyri-adi vəsiyyətnaməsi ilə də ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Vəsiyyətnamənin səkkizinci bəndində yazırdı: *"Yuxarıda qeyd olunan tapşırıqlar yerinə yetirildikdən sonra əlavə vəsait qalarsa onu toxunulmaz kapital yaratmaq üçün Varşavadakı "Myanovski Kassası"²nin adına yazıram, bir şərtlə ki, bu kapitaldan gələn faizlər Nobel mükafatları kimi "Kassanın" İdarə heyəti tərəfindən müəyyən edilmiş və ümumavropa ədəbiyyatına, incəsənətinə və elminə dair ən yaxşı işlər üçün mükafatların verilməsində istifadə olunsun"*³. Bu yazı Myanovski adına Kassanın fəaliyyəti üçün qeyri-adi oldu⁴. Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl (1908-1915-ci illərdə) "Kassa" külli miqdarda pul vəsaiti əldə etmişdi və onun idarə heyəti həmin vəsaiti istifadə edib qurtara bilmirdi. Ehtimal olunur ki, Polşa elminin tarixində bu müstəsna bir hal idi yəni vəsaitin miqdarı elmi - təşkilati ehtiyacları və imkanları üstələyirdi.

1 Kasa im. Mianowskiego – Instytut Popierania Nauki pismo nr. 1461, z dn. 31 października 1931 r. Do majora Tadeusza Zqlenickiego; J Chojnacki, O utrwalenie pamięci wybitnego Polaka inżyniera górnika-geologa Witolda Zqlenickiego, "Notatki Płockie" 1978, nr. 4, s.24.

2 Fond (tərc)

3 Centralny Gosudarstvennyy Arxiv Azerbaidžana, dalej CGHA, f. 92, op.3, d. 943, l. 26-27; A. Chodubski, Testament inżyniera górnika-geologa Witolda Zqlenickiego (1850-1904), „Teki Archiwalne” 1992, t. 22, s. 61.

4 Por. A. Liebfeld, Działalność inżyniera Witolda Zqlenickiego w Baku w latach 1890-1904 i jego zapis testamentowy dla kasy im. Mianowskiego, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1977, R.XXII, nr. 2, s. 311-315.

Vitold Zqlenitski XIX əsrin II yarısı XX əsrin əvvəli polyak ziyalılarının tipik təmsilçisi idi. O, əsaslı təhsil almağa daha çox əhəmiyyət verən Mazoviyadan olan orta səviyyəli zadəgan ailəsində anadan olmuşdu. Polşanın ən qədim məktəblərindən birində, indiki Plotsk “*Malaxoviankasında*” təhsil almışdır. Həmin dövrdə Plotsk bölgəsinə xeyli təsiri olan 1863-cü il yanvar üsyanı alovlandı.

Zqlenitski üsyan nəticəsində çar tərəfindən tətbiq edilmiş məhdudiyyətləri yaşamaq məcburiyyətində qaldı. Dövrün təhsil dəbinə uyğun olaraq dəqiq elmlər üzrə - Varşava Baş Məktəbinin Fizika-Riyaziyyat fakültəsinə, daha sonra isə dövrün tələbinə uyğun Peterburqdakı Mədən İnstitutunda təhsil almağa başladı. O, həm Varşavada həm də Peterburqda əlaçı tələbələrəndən biri olmuşdur.

Peşəkar karyerasına Polşa Krallığının Şərq Bölgəsinin Keltse yaxınlığındakı Suxednyovda yerləşən Sənaye Müəssisələrində mühəndis kimi başlamışdır. O, regionda iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin entuziastı kimi tanınmışdır. 8 il işlədikdən sonra o böhtanla işdən çıxarılır. Məhkəmə tərəfindən bəraət aldıqdan sonra o, ekspertiza idarələrinə ekspert vəzifəsinə təyin edildi. Beləliklə o, 2 il hökumətdə, daha sonra isə 11 il Bakıda işləmişdir.

O, Bakıda yeraltı sərvətlərin, əsasən də xam neftin ərazi kəşfiyyatı ilə həvəskar qismində məşğul olurdu. 1900-cü ildə o, Xəzər dənizinin Abşeron sektorunda neft yataqlarının yerləşməsi planını təqdim etdi. Burada o, xam neftin hasilatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən 165 sahə göstərmişdi. Bu araşdırma müasir dövrümüzdə də yüksək qiymətləndirilir. Zqlenitski planda ən zəngin neft yataqlarının dənizin dibində olduğunu qeyd etmiş və onların istismarı konsepsiyasını təqdim etmişdir. Bu layihə ona dənizin dibindən neft hasilatının pioneri (atası) adını qazandırdı.

Onun apardığı tədqiqat işi o dövrdə sağalmaz xəstəlik (şəkərli diabet) səbəbindən yarımçıq qaldı. Qarşıdan gələn ölümünün fərqlində olduğu üçün özünə naməlum olan və gələcəyə təsir edəcək bir vəsiyyətnamə tərtib etdi. Onun reallaşmasına Birinci Dünya Müharibəsi və ilk növbədə Rusiyada 1917-ci ildə baş verən inqilabi dəyişikliklər mane oldu. Müxtəlif icra mübahisələrinə səbəb olmasına baxmayaraq, vəsiyyətnamənin həyata keçirilməsinin ilkin şərtləri vərəsələr üçün son dərəcə vacib idi.

Siyasi dəyişikliklərdən sonra Rusiyada yeni hakimiyyət Polşanın müəyyən öhdəlikləri yerinə yetirməsi qarşılığında istisna hal olaraq

vəsiyyətin yerinə yetirilməsinə hazır olduğunu bəyan etdi. Müharibələrə-rası dövrə iki ölkə arasında münasibətlər problemin düzgün həllinə və vəsiyyətin reallaşmasına şərait yaratmadı. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra vəsiyyətin gerçəkləşməsi ideyası yenidən gündəmə gəldi. Ancaq lazımı siyasi cavab tapmadı.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin nailiyyətlərini və xidmətlərini unudulmamasında və qorunub saxlanılmasında *Plotsk Elmi Cəmiyyətinin* mühüm xidmətləri vardır. Həmin cəmiyyət 1932-ci ildən "öz yurdunun oğlu" haqqında müxtəlif bioqrafik materiallar toplayır. 60-cı illərdən başlayaraq onun həyat və fəaliyyəti haqqında məlumatlar geniş miqyasda yayılmağa başladı, onun xatirəsi müxtəlif mədəni üsullarla əbədləşdirilirdi. O cümlədən 1963-cü ildə Plotsk şəhərinin mərkəzindən neft emalı və neft-kimya zavoduna aparan küçəyə onun adı verilmiş, 1975-ci ildə isə onun büstü hazırlanaraq Plotskdakı Mazoviya Neft Emalı və Neft-Kimya Zavodunun (sonradan Petrokimiya Plotsk S.C., hazırda Polşa Neft Konserni ORLEN S.C.) inzibati binasının qarşısında ucaldıldı. Həmin Səhmdar Cəmiyyət 1984-cü ildə "*Vitold Zqleniski – "Polşalı Nobel" 1850-1904*" adlı kitabın nəşr olunmasına koməklik etmişdir.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin xatirəsinin qorunub saxlanmasında 1968-2002-ci illərdə yuxarıda adı qeyd olunan Plotsk Elmi Cəmiyyətinin sədri olmuş doktor-mühəndis Yakub Xoynatskinin (1922-2006) xidmətləri böyük olmuşdur⁵.

Son illər ərzində Polşa-Azərbaycan arasında yeni münasibətlərin, o cümlədən enerji siyasətinin formalaşdırılması kontekstində mühəndis Vitold Zqlenitskinin xidmətlərinə olan maraq artmışdır. Bu baxımdan "*Ruroçonqi*" ("Boru kəmərləri") jurnalının redaktoru Vitold Mixalovskinin fəaliyyəti diqqətə layiqdir.

Eyni zamanda mühəndisin adı elm və təhsilə himayədarlıq sırasına da daxil olunur. Məsələn, 2003-cü ildə Rumiyada *Mühəndis Vitold Zqlenitski adına Polşa Elm Fondu* yaradıldı. Onun sədri Marek Zavadzki mühəndisin xidmətlərinin daha geniş təbliği ideyasını elm və təhsil sahəsində himayədarlığın davam etdirilməsi ideyası ilə əlaqələndirdi.

Təqdim olunan nəşrin məqsədi Vitold Zqlenitskinin həyat və fəaliyyəti haqqında monoqrafik məlumatlar vermək və onun haqqında son

⁵ Por. XXV lat prezesury Jakuba Chojnickiego w Towarzystwie Naukowym Plockim, Plock 1993; *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Naukowego Plockiego za rok 2006*, Plock 2007, s. 171-175.

25 ildə, yəni kitabın ilk nəşrindən sonra əldə edilmiş məlumatlarla zənginləşdirməkdir. Mühəndisin bioqrafik məlumatları onun yaşayış fəaliyyəti göstərdiyi ictimai-siyasi, o cümlədən mədəni reallığa daxil edilir.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin həvəskar və peşəkar nailiyyətlərini normativ qaydalarla onun mövqeyini, davranışını, dəyərlərini və istəklərini əlaqələndirib elmi diskursa daxil etməklə, onu pozitivizmin idealı ilə identifikasiya olunan polyak nəslinin nümayəndəsi hesab etmək olar. Onun fəaliyyətinin bariz göstəriciləri əsaslı təhsil, etibarlı əmək, elmi-texniki tərəqqiyə pərəstiş, ixtiraçılıq, cəmiyyətin geniş kütlələri arasında təhsil və mədəniyyət dəyərlərinin yayılması idealları idi.

Unikal bir fərd kimi o, hər şeydən əvvəl sadalanan hallarda özünə diqqət çəkirdi: 1. Mövqeyinin fərdiliyi, davranışı, peşə və həvəskar vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə, 2. İqtisadi həyatın çətinliklərinin həllində təşəbbüskarlığı ilə, 3. Ətrafdakı reallıq, xüsusən də iqtisadi həyat sferasında mühakimə yürütmək cəsarətilə, 4. Ətrafdakı mədəni reallığa və beləliklə konservatizmə, monotonluğa, fəaliyyət ətalətinə tənqidçiliyi ilə, 5. Yaranan öhdəliklər və vəzifələr qarşısında qətiyyətliliyi, eyni zamanda, etdiyi risk və hərəkətlərə görə məsuliyyəti birləşdirməklə, 6. Xüsusilə iqtisadi həyatda xeyli miqdarda sərvətin əldə edilməsi ilə, 7. Peşə həyatı və maraqları qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələrə çatmaqda əzmkarlığı ilə, 8. Peşəkar və sosial münasibətlərdə sədaqət, eyni zamanda, etik və mənəvi öhdəliklərin mədəni həyatın effektivliyindən üstün tutması ilə, 9. Peşə, sosial və şəxsi həyatın yüksək səviyyədə təşkili, eləcə də sivilizasiyanın, dövlətin və şəxsi həyatın maraqlarının məharətlə uzlaşdırılması ilə, 10. Sosial münasibətlərdə yüksək mədəniyyəti ilə.

Peşəkar və ictimai həyatı boyu o, Polşa milli kimliyinə bağlılığını da nümayiş etdirirdi. Bu baxımdan səciyyəvi fərqləndirici xüsusiyyətlər sırasında aşağıdakı amilləri qeyd etmək olar: 1. Roma-katolik məzhəbiylə bağlılıq. Şəxsi həyatında özünü bürüzə verən Roma-katolik kilsəsinə mənsubluq və bu dindən irəli gələn adət ənənələrə riayət etməsi, 2. Romantik nümunələri, münasibətləri, davranışları, o cümlədən qeyri-ənənəvililiyi, əsrarəngizliyi, ictimai rifah üçün fədakarlığı, keçmiş xatirələri bölüşməsi, 3. Mədəni (iqtisadi, texniki) həyatın dəyişilməsində özünü bürüzə verən və bu barədə biliklərin ictimai təşkilatlarda, jurnallarda, o cümlədən birbaşa peşə münasibətlərində təbliğ olunan elmi-texniki tərəqqinin apologetizmi, 4. Azadlıq, insan ləyaqətinə hörmət, tollerantlıq,

feodal ictimai həyatın bağlarından çəkinməsi, 5. Rəsmi amillərdən, hakimiyyətdən və onun orqanlarından uzaqlaşması.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin dəyərlər aləmini, davranışını, mədəni və sivilizasiya fəaliyyətinin vektorlarını, fəaliyyətinin ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunmasını izah etmək üçün aşağıdakı analitik suallar verilir:

1. Sosial və regional mənşəyi onun həyat tərzini, peşə və ictimai fəaliyyətini nə dərəcədə şərtləndirirdi?
2. Siyasi reallıq onun tərcümeyi-halına necə təsir etdi?
3. Pozitivizm ideologiyası onun işinə, mövqeyinə, müxtəlif seçimləri və istəklərinə necə təsir etmişdir?
4. Mədəniyyət və sivilizasiya quruluşunun avtoritetlərinin onun həyat və fəaliyyətində rolu nədən ibarət olmuşdur?
5. Uğurlu insanlara qarşı xüsusi ictimai "bədxahlıqla" bağlı olan sosial psixologiya sahəsi onun peşə və ictimai fəaliyyətinə hansı təsirlər göstərmişdir?
6. Onun ən mühüm peşə və ictimai nailiyyətləri hansılar idi?
7. Nə üçün onun vəsiyyətnaməsi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi?
8. Dəyişən siyasi sistemdə qurumların və özəl şəxslərin onun vəsiyyətnaməsinə münasibəti necə idi?
9. Onun mühəndislik nailiyyətləri, elmin və təhsilin inkişafı üçün himayədarlığın yaradılması xatirəsi necə qorunur?
10. Zaman keçdikcə sivilizasiyanın dəyişməsi və qlobal enerji strategiyasının formalaşması perspektivində onun fəaliyyətinin əhəmiyyəti necə ifadə olunur?

Metodoloji nöqteyi-nəzərdən mühəndis Vitold Zqlenitskinin biografiyasının işıq üzü görməsi bir çox müzakirələrə səbəb olur ki, bu da əsasən aşağıdakı məsələlərlə bağlıdır: 1. Emosional biliyin onun fəaliyyətindən və mədəniyyət sahəsindəki xidmətlərindən eləcə də faktiki reallıqdan ayrılması, 2. Mediaların, təbliğat xarakterli məlumatların onun əsil peşəkar və həvəskar fəaliyyəti haqqında məlumatlardan fərqləndirilməsi.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin nailiyyətlərinin *mədəni irs yaddaşına* tətbiqi inqilabi dəyişikliklər dövrünə təsadüf edir. Yeni yaranan ideoloji reallıqda insanların və qurumların 1917-ci ilə qədər əldə etdiyi bütün nailiyyətlərin ləğvi üçün səylər göstərilirdi. Beləliklə, onun geoloji fəaliyyəti haqda məlumatlar şüurlu şəkildə silindi, çünki ideoloji fərziyyələrə əsasən o

«*burjua*» məhsulu idi və inqilabdan sonrakı quruculuğunun yeni çağırışlarına zidd idi. İnqilabdan əvvəlki mədəni həyatın institutları dağıdıldı, 1917-ci ildən əvvəlki mədəni reallıqda işləyən insanlar qərar qəbul etmə proseslərindən və ictimai həyatdan kənarlaşdırıldı. 1917-ci ilə qədərki reallığı qınayaraq, yeni siyasi, mədəniyyət və sivilizasiya düzəninə qurulması problemlərini öz üzərinə götürən gənclər kultu yarandı. Belə bir vəziyyətdə mühəndis Vitold Zqlenitskinin nailiyyətləri «şüurlu unudulmaya» məruz qaldı. Vəsiyyətinin reallaşdırılmasına ümid edən qohumlar V.Zqlenitski haqqında xatirələri iqtisadi maraqlar baxımından bərpa etmək istəyirdilər.

Müxtəlif subyektlərə ünvanladığıları yazışmalarda mühəndisin topladığı əmlakın dəyərini və onun vərəsələr tərəfindən geri alınmasının qanuniliyini bildirirdilər. Qohumların və media nümayəndələrinin əldə etdiyi məlumatları maraqlı materiallar sırasına aid etmək olar. Lakin bu məlumatlarda *ilkin fakt ilə reallıq haqqında həqiqəti* nəzərə alıb onlara tənqidi dəyər vermək lazımdır. Reallıq haqqında həqiqətin qiymətləndirilməsi həm də mədəni nizama, o cümlədən XIX-cu əsrin sonu və XX-ci əsrin əvvəllərində Rusiyada, xüsusən də Bakıda baş verən dəyişikliklərə: böyük sərvət və ifrat yoxsulluq, fərdlərin firavanlığı və geniş xalq kütlələrinin həyatının uğursuzluğu, həyatın sivilizasiya müasirliyi və «*yer üzündə cəhənnəm*» adlandırılan sosial-məişət geriliyi sistemli baxış tələb edir.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin həyat və yaradıcılığının bioqrafik tədqimatına diqqət yetirsək, nəzəri-koqnitiv perspektivdə onu mimetik konsepsiyaya aid etmək olar; yəni müəyyən münasibətləri, davranış nümunələrini, həyat və fəaliyyətindəki arzular, o cümlədən mədəni həyatın korifeyləri, müəllimləri, peşə və ictimai fəaliyyəti yolunda görüşdüyü insanların təqlidi əsas meyarlardan biri idi.

Eyni zamanda o, cəmiyyətin layiqli şəxslərinə qarşı daim nankorluq, paxıllıq və kin kimi keyfiyyətləri də nəzərə alırdı. O, bu reallığı hələ peşəkar karyerasının əvvəlində «*yuxarıdan*» gələn kənarlaşdırılma əmri ilə yaşadı.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin həyat yolu ilə bağlı qorunub saxlanılmış arxiv materialları və ixtisaslaşdırılmış mühəndislik və geoloji jurnallarda dərc edilmiş tədqiqat nəticələri sayəsində nailiyyətlərinin əbədləşdirilməsi mümkün olmuşdur. Bu materiallar onun qohumları tərəfindən toplanmış və Plotsk Elmi Cəmiyyəti tərəfindən rəsmi qaydada əldə edilmiş və geniş yayılmışdır.

Mühəndis Vitold Zlenitskinin koqnitiv, o cümlədən elmi maraqları, bütün həyatı və fəaliyyəti boyu "mötədil" idi. Bu onun fəaliyyət göstərdiyi məkanla, yəni Rusiya İmperiyası ilə əlaqəli idi. Burada öz peşələrində coğrafi və təbiət kəşfləri, texnika sahəsində olan fikir və mülahizələr, eləcə də xeyriyyəçilik sahəsində ilkin nailiyyətlər əldə edən çoxlu istedadlı mühəndislərin çalışdığı bildirilir. Adətən Rusiyada polşalı mühəndislərin geoloji fəaliyyəti kontekstində Polşada, keçmiş Rusiya imperiyası eləcə də Azərbaycan mədəni məkanında onun adı qeyd olunur. Bəzən mühəndisin adı Polşa ilə Azərbaycan arasında enerji əlaqələri kontekstində, o cümlədən, Plotskda neft emalı və neft-kimya zavodunun tikintisi ilə əlaqədar, keçmiş xalq demokratiyası ölkələrində siyasi quruluş dəyişiklikləri kontekstində, eləcə də dövlət başçıların rəsmi səfərləri zamanı da mühəndisin adı çəkilir. Məsələn, 30 mart 2005-ci ildə Prezident İlham Əliyevin Varşavaya səfəri zamanı Prezident Aleksandr Kvasnevski xatırlatmışdır: *"XIX əsrdə ölkəniz, cənab Prezident (...) bir çox bizim həmyerlilərimiz, siyasi sürgünlər və milli üsyanların iştirakçıları üçün ikinci vətən olmuşdur. Bir çox polyaklar da öz istəkləri ilə orada məskunlaşdılar (...). Mən, məsələn (...) məşhur mühəndis Vitold Zqlenitskini-Xəzər dənizinin dibindən neftin hasil edilməsi kimi innovativ layihənin müəllifini yada salmaq istəyirəm"*⁶.

Bu fikirlər mətbuatda mühəndis Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsinə əsasən gəlirləri *"Yuzef Myanovski adına Kassaya"* verilən və polyak elmini maliyyələşdirən neft yataqları haqqında olan diskussiyadan sonra bildirilmişdi. Fondun hazırkı səlahiyyətli şəxsləri polyak elmi üçün faydalı olan vəsiyyətçinin arzusunun müəyyən dərəcədə yerinə yetirilməsinə ümid edirdilər.

Azərbaycanda mühəndisin xidmətləri 1966-cı ildə jurnalist Lev Polonski tərəfindən xatırlanıb. O, *"Apşeronский порог" hekayələr toplusunda Zqlenitski haqqında "Meçtatel iz probirnoy palaty" (Ekspert palatasından xəyalpərəst)* adlı esse yerləşdirmişdir. Başqa bir xatırlatma isə 1975-ci ildə Moskvada keçirilən və Rusiya-Polşa yer elmləri sahəsində əlaqələrə həsr olunmuş konfransda çıxış edən geoloq Ziya Əli oğlu Bünyatzadə tərəfindən edildi. Z.Bünyatzadə konfransda Vitold Zqlenitski və dəniz dibindən neftin hasil olunması mövzusunda məruzə ilə çıxış etdi. 1981-ci ildə isə o *"Vitold*

⁶ Polskie roszczenia do spadku po inżynierze Zglenickim. Co z naszą ropą w Azerbejdżanie, „Rzeczpospolita” 2005, nr. 76 z 1 IV, s. 17.

Zqlenitskiy: noviyə faktı iz jizni i deyatelnosti” (Vitold Zqlenitski: həyat və fəaliyyəti haqda yeni faktlar) məqaləsini dərc etdi.

Polşada mühəndis Vitold Zqlenitski haqqında məlumatın geniş yayılmasında ən mühüm istinadlar aşağıdakılardır: 1. Onun qardaşı oğlu polkovnik Tadeuş Zqlenitskinin 1959-cu ildə keçirilən *Malaxoviaklar Konqresinin Xatirə Kitabında* dərc etdiyi “*Polşalı Nobel*” adlı məqaləsi, 2. Onun adının 1963-cü ildə Plotsk şəhərindəki küçəyə verilməsinə, portretinin hazırlanıb və “*Malaxovianka*” liseyinin qalereyasında yerləşdirilməsi istiqamətində Plotsk Elmi Cəmiyyətinin fəaliyyəti; 1973-cü ildə Varşava Politeknik Universitetinin Kimya fakültəsinin - Plotsk filialında (hazırda Varşava Politeknik Universitetinin Plotsk şəhərində Texniki və İctimai Elmlər Məktəbi) onun adına tələbələr üçün xüsusi təqaüdün təsis edilməsi, 1981-ci ildə Zqlenitskinin Serotsk yaxınlığındakı Vola Kelpinska qəbiristanlığında qəbirüstü heykəlinin maliyyələşdirilməsi, 3. “*Polyaklar texnologiya yollarında*” kitabında (Varşava 1964) və “*Kwartalnik Historii i Techniki*” («*Tarix və Texnika rüblüyü*») (1977, No. 2) məcmuəsi səhifələrində mühəndisin fəaliyyətini işıqlandıran Alfred Lebfeldin tədqiqatları, 4. Televiziya filmləri, o cümlədən (13 noyabr 1973-cü ildə nümayiş olunan) Rışard Badovskinin 30 dəqiqəlik “*Qafqaz bioqrafiyası*” və (22 may 1988-ci ildə nümayiş olunan) Vladislav Vasilevskinin “*Bu adam kim idi - Vitold Zqlenitski*”, 5. Mətbuat və jurnal məqalələri, o cümlədən “*Kulisi*”, “*Kuryer Polski*”, “*Notatki Plotskie*”, “*Petro-Exo*”, “*Politika*”, “*Ruroçonqi*”, “*Jeçpospolita*”, “*Tiqodnik Plotski*” qəzet və jurnalların səhifələrində dərc olunan məqalələrdə, 6. Andjey Xodubskinin “*Vitold Zqlenitski Polşalı Nobel 1850-1904*”⁷ adlı monoqrafik tədqiqatı və həmin müəllifin Polşa və xarici dövrü nəşrlərdəki məqalələri (məsələn, Hollandiyada, “*Spegel Historiael*” “*Witold Zqlenicki de Poolse Nobel*” 1991, No. 2). 31 may 1986-cı ildə Vola Keplinskadakı İbtidai Məktəbə (indiki Orta Məktəb) Zqlenitskinin adının verilməsi.

Yuxarıda qeyd edilən məlumatların geniş yayılmasının əhəmiyyətli bir cəhəti utilitarizm ideyasıdır - elmi himayədarlıq gücünü və bəzi ailə üzvlərinin mülkiyyət iddialarını bərpa etmək cəhdləri. Media təqdimatlarında əsasən mühəndisin neft sahələrinə sahib olması və onun vəsiyyətinə diqqət yetirilib, elm və təhsilə himayədarlıq mühüm yer tuturdu.

7 „Rurociągi” 2010, nr. 4, s. 24.

Elmi nöqteyi-nəzərdən mühəndis Vitold Zqlenitskinin həyat və fəaliyyəti dərin koqnitiv təhlilə və intellektual düşüncəyə layiq bir çağırışdır - onun peşəkar və ictimai fəaliyyətini *Zeitgeist* yəni zamanın tələbi (öyrəndiyi, işlədiyi və gələcək inkişaf strategiyasını tərtib etdiyi dövrün mədəni və sivilizasiya mühiti) çərçivəsinə daxil etmək olar. Mühəndisin bioqrafiyasının müxtəlif hissələrinin rekonstruksiyası hələ də zənginləşməkdədir. Bu, əsasən onun qohumları tərəfindən müxtəlif münasibətlər, əlaqələr, ailə ənənəsinə yaxın və uzaq qohumlar haqqında qorunub saxlanılan informasiyanın yenilənməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, məsələn, 2010-cu ildə Qdınaya'dan Elvira Bartoşek⁸ "*Ruroçoŋqi* ("*Boru kəmərləri*") jurnalının redaksiyasına mühəndislə qohumluğu haqqında məlumat verdi. Onun böyük ailəsi mühəndisin anası və atası ilə müxtəlif genealoji bağlara malik idi.

Mühəndisin Bakı dövrü ilə bağlı insanların İnqilabdan sonrakı taleyi tam araşdırılmayıb. Ona görə ki, onlar mühəndisin Polşada yaşayan ailəsi ilə sıx əlaqə saxlamırdılar. Bu, daha çox ideoloji səbəblərdən, şəxsi münasibətlərdə olduğu kimi iki ölkənin münasibətlər sistemi ilə bağlı idi. İndiyə qədər əldə edilmiş məlumatlar göstərir ki, mühəndisə ən yaxın olan adamlar inqilabdan sonrakı reallıqda "*burjua*" icmasının üzvü hesab edildiyindən Bakını tərk etməli oldular. O cümlədən, mühəndisin oğlu Anatol Kiyevdə məskunlaşdı və 1960-cı ilin aprelində orada vəfat etdi.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin geoloji nailiyyətlərini müəyyən etmək "*Neftyanoye delo*" (Bakı), "*Trudi Bakinskogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Obşestva*" (Bakı), "*Zapiski Imperatorskogo Sankt-Peterburqskogo Mineraloqiçeskoqo Obşestva*" (S. Peterburq) kimi ixtisaslaşdırılmış jurnalların səhifələrində çap olunmuş nəşrlər sayəsində mümkündür. Mühəndisin yeraltı sərvətlərin kəşfiyyatı ilə bağlı araşdırmaları hesabat xarakteri daşıyır və geologiya məsələləri üzrə autentik bilik sahiblərindən olan Dmitri Mendeleyev (1834-1907) kimi dünya şöhrətli elm adamları tərəfindən öyrədilən və universitet təhsilindən əldə edilmiş nəzəri geoloji biliklərə söykənən uzun illər peşəkar şəkildə aparılan müşahidələrin və tədqiqatların nəticəsidir. Bu araşdırmaların praktiki əhəmiyyəti çox böyük idi. Onlar yer sərvətlərinin istismarı sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün konkret rəhbərlik təşkil etmiş, yer sərvətlərinin mənimsənilməsi, xüsusən də Bakıda neft istismarı ilə məşğul olan dairələrin marağına səbəb olmuşdur.

8 <http://www.polonialife.ca/polacy/polacyświata/zglenicki-witold-leon-julian> (2011.03.03).

Mühəndisə məxsus neft sahələrinin dəyərini müəyyən etmək mürəkkəb bir məsələdir. XX-ci əsrin əvvəllərindən etibarən müxtəlif qurumlar və fərdi şəxslər yəni vəsiyyətnamənin vərəsələri, habelə onların mümkün varisləri və ictimai dairələrdən olan insanlar və mətbuat nümayəndələri- onları qiymətləndirməyə çalışdılar. Hazırda mühəndisə məxsus olan neft buruqlarının dəyərinin 3 milyard dollar olduğu ehtimal edilir; onun qurudakı neft yataqlarının min hektara, dənizdə isə 250 hektara bərabər olduğu güman edilir.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin bioqrafiyasını mədəniyyət və sivilizasiya reallığı kontekstinə, o cümlədən XIX əsrin II yarısında XX-ci əsrin əvvəllərində polyakların siyasi vəziyyətinə daxil etdikdə, mühəndisin böyük realist olduğu qeyd olunur. Doğma evindən və təhsilindən etibarlı əməyə, biliyə və tərəqqiyə hörmət etməyi öyrəndi. İşdə o, rəhbərlik və yaxın ətrafı ilə məsafə saxlamağı öyrəndi. Gözlədiyi ümüdləri doğrultmayan vəsiyyətnaməsində ideoloji, sosial və ailə kredosunu ortaya qoydu. Bu vəsiyyətnamə siyasi səbəblərdən həm fərdi maraqlar, həm də beynəlxalq münasibətlər səviyyəsində hələ də emosiyalar və diskurs sferasında qalmaqdadır.

Hazırkı işin yaranması müəllifin Polşa, Azərbaycan və Rusiyada bir çox insandan, elm və mədəniyyət qurumlarından müxtəlif materialların toplanması nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu məqamda hər kəsə dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Kitabın çapa hazırlanmasında zəhməti olan Qdansk Universitetindən dr. Beata Slobodzian və magistr Voyçex Flisikovskiyə xüsusi təşəkkürümü bildirmək istəyirəm.

Monoqrafiyanın ikinci nəşrinin çap olunması Plotsk Elmi Cəmiyyətinin Sədri prof. dr. mühəndis Zbiqnev Kruşevski və Cəmiyyətin baş katibi dos. dr. Veslav Konskinin xidməti sayəsində mümkün olmuşdur. Onlara öz dərin minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Nəşrin həyata keçirilməsində maliyyə dəstəyi üçün Polşanın ORLEN S.C. Neft Konserninin İdarə Heyətinə xüsusi olaraq təşəkkürümü bildirir.

Prof. dr. Andjey Xodubski

Qdansk, 2011-ci ilin may ayında.

I FƏSİL

VOTOLD ZQLENİTSKİ MƏDƏNİ ŞƏRAİT MÜHİTİNDƏ: UŞAQLIQ VƏ GƏNCLİK

Zqlenitskinin 1850-ci il yanvarın 6-da axşam saat yeddidə Varqava Starada anadan olduğu güman edilir. Bunu Vitonidəki Roma Katolik Kilsəsində tərtib edilmiş vəftiz şəhadətnaməsi sübut edir. Bundan başqa, onun doğum tarixi - 2 avqust 1948-ci il, doğum yerinin isə Plotsk şəhəri olması barədə də məlumat mövcuddur. Bu fakt bəzən özü tərəfindən göstərilirdi və ailə ənənəsində də məlum idi⁹. Bu uyğunsuzluqlar əksər hallarda inzibati qaydanı bilərəkdən ictimai reallıqdan fərqləndirən və mənbə faktını reallıqdan ayıran regional ənənənin nəticəsi idi. Mədəni nizamın mənimsənilməsində dixotomiya meydana gəlir. Bir tərəfdən rəsmi adların, soyadların, tarixlərin və hətta yerlərin tərtibi qaydası mövcud idi, digər tərəfdən adların istifadəsində məxfiliyin təminatı kimi çıxış edirdi. Müəyyən bir şəxsin sənədlərdə yazılmış bir rəsmi adı, ailədaxili ünsiyyətə və gerçək həyatda isə başqa adı var idi.

Valideynləri Varqava Starada yaşayan, torpaq mülkiyyətini idarə edən Veronika (1813-1876) və Konstantı Zqlenitski (1814-?) idilər. Xaç atası 21 iyul 1850-ci ildə Leon Zaluska (anasının qardaşı) və Yuliana Sonxotska (xaç atasının həyat yoldaşının qohumu) idi. Vəftiz zamanı ona Vitold və Leon Yulian adları verildi.

Ailələləri kiçik zadəgan mənşəli idi və Vilçekos kimi tanınan II Prus gerbinə mənsub idi. Ailə Mazoviyanın mədəni məkanı, o cümlədən Plotsk bölgəsi ilə əlaqəli idi. Və eyni zamand Plotsk torpağı ilə bağlı idi. Konstantı (həmçinin Vinsenti kimi tanınan) Zqlenitskinin ailəsinin kökü

⁹ J. Chojnacki, *Komunikat z dnia 30 listopada 1978 roku o ustaleniu daty i miejsca urodzenia Witolda Zqlenickiego – „Polskiego Nobla”*, „Notatki Płockie” 1978, nr.4, s.35-40.

Şerpts yaxınlığında yerləşən Zqlenitse kəndindən idi. Bu kənd Plotsk quberniyasının o zamankı paytaxtı Plotsk şəhərindən 30 km məsafədə yerləşirdi. Plotsk şəhəri iqtisadi cəhətdən kənd təsərrüfatı, o cümlədən taxıl və yun məhsullarının mühüm ticarət mərkəzi idi. XIX-cu əsrin ikinci yarısında orada kənd təsərrüfatı alətləri, sabun, kraxmal və kibrit istehsal edən fabriklər fəaliyyət göstərirdi¹⁰.

Kutno yaxınlığındakı kənd ətraflarında, o cümlədən Şemenitsədə yaşayan Zaluski ailəsi də iqtisadi maraqları üçün Plotska gəlirdi.

Konstantı Zqlenitski Zaluskilərdən olan dul Veronika Skotnitska ilə evləndikdən sonra onun Kutno yaxınlığındakı Varqava Staradakı mülkünə köçdü. Bu, təxminən 170 hektar ərazini əhatə edən tipik kiçik Mazoviya kəndi idi. Orada bir malikanə və 10-a qədər (evlər - torpaq təsərrüfatları) var idi¹¹. Kənddə torpağın ənənəvi becərilməsi və damazlıq mal-qara, qoyun, donuz və quşçuluqla məşğul olunurdu. Zqlenitskinin ailəsi bu baxımdan tipik təsərrüfatla məşğul olurdu. Təsərrüfat məhsullarını Plotsk da daxil olmaqla yerli bazarlarda satırdı.

Veronika və Konstantı Zqlenitskinin Pankratsi Boleslav (1847-1897) və Vitold Leon Yulian adlı iki oğlu var idi. Veronika Zaluskanın ilk evliliyindən Antoni adlı bir oğlu var idi. O, atasının - Skotnitski soyadını daşıyırdı. O da, torpaq mülkiyyətinin birgə idarə edilməsi ilə məşğul olurdu.

5.XII.1978 Plotsk əyalətinin Vitonia quberniyasının Varqava Starra kəndində, Vitold Zqlenitski 6 yanvar 1850-ci ildə anadan olduğu ev (həyət) № 10 sökülməzdən əvvəl.

Evin önündə evin sahibi Zenon Sobçynski və elanın müəllifi - Plotsk Elmi Cəmiyyətinin sədri dr. müh. Yakub Xoynatski. Z. Sobçynskinin verdiyi məlumata görə, təxminən 160 il yaşı olan bu ev, o cümlədən 38 hektar ərazisi olan təsərrüfatı ilə birlikdə Yan Mixalovskidən XX əsrin əvvəllərində babası - Yuzef Sobçynski tərəfindən alınıb. Hazırda təsərrüfat 19 hektarlıq ərazini əhatə edir.

O dövrün dəbinə uyğun olaraq, torpaq mülkədarlarının övladlarının yaxşı təhsillə təmin olunmasına böyük əhəmiyyət verilirdi. Bu reallıq

10 Por. A.J. Nowowiejski, Płock. *Monografia historyczna*, Płock 1930; *Dziewięć wieków Płocka*, Płock 1967; A.J. Papierowski, J. Stefański, *Płock od A do Z*, Płock 2009.

11 Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. B. Chleboskiego, t. X::, Warszawa 1892, s. 952-953.

Zqlenitskilər ailəsində aydın görünürdü. Boleslav və Vitold, evdə əsas təhsil bacarıqlarına yiyələndikdən sonra atalarının rəhbərliyi altında Mazoviyada məşhur olan Plotskdakı Qubernator Gimnaziyasında (1921-ci ildən "*Malaxovianka*" adlandırıldı) təhsilə başladılar. Bu məktəb Polşanın ən qədim məktəblərindən biri hesab olunur. Məktəbin əsası 1180-ci ildə qoyulub¹². İki qardaş əməksevərliyi, nizam-intizamı, təhsilində ən yaxşı nəticələri əldə etmiş şagirdlər sırasında idilər.

Zqlenitski qardaşlarının Plotskdakı Quberniya Gimnaziyasında oxuduqları illər Yanvar üsyanı (1863) ilə bağlı cəmiyyətin siyasi fəallığı dövrü ilə üst-üstə düşürdü. Üsyançıların planlarına əsasən şəhər mühüm üsyan mərkəzinə çevrilməli idi. Orada vətənpərvərlik nümayişləri keçirilirdi, 1861-ci ildən isə orada sui-qəsd qurumları yaradıldı, cəmiyyət "*Vətənin rifahı naminə*", vətənpərvərlər və vətənpərvərlik niyyətləri ilə kilsələrə toplaşırdı. Zqlenitski qardaşları katolik dəyərlərə sadıqlığı və Kilsə həyatında yaxından iştirakına görə bu hadisələrin mərkəzində idilər.

Onlar Mazoviyada qüvvədə olan əxlaq qaydasına uyğun olaraq: "*Mazur (Mazoviya vətəndaşı – A.X.) cümə günü orucunu pozmaqdan sa adam öldürməyə hazırdır*". yaşayırdılar. Kilsədə onlar cəmiyyətin vətənpərvərlik əhval-ruhiyyəsi, üsyana qoşulmağa hazır olma, xüsusən də vətənpərvər ruhlu gənclərin orduya cəlb edilməsi və eyni zamanda gənclərin çar hakimiyyətinin ordusundan yayınma qaydaları ilə tanış oldular. Qiyamın başlanmasını onlar böyük həyəcan hissi ilə qarşıladılar. İllər sonra bu hadisələri qorxu ilə xatırlayırdılar. Yaddaşlarında yoxlamalar, insanların, xüsusən də gənclərin həbsi, repressiya aparatının zorakılıqları qalmışdı¹³.

Üsyan yatırıldıqdan sonra ictimai-siyasi məhdudiyyətlər sərtləşdi; bu məhdudiyyətlər məktəblərə də şamil olundu. İlk növbədə ruslaşdırma prosesi başladı. 1865-ci ildə məktəbin adı Kişi Gimnaziyasına dəyişdirildi. Tədrisdə rus dili geniş yer aldı, tədris prosesinin təşkilində isə ciddi nizam-intizam tətbiq edilməyə başlandı. Bu vəziyyəti məktəbin şagirdlərindən biri, sonralar Varşava pozitivizminin korifeyinə çevrilmiş, istedadlı tarixçi Vladislav Smolenski (1851-1926)¹⁴ təsvir etmişdir.

12 T. Kowalewski, *Płock. Przewodnik*, Płock 1979, s. 70-72.

13 A.J. Nowowiejski, op. cit., s.26.

14 M. Wierzbńska, *Władysław Smoleński*, Warszawa 1980, A. Chodubski, O rodzinie Smoleńskich z Grabienic Małych „Notatki Płockie” 1994, nr. 3, s. 27-32.

Yaranmış reallığa tabe olmama ideyasının oyadılmasını qeyd edərək yazırdı ki, şagirdlərə ən çox polyak dili, ümumi tarix və latın dili müəllimi - Antoni Zakşevski təsir etdi. O, Zakşevski haqqında yazırdı: *“Bircə sözlə bizdə vətənpərvərlik hissləri, alçaqlığa ikrah hissi oyadırdı. Azad fikirli insan kimi fikirlərini bizdən gizlətmirdi”*¹⁵. Plotskda yaşadığı dövrü Vitold Zqlenitski dərin məhəbbətlə xatırlayırdı. Visla çayı üzərindəki Tumske təpəsində yerləşməsi onu heyran edirdi. Şəhərin zəngin tarixi keçmiş, o cümlədən bu bölgədə yaşayan insanların qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyəti və kilsə tərəfindən təbliğ olunan dəyərlərə bağlılıqları ilə marqlanırdı.

1866-cı ildə Varşava Baş Məktəbinin Fizika-riaziyyat bölməsinə daxil oldu¹⁶. Bir müddət öncə orada qardaşı Boleslav təhsil almağa başlamışdı. Universitet yaxşı reputasiyaya malik idi. Onu populyarlıq əfsanəsi, o cümlədən rektor prof. Yozef Myanovskinin(1804-1879) fəaliyyəti bürüyürdü¹⁷.

Alimlərin çoxu çar rejiminin həyata keçirdiyi ruslaşdırma siyasəti şəraitində universitetin üzərinə xüsusi bir missiya qoyurdu. Bu baxımdan inauqurasiya mərasimində rektorun dediyi sözlər səciyyəvi idi: *“Bu gün, Krallığınızın paytaxtında milli təhsilin yeni bir istiqaməti yüksəldilir. Kim bunda yeni dövrün müjdəçisini, daha xoşbəxt gələcəyin təminatını görmür? Hər birimiz bunu çoxdan başa düşür və öz daxilimizdə saxlayırıq. Biz də başa düşək ki, bu həyat və bilik mənbəyinə müvəffəqiyyətlə yiyələnmək bizə hansı öhdəliklər qoyur! Başa düşək ki, burada bizə gələcəyin binasını təhlükəsiz və səmərəli şəkildə ucaldıla biləcək bir bünövrə verilib və onsuz bütün tikinti hazırda rüsvayçılıqla, gələcək nəsillərin məhv edilməsi ilə çökə bilər! Ölkələrini ehtirasla sevən və elmin parlaq yeniliklərini qavrayan nəcib və zadəgan gənclər sözlərimin həyacanlı şəfqətini qiymətləndirəcək və Vilnüs məktəbinin keçmiş şagirdindən bu öyüd – nəsihəti qəbul edəcəyinə şübhə etmirəm. Əgər bu universitet ölkə üçün bu qədər faydalı, millət üçün bu qədər şöhrətli bir universitet olubdursa, onun müəllimləri deyil, daha çox tələbələrinin, oranın gənclərinin öz aralarında və təkbəşinə milli, mədəni və vətəndaş ruhunun təbliği ilə*

15 Biblioteka Rowarzystwa Naukowego Płockiego, rkps, syg. R. 283 – W. Smoleński, Notatka autobiograficzna z dn. 25 X 1894.

16 Por. S. Dobrzycki, Wydział matematyczno-Fizyczny Szkoły Głównej Warszawskiej, Wrocław-Warszawa – Kraków-Gdańsk 1971.

17 Polski Słownik Biograficzny, Wrocław – Warszawa – Kraków-Gdańsk 1975, t.XX/3, z.86, s.523-525.

*bağlıdır. Bizim əlimizdə, cənablar, yalnız yeni qurulan məktəbin rəhbərli-yidir; zadəgan gənclərin əlində isə onun taleyidir!”*¹⁸.

XIX əsrin ikinci yarısında polyakların siyasi şəraitində dörd fakültədə: 1. Tibb, 2. Riyaziyyat və Fizika, 3. Hüquq və İdarəetmə, 4. Filologiya və Tarix istiqamətində təhsil verən universitetin: kapitalizm qaydalarının formalaşması, mədəniyyət və sivilizasiya dəyişiklikləri, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı çağırışlara cavab verməsi nəzərdə tutulurdu. Eyni zamanda, romantik düşüncə elementlərindən uzaqlaşdırılırdı. Varşava Baş Məktəbində təqdim edilən akademik tədris modeli tələbə icmasının geniş dairələri, o cümlədən Bronislav və Vitold Zqlenitskilər tərəfindən bəyənilirdi. Universitet rektorunun *“Millətlər təhsillə nəinki parlayır və ləyaqət qazanır, həm də düşdüyü yerdən qalxırlar”* sözləri gənclər üçün mühüm istiqamət göstəricisi olmuşdur¹⁹.

Vitold Zqlenitski əlaçı tələbələrdən biri idi. O, yüksək təşkilatçılıq və tələbə məsuliyyəti nümayiş etdirirdi. Dərin riyazi biliyə malik olmaqla yanaşı, o, müasir mədəni-bəşəri həyatın aspektləri ilə də maraqlanırdı. Pozitivist kimi tanınan mütəfəkkirlərin əsərləri ilə tanış olurdu. O, eyni zamanda Oqüst Kantın, Çarlz Darvinin, Con Milin əsərlərini oxuyurdu. O, siyasi hakimiyyət tərəfindən qadağan edilmiş, lakin bir çox yerdə kiçik tələbə qruplarında həyata keçirilən dünyanın inkişafına baxışa dair araşdırmalarda və müzakirələrdə iştirak edirdi.

Fakültə daxilində bölmə seçmək lazım gəldikdə, o, təhsilini təbiət elmləri kimi xarakterizə etdi. O, 1870-ci ildə təhsilini təbiət elmləri bölməsinin namizədi dərəcəsi ilə başa vurmuşdur. 1869-cu ildə universitetin adı dəyişdirilərək Varşava Çar Universiteti adlandırıldı.

Bu dərəcəni almaq üçün şərt 4,5-dən aşağı olmayan orta qiymət almaq (müvafiq dissertasiyanı təqdim etmək və təhsil müddətində nəzərdə tutulmuş imtahanları vermək) idi.

Vitold Zqlenitski təhsil aldığı zaman Varşavada və onun müəssisələrində güclü şəkildə ruslaşdırılma baş verirdi. Bu, əsasən oraya pravoslav əhalinin axını ilə bağlı idi. 1864-cü ildə onların sayı təqribən 3 min nəfər təşkil edirdisə 1892-ci ildə onların sayı (Rusiya imperiyasının qoşunları daxil edilmədən) 17 min nəfər oldu²⁰. Bu icma sosial həyatın müəyyən müəssisələrinin təşkilati iyerarxiyasının müxtəlif səviyyələrində rəhbərlik etməklə idarəetmə sferasında fəaliyyət göstərirdi. Bu icma-

18 S. Dobrzycki, op. cit., s.13-14.

19 S. Fita, Pokolenie Szkoły Główniej, Warszawa 1980, s.13.

20 S. Kieniewicz, Warszawa w latach 1795-1914, Warszawa 1976, s.260.

nın sosial, mədəni və hətta xeyriyyə təşkilatlarını özündə cəmləşdirən öz koloniyaları da mövcud idi. Rusiya müəssisə modelləri təhsilə, məhkəmə sisteminə və idarəçiliyə tətbiq olunurdu. Küçələrdə ikidilli adlar və müxtəlif yol nişanları görünürdü.

Şəhər o zaman iqtisadi cəhətdən kapitalist mərkəzinə çevrilirdi. Orada müxtəlif sənaye, o cümlədən, qida və metallurgiya sahələri yaradılırdı. Qida sənayesi ilk növbədə əhəlinin yerli tələbatını ödəyirdi, metallurgiya sənayesinin istehsalı isə ixraca yönəlmişdi. Metallurgiya sənayesi Dombrovskə hövzəsində istehsal olunan tədarükü üstələdi və Rusiya İmperiyasında istehsal həcminə görə yalnız Peterburq mərkəzindən sonra ikinci yerdə idi. Şərq bazarları ilə əlaqələrə yönəlmiş ticarət də uğurla inkişaf edirdi. O dövrdə Varşava şəhərinin mədəni həyatı öz simasını dəyişirdi.

Cəmiyyətin varlılara, xırda burjuaziyaya və yoxsullara (proletariata) bölünməsi xarakterik oldu. Zəngin insanların həyatı mədəniyyətin müxtəlif sahələrində (ədəbiyyat, teatr, musiqi, incəsənət dünyasında) iştirakları, balların təşkil olunması və müxtəlif sosial layihələrlə, o cümlədən xeyriyyəçiliklə məşğul olmaları ilə səciyyələnirdi. Zəngin insanlar özlərini ziyalılarla identifikasiya edirdilər. Onların xüsusi *kredosu* ədəbi nəzakətlik, teatr həyatında iştirak, kafelərə baş çəkmək, qəzet oxumaq, “mədəni həyat” salonları yaratmaq, fransız dilini bilmək, “*mualicəvi sulara və yay kurortlarına*” səyahətlər etməkdən ibarət idi. Varşavanın mədəni gerçəkliyində bu görünən situasiya idi. Zənginlər ziyalıların qarşıya qoyduğu çağırışlara ödəni yanaşırdılar. Ziyalılar kateqoriyası ilə xırda burjuaziya da identifikasiya olmağa çalışırdı. Onların sosial-mədəni çağırışları həyata keçirmək üçün kifayət qədər maliyyə resursları yox idi. Kənd yerlərində yaşayan qohumlarından tez-tez maddi yardım tələb edirdilər. XIX əsrin ikinci yarısında Varşavada ən böyük icma xidmət və sənaye işçilərindən ibarət idi. Onların sayı durmadan artır, nəticədə onların sosial-məişət vəziyyəti ağırlaşırı, evsizlər və dilənçilər icması yarandı; sosial patologiya geniş yayılmağa başladı²¹.

Eyni zamanda şəhərin urbanistik siması da dəyişirdi. Bir tərəfdən ictimai həyat müəssisələrinin binaları ucaldılırdı, digər tərəfdən fəhlələr üçün yaşayış yerləri kortəbii şəkildə tikilirdi. Ali məktəb məzunları üçün öz ixtisaslarına uyğun iş düzəlmək mürəkkəb məsələ idi. Boleslav və Vitold Zqlenitski qardaşları belə bir vəziyyətdə idilər. Boleslav Olimpia

21 Ibidem, s.245-252.

Zaluska (anasının qardaşının qızı) ilə evləndikdən sonra Nareva çayı üzərində olan Dembe kəndindəki mülkü idarə etməyə başladı. Bu mülk 1858-ci ildə Veronika və Konstanti Zqlenitskilər tərəfindən alınmışdır. Onlar burada XIX cu əsrin 60-cı illərin ortalarında Vola Kelpinskadakı mülkü oğullarına (və ögey oğlu) Antoni Skotnitskiyə verdikdən sonra orada yaşamağa başladılar.

Dembedəki mülk 20 vlokdan (hazırda 336 hektar) ibarət idi və Nareva çayı üzərində yerləşirdi. Ailə üzvləri həvəslə oraya gəlir, onun yeri və idarə olunması haqqında müsbət təriflər söyləyirdilər. Nareva çayının yüksək sahilində yerləşən həyət diqqəti cəlb edirdi.

Vitold dövrün "dəbinə" uyğun təhsildə əla nəticələr əldə etdiyinə görə, ikinci təhsilini - məşhur Peterburq Ali Məktəbi olan Mədən İnstitutunun mədən mühəndisliyi sahəsində almağa qərar verdi²². Onun sponsorluğunu qardaşı Boleslav və baldızı Olimpiya öz üzərinə götürdülər.

Vitold Zqlenitskinin Varşavada təhsil aldığı müddətdəki mövqeyini təsvir edərkən göstərilir ki: 1. O, Varşava pozitivizmi kimi də adlandırılan pozitivizm ideyasını həyata keçirməyə yönəlmiş gənc polyak nəslinin tipik nümayəndəsi idi, 2. Mazoviyalı kiçik zadəganlara xas dəyərlərin (dini prinsiplərin, adət-ənənələrin) kamilləşdirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi, 3. Sosial mənşəyinə, sanballı təhsilinə, şəhərin mədəni-ictimai həyatında iştirakına görə ziyalıların nümayəndəsinə çevrildi, 4. Zəmanənin tələbinə ("Zetgeist") uyğun olaraq ölkəsinin parçalanmadan qurtarılmasını inqilabi və ya gizli mübarizədə deyil, xalqın maarifləndirilməsi və şüurunun inkişafında görürdü, 5. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı, o cümlədən, yaranmaqda olan yeni iqtisadi nizamın əsası kimi torpaq mülkiyyətlərinin yenidən qurulmasının tərəfdarı idi. O, sənayenin, ticarətin və kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı siyasətinin tərəfdarı idi.

O dövrdə tədris çox spesifik idi. Çar hakimiyyəti milli adət-ənənəni gücləndirən, ictimai şüuru oyadan ictimai-siyasi dəyərlərin aradan qaldırılması istiqamətində fəallıq göstərirdi. Humanitar elmlər ilk növbədə universitetdən kənar mühitdə, adətən həvəskar, qeyri-peşəkar sahə kimi inkişaf edirdi. Onların öyrənilməsi ziyalıların, o cümlədən tələbələrin böyük marağına səbəb olurdu. O dövrdə humanitar elmlər sahəsində monumental tədqiqatlar, o cümlədən: Oskar Kolberqin, Zıqmunt Qloqerin və Antoni Krasnovskinin tədqiqatları, təbiət elmləri sahəsində: Vladislav

22 J. Jaros, *Polacy w Leningradzkim Instytucie Górnictwem*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1972, nr 3, s. 505-510.

Taçanovski, Benedikt Dıbovski, Avqust Vjeşnyovski, tibb sahəsində isə - Yuzef Myanovski, Titus Xalubinski, Viktor Feliks Şokalskinin tədqiqatları meydana gəldi.

Polyak dilində nəşr olunan günlük və həftəlik qəzet və jurnallar - “Kuryer Şvyontecni” (bu nəşrdə Varşava Baş Məktəbinin riyaziyyat tələbəsi (Yan Yağda və ya Boleslav Prus təxəllüsündən istifadə edən) Aleksandr Qlovatski məqalələr nəşr etdirdi, “Tıqodnik İllustrovani”, «Qazeta Handlova», “Qazeta Lekarska”, «Ekonomista», “Pşeqfond Tıqodnyovi” (onun redaktoru Adam Vişlitski tələbələri jurnalı birgə redaktə etməyə təşviq edirdi; jurnalın səhifələri Varşava pozitivistlərinin ideallarını təqdim etməkdə maraqlı idi) tələbələrin mütaliə marağı çərçivəsində idi.

Tələbə olan gənclər biliyin dərinləşdirilməsinə böyük maraq göstərirdi. Hətta qeyd olunur ki, XIX əsrin ikinci yarısında bir çoxları üçün təhsil almaq əsl həvəs, diplom almaq isə daha bir çağırış idi. Bir çox mədəni-sivil məqsəd və vəzifələri həyata keçirmək imkanı verən həm normativ, həm də praktiki biliklərin mənimsənilməsi yüksək qiymətləndirilirdi. Alimin nüfuzu yüksək dəyərləndirilirdi.

XIX əsrin ortalarında pozitivizm, millətçilik və sosializm ideoloji cərəyanları populyar idi. Zqlenitski qardaşları pozitivist ideyaların ən etibarlı olduğuna inanırdılar və bu ideyaları Yanvar üsyanından sonra meydana gələn mədəni gerçəklik təsdiqləyirdi.

Onlar kapitalist nizamın formalaşması mühitində feodal nümunələrin fəaliyyətinin, sinfi təbəqələrin qapalı olmasının məhdudlaşdırılması və eyni zamanda sivilizasiya dəyişikliklərinin dərkini oyanması, mədəni o cümlədən maddi gəlir gətirən əməyə tələbat mövqeyinin tərəfdarı idilər.

Onlar pozitivizm idealları ilə identifikasiya olduqlarını, özlərinin sosial mənşəyi, ailədə təbliğ olunan mədəni dəyərlər, təhsil, həyat və fəaliyyət perspektivləri ilə sübut edirdilər. Onlar ictimai həyatda öz milli və etnik icmasını yüksək tutan, eyni zamanda başqa icmaların inkişafına qarşı olan millətçilik ideyalarını dəstəkləməkdən imtina edirdilər. Bu, polyak-yəhudi münasibətlərində özünü aydın şəkildə büruzə verirdi. Zqlenitskilər ailəsinin həyat təcrübəsi bu baxımdan milli və etnik ədavətin izlərini aşkar etmirdi. Kəsiblərin həyatının həqiqətinə yönəlmiş bir çağırış kimi sosialist ideyaları Zqlenitskilər ailəsində mühüm idi. Bununla belə, onlar sosial təbəqələşmə prinsiplərini, sosial həyat tərzində müxtəlifliyi, o cümlədən muzdurların, fəhlələrin mövqelərinin zənginlərdən, ziyalılardan fərqli olması ideyasını dəstəkləyirdilər.

On doqquzuncu əsrin ortalarında cəmiyyətin fəaliyyətinə aid ideyalar kəşşən zaman qardaşlar diqqətini ənənəvi siyasi həyatdan uzaqlaşdırmağa yönəldirdilər. Onlar sui-qəsdçi, inqilabi mübarizə ideyasını dəstəkləmirdilər. Reallığın rasional qiymətləndirilməsi onların dünyanı dərk etmələrində mühüm rol oynayır. Romantik fikirlər, o cümlədən hakimiyyət faktorlarına itaətsizlik, mədəni reallığı dərk etməkdə onlarla mübarizə aparmaq, rifaha, güman edilən mədəni məqsədlərə nail olmağa zamanət vermirdi.

Yaradıcıları Varşava Baş Məktəbinin mühitindən olan: ədəbiyyat tarixçisi, yazıçı Pyotr Xmelovski; filosof, psixoloq Yulian Oxoroviç; yazıçı Boleslav Prus; tarixçi, publisist Aleksandr Şventoxovski, Varşava pozitivizmi adlandırılan ideoloji proqramın aydın təzahürü zamanı onun tərəfdarları və təbliğatçıları çevrildilər. Onlar xüsusilə azadlıq, zəhmətkeşlik və antisemitizmlə mübarizə, qadınların bərabərliyi ideyalarını dəstəkləyirdilər. Tələbə kimi onlar akademik ictimaiyyətin Yanvar üsyanında iştirakı ilə bağlı Aleksandr Şventoxovskinin fikri ilə razı idilər: *"Yalnız dayaz ağıllar onları qorxaqlıqda və qadın olmalarında ittiham edə bilər. O dövrün alovlu və hərəkətə hazır olan gəncləri tərəfindən bu, əzəmətli təmkin və müdrikliyin sübutu idi, baxmayaraq ki, hələlik bu, onun şərafinə ləkə kimi şərh edilə bilərdi"*²³.

Təhsil aldıkları müddətdə Boleslav və Witold Zqlenitskilərin yaşadıqları məişət şəraiti qənaətbəxş idi. Onlar uzaq qohumu olan Yuliya Dombrovskanın (o, Boleslav və Witoldun dayısı Leon Zaluskinin arvadı Aniela Proksana Sondetskanın) evində yaşayırdılar. Onlar təhsil öhdəliklərini təsadüfi peşə işləri ilə birləşdirmək məcburiyyətində deyildilər. Təhsil aldıkları dövrdə nəzərdə tutulan icbari təhsilə və müasir sivilizasiyanın dərinədən öyrənilməsinə çox vaxt sərf edirdilər. Onlar ictimai həyatda fəal iştirak edirdilər. Kart oynamaqla çox vaxt keçirən tələbələr sırasında idilər. Bu hobbiyə onlar ailə mühitində yiyələnmişdilər. Valideynləri Dembeyə, yəni Varşava yaxınlığına köçdükləri üçün onlar tez-tez "yeni ailə evlərinə" gedirdilər. Boş vaxtlarını orada keçirməyi xoşlayırdılar. Yaxınları və qohumları da oraya gələr, məktəb dostları da onları orada ziyarət edirdilər.

Kənd təsərrüfatı işlərinə olan marağını bildirən Boleslav Zqlenitski həmişəlik olaraq ailə mülkünə bağlı olmaq qərarını verərək onu müasir bir torpaq mülkiyyətinə çevirməyi öhdəsinə götürdü.

23 S. Fita, *op.cit.*, s.15.

İkinci təhsil almaq istəyən Varşava universitetlərinin məzunları dövrün tələbi, biliklərin dərinləşdirilməsi dəbi, eləcə də ixtisasa uyğun iş tapmaqla bağlı yaranan çətinliklərin nəticəsində mühəndislik ixtisası üzrə seçim edib təhsillərini davam etdirirdilər. Məşğulluğun vəziyyəti barəsində vurğulanırdı: *“Gənclər nadir hallarda Ali Məktəbi bitirdikdən sonra istedadına və ya peşə təhsilinə uyğun iş tapırdı; mexanik “bank işinə” girirdi, filoloq “Kronenbergdə” ofis işi tapırdı, təbiətşünas “Blok üçün” statistik cədvəllər tərtib edirdi, estetika sahəsinin mütəxəssisi dəmir yolu xətlərində qatarların müntəzəm hərəkətinə nəzarət edirdi, pedaqoq Yer Kredit Cəmiyyətində, tarixçi – Xeyriyyə Cəmiyyətində, şair “Varşava tikiş sexləri üçün qanun” üzərində işləyirdi²⁴.*

1870-ci ildə Vitold Zqlenitski ikinci təhsilini Peterburqda davam etdirməyə başladı. Həmin vaxt bu şəhər öz memarlıq simasını aydın səkildə dəyişirdi. Taxta evlərin ənənəvi tikililəri, monumental yaşayış evləri ilə əvəz edilərək ev sahiblərinin zəngin olmasını üzə çıxarırdı. Şəhər müəssisə-istirahət-yasayış və sənaye hissələrinə bölündü. Onun kənarında fəhlə qəsəbələri salındı.

Peterburq metallurgiya sənayesinin inkişafı cəhətindən mühüm mərkəzə çevrilirdi. Bu şəhər ordunun tələbatlarını (silah istehsalı, o cümlədən hərbi gəmilərin), dəmir yollarının, körpülərin və yolların tikinti ehtiyaclarını ödəyirdi. Əhəmiyyətli mövqeləri qida və kimya, dəri və tekstil kimi sənaye sahələri tuturdu. Şəhərin həm milli, həm də beynəlxalq miqyasda malik ticarət mərkəzi kimi mövqeyi də üzə çıxdı.

Sürətlə inkişaf edən əmək bazarı mühüm demoqrafik dəyişikliklər yaradırdı. Şəhərə kütləvi şəkildə kənd əhalisi köçərək, sənayedə və xidmət sahəsində çalışmağa başlayırdı. Onlar yaşayış-məişət xərclərinin daha ucuz olması üçün əsasən şəhəratrafında məskunlaşırdılar. Lakin mədəni həyatın formalaşması ilə əlaqədar olaraq Rusiya imperiyasının digər şəhərlərində sanballı statusa sahib olan ziyalı təbəqənin nümayəndələri, eləcə də çoxlu sayda əcnəbilər Peterburq şəhərinə işləməyə gələrək mühüm peşə və sənət nailiyyətləri əldə edirdilər. Polyaklar şəhərdə əhəmiyyətli icma təşkil edirdilər²⁵. 1869-cu ilin məlumatlarına görə, onların sayı 6635-i kişi və 4522-si qadın olmaqla 11.157 nəfər təşkil edirdi. Onlar müxtəlif peşələri, məşğuliyyətləri, zənginlik səviyyəsin, dəyərlər aləmini, arzu və istəkləri təmsil edirdilər.

²⁴ İdidem, s.133.

²⁵ Por. L. Barylow, Polacy w Petersburgu, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1984.

Ümumiyyətlə, Peterburq ictimaiyyətində yaxşı reputasiyaya malik idilər. Onlar zəhmətkeş, təşəbbüskar, cəsarətli, mədəni insanlar kimi qəbul edilirdilər²⁶.

Şəhərdə mühüm elmi mərkəz formalaşdı. 1723-cü ildən orada Elmlər Akademiyası, 1819-cu ildən isə Universitet fəaliyyət göstərirdi. Riyaziyyat və təbiət elmləri şöhrət qazanmışdı. Peterburq Riyaziyyat məktəbinin banisi Pafnusi Çebayev (1821-1894), kimyaçı Dmitri Mendeleev (1834-1907), bakterioloq İlya Meçnikov (1845-1916) kimi alimlər şöhrət qazanmışdılar. Peterburq Universitetində polyak əsilli tələbələr böyük bir icma təşkil edirdilər. Onların bütün tələbələrin 1/10-ni təşkil etdiyi təxmin edilir. Vitold Zqlenitski şəhərə gələndə universitetdə təxminən 240, bütün mövcud universitetlərdə isə 900-ə yaxın polyak oxuyurdu.

Polyaklar Peterburq Universitetlərində, eləcə də Rusiya İmperiyasının digər akademik və dünyanın müxtəlif təhsil mərkəzlərində bilik əldə etməyə açıq, yaxşı təşkilatlanmış, hər şeyi bilmək istəyən və mədəniyyətli insanlar kimi rəy qazanmışdılar. Rusiyada isə onlar həm də gizli və inqilabi dəyərləri üzə çıxaran, siyasi həyatla məşğul olan insanlar kimi də diqqət çəkirdilər.

Polşalı tələbələrin icması yaxşı təşkil olunmuşdu. Onlar həm akademik həm də sosial-mədəni biliklərin dərinləşdirilməsi fəaliyyətilə ciddi şəkildə əlaqəli olan mədəni həyatın müxtəlif strukturlarında iştirak etməyə hazır olduqlarını bildirirdilər. Onların yardım və kredit fondları, yeməxanaları, kitabxanaları, fənn (müxtəlif fənlərə aid olan) və ümumbəşəri ədəbiyyatla təchiz olunmuş oxu zalları kimi yaxşı inkişaf etmiş özünəyardım fəaliyyət strukturları var idi.

Polşalı tələbələrinin Özünə Yardım Kassası (Fondu) özünəyardım strukturlarında mühüm rol oynamışdır. İlk belə struktur 1866-cı ildə Texnologiya İnstitutunda yaradılmışdır. İllər keçdikcə fondlar bir struktura - Peterburqda Polyak Ümumtələbə Kassasına (Fonduna) birləşdilər. Kassa öz fəaliyyətini Tələbələrə Yardım Fondu Komitəsinin daxil olduğu Peterburq Xeyriyyə Cəmiyyəti ilə əməkdaşlığa yönəltdi.

Bu təşkilatın fəaliyyəti ictimai-mədəni həyatın inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Xeyriyyəçilik fəaliyyətinin özünəməxsus trendi əmələ gəldi. Formalaşmaqda olan kapitalist quruluşu mühitində peşə sahələrində (maliyyə) uğur qazanmış insanlar

26 Por. Z. Łukowski, *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1978.

xeyyəyə təşkilatlarına, kilsələr, sanatoriyalar və mədəniyyət müəssisələrini tikmək üçün xeyli pul bağışlayırdılar. Donorlar arasında polyakların payı mühüm idi.

Polşalı tələbələr ayrı-ayrı universitetlərdə yaradılmış öz kitabxanalarından istifadə edirdilər. Onların eyni zamanda Zabalkanski Prospektində (alleyasında) *Ümumpolşa Polyak Kitabxanası* var idi. Polyaklar orada çox vaxt keçirildilər, Vitold Zqlenitski də onların arasında idi.

Lakin çar hakimiyyəti polşalı tələbələri qeyri-ənənəvi, ictimai və siyasi həyatla bağlı bir çox təşkilati normaları pozan insanlar kimi qəbul edirdi. Buna görə də onlar universitet rəhbərliyinin, çox vaxt isə yerli polis orqanlarının xüsusi nəzarəti altında olurdular. İctimai-siyasi həyatın təşəbbüsləri müvafiq nəzarət orqanları tərəfindən təsdiq edilməli idi. Çarizm əleyhinə ideoloji çağırışa malik kitabların oxunması da daxil olmaqla siyasi fəaliyyət qadağan edilmişdi. Qadağan olunmuş kitablar arasında Adam Mitskeviçin və Yuliş Slovatskinin əsərləri də yer alırdı.

Tələbələr Rusiya imperiyasına qadağan olunmuş mütaliəni gətirməkdə xüsusi fəallıq göstərirdilər. Kaunasda hərtərəfli sərhəd baxışından keçdikləri üçün onlar Rusiya ərazisinə Qara dəniz vasitəsilə daxil olurdular.

Vitold Zqlenitskinin Peterburqda olduğu dövr Rusiya mədəni həyatının uğurlu inkişafı dövrünə təsadüf edirdi. Onu şəhərdə Nikolay Çernişevski, Nikolay Dobrolubov, Fyodor Dostoyevski, Nikolay Leskov, Nikolay Nekrasov, Mixail Saltıkov-Şedrin, Lev Tolstoy, İvan Turgenev kimi korifeylər yaradırdılar. Burada 100-ə yaxın dövrü nəşr, o cümlədən 20-yə yaxın jurnal xarici dillərdə nəşr olunurdu. Ədəbi salonların fəaliyyət göstərməsi zamanın təzahürü idi. Onlar elitar, qapalı və ya yarı açıq tipli idilər. Tələbələrin iştirakına icazə verilirdi.

Bu dövrdə musiqinin (o cümlədən Anton Rubinşteyn, Pyotr Çaykovski, Nikolay Rimski-Korsakov), teatrın və rəssamlığın uğurlu inkişafı müşahidə edilirdi.

İqtisadi və sosial-mədəni həyatda baş verən mühüm dəyişikliklərlə yanaşı, siyasi həyata da (inqilabçı-demokratik hərəkət) maraq yaranmağa başladı. Bu, dərin məxfilikdə qalan fəaliyyət sahəsi idi. Onların aşkar olunduğu zamanda bu fəallılıqla məşğul olan, eləcə də maraq göstərən şəxslərə qarşı çarizm amansız cəzalar sistemini rəhbər tuturdu. Bu baxımdan Vitold Zqlenitski müxalifətin həyatında iştirak etmədiyini, siyasi dəyişikliklər etməməyə yönəlmiş qeyri-siyasi mövqe tutduğunu bəyan etdi.

O, Ali məktəb - Mədən İnstitutu ilə güclü şəkildə identifikasiya olunurdu. Bu məktəb 1773-cü ildən mövcud idi və Avropanın ən qədim (Berlin, Frayberq (Saksoniya) kimi mərkəzlərdə mövcud olan məktəblərlə yanaşı) dağ-mədən məktəblərindən biri idi. Burada ciddi didaktik fəaliyyətlə yanaşı, geologiya və dağ-mədən sahəsində mütəxəssislər ixtisaslaşdırılır, elmi tədqiqatlar aparılırdı. Ali məktəb daxilində geologiya muzeyi fəaliyyət göstərirdi. 1817-ci ildə geoloji fəaliyyətlə məşğul olan alimləri və təcrübəçiləri birləşdirən mineralogiya cəmiyyəti yaradıldı. Onun fəaliyyəti Vitold Zqlenitskinin marağına səbəb olduğundan o, Cəmiyyətin "*Komunikatlar*"ında öz mineraloji müşahidələrini təqdim etdi.

Ali Məktəb şəhər memarlığının "vizit kartı" adlandırılan hissəsində yerləşirdi. O, Peterburq tələbələrinin sevimli məkanı olan Vasilyevskaya adasının sahilində yerləşirdi.

Tələbələr bu universitetdə oxumağa böyük maraq göstərirdi. Namizədlərin qəbulu müsabiqə əsasında keçirilirdi. Tədris müddəti 5 il davam edirdi. Təhsil proqramlarında nəzəri biliklərin praktiki təhsildən üstün olması müşahidə edilirdi. Təhsil haqqı ildə 100 rublu təşkil edirdi (bir mədəncinin ildə təxminən 160 rubl qazancı ilə müqayisədə təhsil haqqı olduqca yüksək idi).

Tədris, o cümlədən mühazirəçilər, verilən biliklər və geologiya sahəsində qarşıya qoyulan çağırışlar Vitold Zqlenitskinin ümid və gözləntilərini tam doğruldurdu. Bu baxımdan onun Varşava Baş Məktəbində əldə etdiyi təhsil təcrübəsi mühüm idi. Oxu zalı onun üçün təhsilin mahiyyətini təşkil edirdi. Ona görə də o, universitetin ən yaxşı tələbələri sırasında yer almışdı. Bu məktəbdə 50-yə yaxın polyak təhsil alırdı ki, bu da universitetin bütün tələbələrinin təxminən 16%-ni təşkil edirdi²⁷.

Kimyaçı Dmitri Mendeleyevin məşhurluq əfsanəsi universiteti bürümüşdü. Onun əsas iş yeri Peterburq Universiteti idi. O, dünyanı dərk etməkdə, o cümlədən yer elmləri sahəsində geniş üfüqlərə malik bir insan idi. Öz müşahidə və araşdırmalarını mütəxəssis tədqiqatçıların əhatəsində və keçirilən didaktik prosesdə təqdim edirdi. O, tədqiqat həvəsli tələbələrlə münasibət yaradan akademik müəllim idi. Mendeleyevin mühazirə və seminarlarında iştirak edən Vitold Zqlenitski onun diqqət mərkəzində idi. Alim onu Universitetin Kimya laboratoriyasında işləməyə dəvət etdi²⁸.

27 Ibidem, S. 131-138.

28 J. Jaros, op. cit., s. 505-510; Z. Łukowski, op. cit., s. 123.

Vitold Zqlenitski, bir çox tələbələr kimi, professor Dmitri Mendeleyevin intellektual və xüsusilə geoloji düşüncəsindən heyran idi²⁹. Onun sivilisasiyanın dəyişməsi prosesində enerjetikanın inkişafının böyük əhəmiyyətini qabaqcadan görərək, emal sənayesinin inkişafına olan həvəsi qarşısında baş əyirdi. Alim Xəzər dənizi regionunda xam neftin düzgün istismarının zəruriliyini qeyd edirdi. 1863-cü ildə Bakıya tədqiqat əzamiyyəti ilə getdi. O, neftin orada istismarının bu sahədə ən son təşkilatı qaydararına uyğun həyata keçirilməsinin tərəfdarı idi.

Vitold Zqlenitski, professor Mendeleyevin neft hasilatının dünyanın bütün mədəni və sivilizasiya həyatında inqilab edəcəyi fikri ilə razı idi. Belə bir vəziyyətdə o, idraki cəhətindən zamanını Polşa neft emalı sənayesinin əsaslarını quran, neft çırağının ixtiraçısı³⁰ kimi məşhur olan İqnasi Lukasieviç (1822-1882) həsr etməyə başladı. O polyak torpağında Polankada ilk neft mədəninin ("Voyçex" adlı) yaradıcısı idi.

Peterburq Dağ-Mədən İnstitutunun bir neçə məzununun Rusiya imperiyasının Polşa ərazisində neft emalı sənayesinin inkişafında işlədiyi bir halda (məsələn, Vinsentı Xoroşevski Polşa Krallığında dağ-mədən zavodlarının rəisi idi, Aleksandr Vıjıkovski - Varşava Mədən Bölgəsinin rəisi), Vitold Zqlenitski öz fəaliyyətini Polşa Krallığının ərazisində geologiya sahəsində iş əldə etməyə yönəltmişdir.

1875-ci ildə universiteti 891-ci məzun kimi "1-ci yer"lə bitirmişdir³¹. O, dağ-mədən mühəndisi peşə adını və kollegial katib adına müraciət etmək hüququ əldə etdi. Təhsildə yüksək səviyyədə «1-ci yer»i əldə etməsi ona iş yerini yuxarı pilləni seçməyə imkan verdi. O, bu işə Staropolske Hövzəsi ərazisində böyük həvəslə başladı.

* * *

Ümumi düşünsək, qeyd etmək olar ki:

1. Vitold Zqlenitskinin uşaqlığı və gəncliyi mühüm ideoloji dəyərlərin yenidən qurulma zamanına təsadüf edilir: 1863-cü il üsyan mübarizəsi, pozitivist ideologiyasının formalaşması və kapitalist münasibətlərin başlanğıcı,

29 N. Figurovskij, *Dmitrij Iwanowicz Mendelejew*, Moskwa 1961.

30 Por. L. Tomaszkievicz, *Wiek nafty*, Warszawa 1956.

31 Centralnyj Gosndarstwiennyj Istoriceskij Archiw w S, Petersburga (dalej: CGIA) w Petersburgu. f. 37, op. 48, d. 1294, l. 5-8.

2. Öz mədəni və sivilizasiya mövqeyi ilə Polşa ziyalısının obrazını təmsil edirdi. Kiçik zadəgan ailəsindən olan və yaxşı təhsilə maraq göstərən V.Zqlenitski ziyalı təbəqədən nümunələri, dəyər və təşəbbüsləri mənimsəyirdi.
3. Onun gənclik həyat tərzində adət-ənənələrə (ailə, dini) bağlılıq balanslaşdırılmış şəkildə mədəni dəyişikliklərin çağırışları (təhsil, formalaşan kapitalist quruluşunun əlamətlərini qəbul etmə) ilə üst-üstə gəlirdi.
4. Mühüm ictimai-siyasi dəyərləri o, *həqiqəti* fərdi və kollektiv həyatın *avtoriteti*, meyarı və göstəricisi kimi, mədəni *həqiqətin dürüst qiymətləndirilməsini* isə kortəbiiyyə və təsadüfiliyə zidd hərəkət kimi qəbul edirdi.
5. Mədəni və sivilizasiya reallığının qurulması ideologiyası nöqtəyi-nəzərindən o, Varşava pozitivistlərinin yaxşı işə, təhsilə, elmi-texniki tərəqqiyə xüsusi yer verən proqramını dəstəkləyirdi.
6. Güclü fərdiyyətçiliklə səciyyələnməsinə baxmayaraq, o, əvvəlki dövrlərin dəbinə ("Zeitgeist") təslim olurdu. Bu, təhsil profilinin seçimində, təhsildə, hobbiyə olan maraqda, peşəkar oriyentasiyada, habelə ictimai-siyasi mövqe və davranışlarında özünü büruzə verirdi.
7. O, özünü ictimaiyyətə mədəniyyətin yeni çalarlarını qəbul edən şəxs kimi təqdim edirdi. Riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə təhsil almaqla yanaşı o, humantar elmlərə - ədəbiyyata və incəsənətə də çox böyük diqqət yetirirdi. O, bu maraqları həm məqsədyönlü tələb, həm də ziyalının vəzifəsi hesab edirdi.
8. Onun təhsil almasına və hobbisi ilə məşğul olmasına şərait yaradan mühüm faktor maddi vəziyyəti idi. Əvvəlcə valideynləri, sonra isə qardaşı maddi cəhətdən onu təmin edirdi.
9. Fərdiliyin (şəxsiyyətin) böyük gücü onun dostluq və ictimai münasibətlərdə bir növ "*təcrid*"də qalmasına səbəb olurdu və bu səbəbdən şəxsi münasibətlər sferasında rəsmiliyə üstünlük verirdi.
10. Gənclik illərindən əldə etdiyi təcrübə onun cəsarətini, işgüzarlığını, qətiyyətini, ətrafdakı reallığa tənqidi münasibətini, yəni peşə və hobbisi sahəsinin əsasını təşkil edən dəyərləri yüksək dərəcədə formalaşdırmışdır.

II FƏSİL

VİTOLD ZQLENİTSKİNİN PEŞƏ PROBLEMLƏRİ MÜHİTİNDƏ

Vitold Zqleniçki peşəkar karyeranın başlanması ilə həm ictimai fəaliyyətə, həm də şəxsi planlarının həyata keçirilməsinə böyük ümidlər bəsləyirdi. Bununla da o mədəni-sivilizasiya həyatının bir çox ideallarını reallaşdırmağı öz qarşısına məqsəd qoymuşdu. Onların təməlində həqiqət, xeyirxahlıq, gözəllik, o cümlədən yüksək təşkilatçılıq, hüquqi prinsipləri dərk etmək, inkişaf prosesində yaranan ziddiyyətlər yolunda kompromislərə getmək kimi idealların reallaşdırılmasının əbədi dəyərləri yer alırdı.

1875-ci ildə Peterburqda Mədən İnstitutunun praqmatikasına uyğun olaraq təhsilini başa vurduqdan sonra, peşəkar işə təyinat aldı. O, bu qərardan tam razı idi. O, Polşa Krallığının Şərq Bölgəsinin Mədən Zavodlarının Rəhbərinin sərəncamına verildi və burada bir il müddətinə təcrübə keçməli oldu³².

Bu bölgə Staropolskie Sənaye Hövzəsinin bölünməsi nəticəsində 1833-cü ildə (mərkəzi Kieftse yaxınlığındakı Suxednyovda yerləşən Şərq və mərkəzi Dombrova Qorنیçada yerləşən Qərb dairəsi) yaradılmışdır. Həmin bölgələr Polşa Bankı yanında Mədən Departamentinin İdarəsinə tabe idilər. 10 ildən sonra təşkilati işlər bağlı düzəlişlər tətbiq olundu - Mədən Departamenti Polşa Krallığının Gəlir və Xəzinədarlıq Komissiyasına verildi. Yanvar üsyanından sonra müxtəlif məhdudiyyətlər dövründə Mədən Departamentinin ləğvi haqqında qərar qəbul edildi. 1870-ci ildə mədənçilik, metallurgiya, eləcə də bütün sənaye Peterburqda Maliyyə

32 CGIA Petersburg. f. 37, op. 48, d. 1294. 1. 5; Z Buniatzade. W.K. Zglenickij i problema morskoy nefiedobyczi,(w:)Russko-polskije swiazi w oblasti nauk o Zemle, Moskwa 1975, s. 66.

Nazirliyinin müvafiq departamentinin tabeliyinə verildi³³. Şərq və Qərb bölgələrinə bölünmə köhnə inzibati qaydada qaldı.

Şərq bölgəsi beş bölmədən ibarət idi: byaloqon, radoşytse, samson, suxednyov və vonxotsk. Coğrafi cəhətdən Visla, Pilika və Nida çayları arasındakı ərazini əhatə edirdi. Orada çoxlu yeraltı sərvətləri var idi. İki min il əvvəl orada dəmir filizlər hasil edilirdi və metallurgiya inkişaf etmişdi. XVII əsrin sonlarında bu ərazilərdə geoloji kəşfiyyat aparan Stanislav Staşits yazırdı: “Pilika çayından Kieltse dağlarına qədər bütün torpaq, eninə və uzununa hər yerdə dəmir filizi ilə doludur. Ümumiyyətlə, dəmir filizləri nə qədər dərin olarsa, bir o qədər zəngin olur. Daha böyük dərinliklərdə səpələnmiş, mədənçilərin dili ilə desək “səliqəsiz” tökülmüşdür. Dayaz yerlərdə damarlar, yuvalar və ya toppuz formasındadırlar”³⁴.

Qeyd edək ki, Staropolske hövzəsində qurğuşun, mis, gümüş və sink filizləri eləcə də duz, boyama gilləri, mərmərlər hasil edilirdi. Zəngin meşə ehtiyatları (taxta kömür), su enerjisinin bolluğu və işçi qüvvəsi sənayenin inkişafına şərait yaradan amillər idi. Meşə ehtiyatları ilk növbədə Şventokşiske ərazisində idi. Orada Mərkəzi Avropanın dağlıq meşə sahələrinə xas olan əsas floristik tiplərin mövcud olduğu meşə kompleksləri var idi. Onların əsasını küknar, küknar-fıstıq və qara şam ağacları təşkil edirdi. Metallurgiyanın inkişafı nöqtəyi-nəzərindən fıstıq meşələri ən böyük dəyərə malik idi. Onlardan yaxşı yanan, böyük miqdarda istilik enerjisi verən odun alınır.

Staropolske hövzəsinin çay sistemində, bütün yerli suların yığıldığı yer olan Visladan başqa, Pilitsa və Kamenna ən əhəmiyyətli nəql qabiliyyətinə malik olan çaylar idi. 1823-cü ildə Pilitsanın, bir il sonra isə Kamennanın tənzimlənməsi həyata keçirildi. Qısa müddətdən sonra tənzimləmə işindən imtina edildi. Buna baxmayaraq, taxta hələ də onların üzərindən nəql edilirdi. Kamenna və onun qolları su yamacına malik idi və bu onu hərəkətverici qüvvə kimi istifadə etməyə imkan verirdi.

Cəmiyyətin siyasi təşkilatlarının formalaşmasının lap əvvəlindən Staropolskie hövzəsi çoxsaylı əhali ilə səciyyələnirdi. Yarım hektar və hektarın dördübdəbir hissəsi olan kənd təsərrüfatları yaradıldı. O isə ailə icmalarını saxlamağa imkan vermirdi. Buna görə də onların sahibləri əlavə iş axtarmalı olurdular.

33 J. Zieliński, *Staropolskie Zagłębie przemysłowe*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1965, s. 79-87.

34 Ibidem, s. 66.

1861-1864-cü illərdə kiçik torpaq sahibləri haqqında çar fərmanının tətbiqindən sonra yerli icmaların həyat şəraiti xeyli pisləşdi. Eyni zamanda işçi qüvvəsi də artdı. Artıq iş yox idi, ona görə də əlavə iş tapmaq çətin idi. Bu reallıq sənayenin inkişafı üçün əlverişli idi.

Vitold Zqlenitski, 5 iyul 1875-ci ildə³⁵ işləmək üçün göndəriş alaraq, Kiyev quberniyasındakı Suxednyova gəldi. O, Mədən İdarəsinin heyəti tərəfindən mehribanlıqla qarşılandı.

Mədəncilik sahəsində mütəxəssisin qarşısında geniş peşə fəaliyyəti imkanları açılırdı. Suxednyov Kamenna çayının geniş vadisində yerləşən köhnə mədən qəsəbəsi idi. O, iki hissəyə bölünürdü: Qərbi Suxednyov və Şərqi Suxednyov. Qəsəbədən Kiyev, Samsonov, Bodzentin və Vovxotska gedən yolları birləşdirən Dombrovetska adlı bir dəmir yolu xətti keçirdi. Orada kifayət qədər böyük kənd idarəetmə mərkəzi, parafiya kilsəsi, məktəb, poçt şöbəsi və aptek var idi³⁶.

Mədənciliyin mühüm inkişafı orada XVI əsrdə baş verdi. 1578-ci ildə orada Stanislav Suxinə (kəndin adı ondan götürülmüşdür) məxsus dördtəkrərli dəmirçixanası var idi. 1748-ci ildə yepiskop Andjey Zaluski su ilə hərəkətə gətirilən döymə çəkiçləri, qoşa körüklər, sobalar ilə təchiz olunmuş domna sobaları və 19 metallurji zavodları qurdu. Birinci sobada çuqun əridilirdi və təmizlənirdi, yumşaq (aşağı karbonlu) polad xassələri olan şistlər alınır; ikinci sobada onları qızdırıb və sonra döyməklə məhsula forma verilir.

1811-ci ildə Suxednyov və qonşu yaşayış məntəqələrində cilalama, polad, çuqun, qazanxana, boru və 3 dəmir təbəqə hazırlayan sexlər və 9 yüksək soba var idi³⁷. XIX əsrdə qəsəbə həm də soyuq silahların istehsalı ilə tanınırdı. Burada 50-yə yaxın emalatxana, süngü, bıçaq, nal, o cümlədən cərrahi alətlər, odlu silah və çilingər məmulatları istehsal olunurdu. 1833-cü ildən sonra Polşa Krallığının Şərq Bölgəsinin Mədən İdarəsinin yerləşdirilməsindən sonra qəsəbənin mədəni nöqtəyi cəhətdən əhəmiyyəti artmışdır. Orada Şərq bölgəsinin baş həkiminin və dəmiryolunun baş ofisi də var idi. Orada o dövrdə bir neçə bağ evləri tikildi və kilsə bərpa edildi.

Lakin bu gerçəklik uzun sürmədi. Suxednyovlular 1863-cü il üsyanında fəal iştirak edirdi. Onun süqutundan sonra onlar repressiyalara

35 CGIA Petersburg, op. cit., t. 5.

36 *Slownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11, s. 532-533.

37 *Ibidem*.

məruz qaldılar. Mədən-metallurgiya zavodlarının fəaliyyəti xeyli məhdudlaşdırılmışdı. 1870-ci ildən sonra onların qəyyumluğu Peterburqda yerləşən idarəyə verildi.

Suxednyovda gəlmə əhali üstünlük təşkil etməyə başladı. Alman mənşəli soyadlar çoxaldı. Sakinlərinin çoxu mədən və metallurgiya sənayesində işləyirdi³⁸.

Mədən İdarəsi bir çox yenidənqurmalara baxmayaraq mədən və metallurgiya zavodlarının, fabriklərin və müxtəlif dövlət mədən emalatxanalarının idarə edilməsinə, eləcə də bütün təşkilati fəaliyyətlərə nəzarət edirdi. Onun səlahiyyətləri mədən və metallurgiyanın inkişafı ilə bağlı rəylər və təkliflər vermək, onların icrasına nəzarət etmək; mədən-çıxarma və metallurgiya sahəsinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş layihələrin və planların işlənib hazırlanması, mədən və metallurgiya fəaliyyəti, tabeliyində olan bölmələr üzrə hesabatların hazırlanması, İdarənin fəaliyyəti nəticəsində yaranan yazışmaların aparılmasından ibarət idi³⁹.

Vitold Zqlenitski Suxednovda o vaxtkı sənaye inkişafının problemlərinə yaxşı bələd olan yüksək səviyyəli təşkilatçı kimi tanınırdı. O, 30 oktyabr 1874-cü ildə kollegiya katibi⁴⁰, 15 may 1876-cı ildə isə Kamenna çayı üzərindəki Mroçkovda Metallurgiya zavodunun müdiri təyin edildi⁴¹.

Mroçkov o zaman kiçik, köhnə metallurgiya qəsəbəsi idi. Orada ətrafdakı meşələrdən çıxarılmış filizləri əridən qazanxanalar var idi. 1788-ci ildə onlar domna sobası ilə əvəz edilmişdi. Soba Mroçkovun sahibi knyaz Mixal Radzivil tərəfindən tikilmişdi⁴².

XIX əsrin əvvəllərində sobanın yenidən qurulması ideyası yaranmışdı⁴³. Stanislav Staşits bu tapşırığın tərəfdarı idi. O, 1816-1824-cü illərdə mədən və metallurgiyaya rəhbərlik edirdi. Onun təşəbbüsü ilə 1816-cı ildə dövlət mədən mülkiyyətlərinin inventarizasiyası aparıldı, 1818-ci ildə isə mövcud mədən-metallurgiya zavodlarının yenidən qurulması və

38 Ibidem

39 N. Z. Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie polskim 1815-1918*, Warszawa 1965, s. 184-191, 272-277.

40 CGIA Petersburg, op. cit., 1.5; Z.A. Buniatzade, op. cit. s. 66.

41 CGIA Petersburg, op. cit., Jaros, Polacy w Leningradzkim Instytucie Górniczym. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1972, nr 3. s. 506.

42 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*.... t. 6. S. 763.

43 J. Zieliński. op. cit.. s. 70.

yenilərinin tikilməsi planı hazırlandı. Stanislav Staşitsin layihəsində quru və su yollarının yenidən qurulması da nəzərdə tutulurdu. Bu baxımdan ən mühüm vəzifə su yolunun Staraxovitse - Netulisko (kanal) və Kamennanın tənzimlənməsi, Bzinadan çayın mənsəbinə qədər tikintisi idi. Bundan başqa, Bobja, Laqov və Netuliskoda suyun bəndlənməsi proqnozlaşdırılmışdı. Möhkəmləndirilmiş yolların tikintisi aşağıdakı hissələrdə nəzərdə tutulmuşdur: Keltse - Bobja - Selpya, Bobja - Suxednyov - Parşov – Staraxovitse, Byaloqon - Keltse - Samsonov.

Bir neçə fəhlə yaşayış qəsəbəsinin tikintisi nəzərdə tutulmuşdu. Bu sərmayələrin izləri bu günə qədər Byaloqon, Bobja, Mixalov, Medzyana Qura, Netulisko, Samsonov, Selpya, Staraxovitse, Suxednyovda qorunub saxlanılmışdır.

Stanislav Staşits hesab edirdi ki, ölkənin iqtisadi inkişafı hərtərəfli şəkildə baş verməlidir, milli iqtisadiyyatın bir sahəsinin inkişafı bir çox başqa sahələrlə bağlıdır. Məsələn, ölkədə adam başına düşən dəmir istehlakın artırılmasının əsas şərti nəqliyyatın qiymətindən asılı olaraq qiymətin aşağı salınmasıdır ki, bu da öz növbəsində yolların vəziyyəti ilə şərtləndirilir. İstehsal məsrəfləri əmək məhsuldarlığından asılıdır və bu öz növbəsində işçilərin yaşayış şəraiti, onların hazırlığı və peşə təcrübəsi ilə bağlıdır. Stanislav Staşits, dəmir mədənciliyindən başqa, qaya minerallarının daha geniş miqyasda istismarı təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. Sənaye sahələrinin yaxınlığında kərpic, əhəng, taxta zavodları tikdi. Onlar 1817-1824-cü illərdə Brodı İljetske, Staraxovitse, Vonexotsk, Suxednyov və Parşov yaxınlığında inşa edilmişdir.

1828-ci ildə Mroçkov hökumətin mülkiyyətinə keçdi. Domna sobasının təmirinə başlandı. Hövzənin mədəni və metallurgiyası o zaman knyaz Ksaveri Drutski-Lubetski (1824-1833) tərəfindən idarə olunurdu. O, diqqətini dəmir və dəmir məmulatlarının istehsalına yönəltdi. *"İnsan üçün çörək nədirsə, sənaye üçün dəmir də odur"* deyirdi⁴⁴.

Əsaslı təmirdən sonra Mroçkovdakı domna sobası 1836-cı ilin martın 15-nə qədər fəaliyyət göstərdi və tamamilə sıradan çıxdı. Gəlirli olduğu üçün tezliklə yenidən quruldu. Silindr körüklərini hərəkətə gətirmək üçün buxar mühərrikindən istifadə olunurdu. 1833-cü ildə domna sobası Suxednyovdakı Şərq Mədən İdarəsinin sərəncamına keçdi.

Mroçkovda mədən və metallurgiya həyatının dirçəlişi əhəmiyyətli dərəcədə mühəndis Vitold Zqlenitskinin oraya gəlişindən sonra baş verdi. O, 1876-1884-cü illərdə orada işləmişdir.

44 3 Ibidem, s. 76.

Suxednyovda olduğu ilk aylardan o, Stanislav Staşitsin layihələri ilə maraqlanmağa başladı. Onun inkişaf yönümlü baxışının düzgün olduğunu qeyd edirdi. Daha sonra Metallurgiya zavodları kimi tanınan domna sobasının idarəçiliyini öz üzərinə götürdükdən sonra yenidən Stanislav Staşitsin ideyalarına qayıdırdı. Baxımsız qalmış domna sobasını regionun aparıcı mədən-metallurgiya zavoduna çevirdi. Eyni zamanda, o, yerin dəmir filizlərinin və digər sərvətlərinin, onların ölçüsünün, meydana gəlməsinin və dəyərinin araşdırmasını aparırdı. Mühəndisə həvalə edilən zavod tam modernləşdirmə tələb edirdi.

Sənayenin inkişafına həvəs göstərən mühəndis üçün bəşəri çətinliklər yeni reallıq qurmaq yolunda maneə deyildi. O, domna sobasının genişləndirilməsinin zamanın tələbatı və zərurəti olmasına əminliyini bildirdi. Məsələlərin reallaşdırılmasını Vitold Zqlenitski kəşfiyyat işlərindən başladı. O, əsasən Stanislav Staşitsin «İzlər ilə» işini rəhbər tuturdu. Zqlenitski yerin bütün sərvətləri ilə maraqlanırdı. O, nəinki onların mövcudluğunu təsvir edirdi, həm də onların miqdarının təxmin edilməsi və qiymətləndirməsi üzərində də iş aparırdı. Onların istismarının verə biləcəyi mümkün faydalarını təhlil edirdi⁴⁵.

Gənc mühəndisin nailiyyətlərindən biri də “*Polşa Krallığında neftin mənbələri*” tədqiqat işinin hazırlanması və nəşri olmuşdur. 1880-ci ildə bu iş Peterburqda *Peterburq* İmperator Mineralogiya Cəmiyyətinin Qeydlərində rus dilində nəşr edilmişdir⁴⁶.

O, hakimiyyətə sadıq olması ilə xarakterizə olunurdu. Həm rəsmi həm də şəxsi məktubları rus dilində yazırdı. Rəsmi şəkildə də bu dildə ünsiyyət qururdu. O, öz mühəndislik və geoloji müşahidələrini, eləcə də kəşfiyyat nailiyyətlərini rəhbərləri və qonşu mədən zavodlarından olan həmkarları ilə bölüşürdü. Əvvəlcə gənc mühəndis diqqətlə dinlənilirdi. Qısa müddətdən sonra onun fikirləri inkar edilməyə və əsas rəsmi vəzifələrin icrası çətinləşdirildi.

Mroçkovda qaldığı ilk ildə Zqlenitski domna sobasının modernləşdirilməsinə başladı. Bununla bağlı o, Suxednyovdakı Mədən Zavodunun rəisi tərəfindən razılıq əldə etmişdir. 1876-cı ildə ikinci silindrlili körük və havanı qızdırmaq üçün (350°C-ə qədər qızdırıcı) aparat quruldu. O,

45 Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej: APR), zespół: Zarząd Dóbr Publicznych Radomski Okręgowy Umąd Leśny (dalej: ZDP ROUL), sygn. 62. k. 48-76.

46 APR. Kolekcja Witolda Wigury, teczka 3; W. Zglenickij. Neftianye istoczniki w Carstwie Polskom Nephta- in polem Zapish Impieratorskogo Sankt-Petershurskogo Mżneraiogłczeskiego Obszczestwa, seria II. T. 15, s. 25-30), J. Cmak, Bibliografia fizjograficzna krainy Gór Świątokrzyskich, Kielce 1979, s. 79.

zavodların modernləşdirilməsi üçün texniki avadanlıq almağa çalışırdı. Şərq bölgəsindəki kiçik zavodlardan biri olduğu üçün bu, çətin iş idi. Ona görə mühəndis demontaj olunmuş avadanlığı qəbul edib, sonradan onu modernləşdirirdi⁴⁷.

1877-ci ildən Mroçkovdakı Metallurgiya Zavodunda yenidən tam istehsal başladı. İstehsal ildə 80 mindən 100 minədək pud çuqun təşkil edirdi⁴⁸. Əritmə üçün əsasən Dayov, Pyotr, Zapovedz və Laski mədənlərinin filizlərindən istifadə edilirdi. Yanacaq bazasını ənənəvi olaraq ağac təşkil edirdi. Ağacları əsasən Şidloviets meşə təsərrüfatından götürülürdü.

Rəhbərlərə və tabeliyində olanlara münasibətdə mühəndis rəsmi mövqe tuturdu. İşdə yaranan problemlərə ciddi yanaşırdı. Təhsilinə və istedadına görə özünü mədənci hiss edirdi.

3 il işlədikdən sonra çar mülki administrasiyasının rütbələri iyerarxiyasında titul asessoru vəzifəsinə təyin edildi (Hökumət Senatının 15 mart 1879-cu il tarixli, 809 sayılı Qərarı)⁴⁹; 8 il işlədikdən sonra isə kollej asessoru vəzifəsinə təyinat aldı (Hökumət Senatının 12 avqust 1883-cü il tarixli, 92 sayılı Qərarı)⁵⁰. Kollej asessoru titulu kapitan hərbi rütbəsinə bərabər idi.

Vitold Zqlenitskinin Staropolske hövzəsində peşəkar işi Polşa Krallığında 1852/54—1885/86-cı illəri əhatə edən texniki inqilabın ikinci mərhələsinə təsadüf edirdi⁵¹. Bu dövrdə sənayenin inkişafında əsaslı texnoloji dəyişikliklər baş verdi. Bu mərhələ daimi inkişaf tendensiyası olan müxtəlif zavodlarda alət və buxar maşınlarının geniş şəkildə tətbiqi ilə başlamış, maşın sənaye istehsalının meydana gəlməsi və sənaye məhsullarının bazarda üstünlük təşkil etməsi ilə başa çatmışdır.

O dövrdə metallurgiyada *uğurlu inkişaf perspektivi və ya fəlakətli çöküş* meydana gəldi. Buna, bir tərəfdən, dəmirin bütün formalarda (xammal, yarımfabrikatlar, məhsullar) sürətlə artan daxili bazarda satışı, digər tərəfdən isə bazarı xarici məhsullarla doldurmağa yönəlmiş liberal gömrük rüsumu kimi amillər səbəb olurdu. Sənayenin gələcəyi yerli metallurgianın aşağı istehsal xərcləri və yüksək texniki səviyyə-

47 Archiwum państwowe w Kielcach APK). zespól Zakłady Mechamcme „Białogon”, Sygn. 22611, nr 53, k. 70.

48 Słownik Geograficzny t. 6, s. 763.

49 CGIA Petersburg, op. cit., k. 6.

50 Ibidem.

51 J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w 1852-1886*, Warszawa 1963, s. 6-7; Pierwszy etap przypadł na lata 1815-1851/53, trzeci -1886-1900.

si olan iqtisadi cəhətdən güclü müəssisələrlə rəqabət qabiliyyətindən asılı idi.

XIX əsrin 60-70-ci illərində metallurgiya istehsalı artırdı. Bunu çuqun, dəmir, tökmə və sink istehsalının artması göstərdi. 1864-1877-ci illərdə mədən və metallurgiya istehsalının dəyəri 2,9 milyondan 4,5 milyon rus rubluna kimi, yəni 65% artdı⁵². Metallurgiya xüsusilə Radom qubernatorluğunda uğurla inkişaf edirdi. Yalnız 1870-1877-ci illərdə bu istehsalın dəyəri 80% artdı. Lakin metallurgiyanın inkişafı artan tələbatı ödəyə bilmədi. Eyni zamanda çuqun, dəmir və poladın idxalı da artmağa başladı. 1875-ci ildə idxal Polşa Krallığında çuqun və dəmirin ümumi istehsalından çox idi⁵³.

Polşa Krallığında metallurgiya rəqabətə tab gətirə bilmədi. Maşınqayırma zavodlarının ehtiyacları üçün çuqun və dəmirin rüsumsuz idxalı ona ciddi təsir göstərdi. Onu tam dağılmaqdan dəmir yolu şəbəkəsinin daimi genişlənməsi xilas etdi. Bu, polad zavodların yerli bazarları əldə saxlamağa və istehsalı modernləşdirməyə imkan yaratdı. İqtisadi cəhətdən zəif və rentabelsiz, istehsal xərcləri yüksək olan zavodlar müflis oldu. Bu reallıq mühəndis Vitold Zqlenitskinin rəhbərlik etdiyi Mroçkovdakı metallurgiya zavoduna da təsir göstərə bilirdi.

Ağac kömürünün qiymətinin daş kömürü koksundan daha aşağı olduğuna görə daş kömürə əsaslanan demək olar ki, bütün dəmir zavodları istehsaldan imtina etdi. Torfdan metallurgiyada yanacaq kimi istifadə etmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi.

Polşa Krallığının metallurgiyasında baş verən dəyişikliklər arasında dövlət zavodlarının satışı diqqət çəkirdi. Dövlət zavodlarının satışı haqqında qərar 1862-ci il martın 24-də elan edildi. Lakin onun həyata keçirilməsinə yalnız 1878-ci ildə başlanıldı. İlk növbədə əvvəllər fərdi şəxslər tərəfindən icarəyə götürülmüş zavodlar satılırdı. 1869-cu ilin sonunda hökumət Staraxovitske Metallurgiya Zavodları kompleksinin və Keltse və Çenstoxova əyalətlərindəki ayrı-ayrı zavodların hərracını elan etdi. Bunu həyata keçirmək asan deyildi.

Mühəndis Vitold Zqlenitski də zavodları almaq fürsətindən istifadə etdi. 1878-ci ildə o, Blota və Pstonjnitsada 3030 rubla dəmirçixanalar aldı⁵⁴.

Zavodların satılması xarici kapitalın Polşa Krallığına axınına şərait yaratdı. Staropolske hövzəsindəki bütün iri metallurgiya zavodları onların

52 J. Łukasiewicz, op. cit., s. 228.

53 Ibidem, s. 229.

54 Ibidem, s.209.

əhatə dairəsinə daxil oldu. Onların ən böyük alıcısı bankir Samuel Antoni Fraenkel idi. Samuel Fraenkel Ticarət Evi 70-ci illərdə Xmelov, Maxorı, Ostrovets və Staraxovitsədə metallurgiya zavodlarının sahibi oldu. Bu zavodlar Polşa Krallığında istehsal olunan çuqunun təxminən 29%-ni və dəmirin 40%-dən çoxunu təmin edirdilər.

Bu dövr domna sobalarının inkişafı üçün əlverişsiz idi. Buna səbəb isə əsasən Rusiya gömrük tarifi idi. 19 iyun 1859-cu il tarixli qərarla çuqunun idxal rüsumu hər pudu üçün cəmi 9 qəpik təşkil edirdi. Bu həddindən artıq aşağı ödəniş idi. Digər tərəfdən, 8 may 1861-ci il tarixli qərarla maşın və alətpayırma zavodları üçün çuqunların rüsumsuz idxalına icazə verildi. Bunun nəticəsində idxal edilən çuqunun 90%-i gömrük rüsumuna cəlb edilmirdi. Rusiyadan, eləcə də Sileziya və İngiltərədən daha ucuz çuqun axını Polşa Krallığında çuqun istehsalına mühüm maneə idi. Geridə qalmış yerli domna sənayesi öz mövcudluğu uğrunda mübarizə aparmağa məcbur oldu.

1880-ci ildən sonra Staropolske hövzəsinin köhnə domna sobalarının əhəmiyyəti azaldı. Məhz bundan sonra emal gücünə görə mövcud istehsaldan üstün olan yeni domna sobalarının inşasına başlanıldı. Yeni tipli ilk domna sobası 12 aprel 1880-ci ildə Huta Bankovada tikilmişdir. Bu, indiyə qədər tanınan zavodlardan fərqli idi. Orta domna sobası 9,5 m olduğu halda onun hündürlüyü 16 m idi; həcmi 181 m³, orta soba isə - 30-40 m³ ölçüsündə idi. Onun 5000C-ə qədər temperaturu təmin edən 5 üfləyici qızdırıcıları var idi (əvvəllər 35000 idi). Bütün mexanizmlər buxar maşınları ilə hərəkətə gətirilirdi. O, əvvəlki domna sobalarından əhəmiyyətli dərəcədə aşağı koks sərfiyyatı ilə fərqlənirdi. Huta Bankovadakı köhnə domna sobalarında 1 ton çuqun əritmək üçün minimum 2,6 ton daş kömür koksu yandırılırdısa, yeni soba cəmi 1,6 ton işlədirdi. 1 ton çuqunu əritmək üçün təxminən 2,5 ton filiz işlədilirdisə, köhnə növ sobalarda 2,86 ilə 4,13 ton işlədilirdi. Yeni sobalarda gündəlik istehsal orta hesabla 45 ton olduğu halda, ən effektiv köhnə sobalarda istehsal isə cəmi 15 ton idi⁵⁵. Müasir sobanın Huta Bankovada inşasından sonra bu ərazinin başqa yerlərində də buna bənzər sobalar tikildi. Kömür ehtiyatlarına görə metallurgiya mərkəzləri Şərq Bölgəsindən Dombrovske hövzəsinə köçürüldü⁵⁶.

55 Ibidem, 231-233.

56 L. Kostrowicka. Z. Landau. J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1978, s. 181-183.

Vitold Zqlenitski öz peşəkar fəaliyyətini Mroçkovdakı Metallurgiya Zavodlarına həsr etsə də, onları arzuladığı və can atdığı miqyasda inkişaf etdirə bilmədi. Mroçkov da daxil olmaqla kiçik zavodlar yeni yaranan müasir polad zavodları ilə rəqabət apara bilməzdi. Onlar kənd dəmirçixanalarını və kənd təsərrüfatı alətləri istehsal edən zavodları çoxunla təmin edirdilər.

Mühəndisin Mroçkovdakı zavodun fəaliyyətini canlandırmaq cəhdləri qonşu zavodların sahiblərinin narazılığı ilə qarşılandı. O, özəl zavodlar açmağa başlayanda dövlət əmlakını mənimsəməkdə və 1817-ci ildən qüvvədə olan *Mədən Korpusunun* qaydalarına əməl etməməkdə ittiham olunurdu. *Mədən Korpusu* qaydaları, üzvlərinin vəzifələrini, azadlıqlarını, mədən imtiyazlarını və s. müəyyən edirdi. Üzvlərinin vəzifələri arasında məs. vəzifəli şəxslərə öz vəzifələrindən kənarda hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq, mədən məhsulları ilə ticarət etmək, özəl mədənlərdə pay almaq və s. qadağan edilirdi⁵⁷. Korpusun qaydalarına Stanislav Staşitsin mədən və metallurgiyaya rəhbərlik etdiyi dövrdə əməl edilirdi. 70-ci illərdə o bir qədər unudulmuşdu. Zqlenitski ilə bağlı məsələdə isə həmin ənənəyə istinad edildi. O, Blota və Pstonjnitsadakı dəmirçixanaları qanunsuz zəbt etməkdə ittiham olunurdu.

Hökumət zavodlarının satışı zamanı Suxednyov mədən rəhbərliyi mühəndis Vitold Zqlenitskinin işə olan həvəsini nəzərə almayaraq, onun idarə etdiyi zavodu hərraca çıxardı. Onun alınmasında marağı olan şəxs yox idi⁵⁸. Vitold Zqlenitski də əmlakı əldə etmək üçün heç bir addım atmadı.

80-ci illərin əvvəllərində o, yeraltı sərvətlərinin axtarışına (kəşfiyyata) çox diqqət ayırırdı. Onların mövcudluğunun xəritələrini və eskizlərini hazırlayırdı, resurslarını hesablayırdı və verə biləcəkləri faydaları proqnozlaşdırırdı⁵⁹. Rəhbərliyin onun axtarışına maraq göstərmədiyi halda, o, bu çağırışı öz şəxsi təşəbbüsü ilə reallaşdırmaq qərarına gəldi. Lakin o, bu işi çox ehtiyatla görürdü. Bütün məsələləri son dərəcə rəsmi şəkildə həll edirdi. Bu onu onun marağı ilə razı olmayan insanların hücumlarından qoruya bilmədi. Vitold Zqlenitskiyə qarşı hücumlar zamanı onun rəhbərlik etdiyi Mroçkovdakı zavodun uğurlu inkişafının olmaması iddia edilirdi. Bu Staropolske Hövzəsindəki metallurgiya sənayesinin

57 N. Gąsiorowska-Grabowska, op. cit., s. 186-191.

58 J. Pazdur, Zakłady Metalowe w Białogoniu 1614-1914, Wrocław 1957, s.178.

59 APR, ROUL, sygn. 62, k. 48.

ümumi iqtisadi vəziyyəti ilə izah edilirdi və zavodun Suxednyov mədən rəhbərliyi tərəfindən ləğv edilməsi barədə qərar verildi. Bundan əlavə sobada da nasazlıq yarandı. Suxednyov mədən rəhbərliyinin tələbi ilə Peterburqdakı Mədən İdarəsi onu bir il müddətinə vəzifəsindən uzaqlaşdırdı⁶⁰. Bu *domna sobalarının böhranı* dövrü idi. Həmin dövrdə Polşa Krallığının əksər metallurgiya zavodlarının fəaliyyətindən imtina edilmişdi⁶¹. Bir il sonra 1884-cü il fevralın 14-də Peterburqda Mədən İdarəsinin qərarı ilə Zqlenitski tamamilə işdən azad edildi. Qərarın əsasını kimi Mədən İdarəsinin 1 mart 1871-ci il tarixli dövlət əmlakının mənimsənilməsi haqqında 4 sayılı *qərar* əsas olaraq göstərilmişdi. Vitold Zqlenitskiyə qarşı ittihamı Suxednyovdakı Şərq Bölgəsinin Mədən Zavodlarının rəhbəri Yuzef Lişet-ski imzalamışdı⁶².

O, 6 il dövlət qulluğundan kənarda qalmışdı. 1884-1890-cı illərdə o, məhkəmədə işdən çıxarılmasının qanunsuz olduğunu sübut etməyə çalışırdı. Həmin vaxt o, Keltседə yaşayırdı. O, özəl dəmirçixanaları işlədirdi.

Şərq Bölgəsində işlədiyi müddətdə o, tez-tez Narev çayı üzərindəki Dembedə yaşayan ailəsinə baş çəkirdi. Onunla planlarını və nailiyyətlərini bölüşürdü. Qardaşı Boleslav təhsil aldığı illərdə olduğu kimi, onun məsləhətçisi olmaqda davam edirdi. O, bayram günlərini də məsələn Milad bayramını, Pasxa və Ölülər Gününü Dembedə keçirirdi.

Suxednyovda yaşadığı dövrdə ailədə dəyişikliklər də baş verdi. 1876-cı il noyabrın 16-da ailənin sütunu sayılan ana vəfat etdi⁶³. Ailənin istəyi ilə Boleslav dayısı qızı Olimpiya Zaluska ilə evləndi. Evlilik ahəngdar bir birlik oldu. Olimpiya Zqlenitska, Boleslav və Vitoldun anası tərəfindən qoyulmuş ailə ənənəsini davam etdirirdi. Vitold Zqlenitski onun yaratdığı ailə qayda-qanunu qəbul etdi.

Dövlət əmlakının guya mənimsənilməsi ilə bağlı peşə qərarlarının haqsızlığının sübut edilməsində Vitold Zqlenitskinin inadkarlığı 1890-cı ildə başa çatdı. Mədən rəhbərliyi onu dövlət qulluğuna bərpa etmək qərarına gəldi, lakin eyni zamanda onun Staropolske hövzəsini tərk etməli olduğunu bildirdilər.

60 CGIA Petersburg, op. cit., k. 8.

61 J. Łukasiewicz, op. cit., s. 238.

62 CGLA Petersburg, op. cit., k. 8; APK, zespól: Zakłady Mechaniczne „Białogon”, sygn.226/I, nr 50.

63 J. Chojnacki, *Kornunikat z dnia 30 listopada 1978 roku o ustaleniu daty i miejsca urodzenia Witolda Zqlenickiego „Polskiego Nobla”*, „Notatki Płockie” 1978, nr 4, s. 35-40.

Rusiya Dövlət Xəzinədarlığı Nazirliyinin qərarına əsasən 19 yanvar 1890-cı ildə o, Vergi İdarəsinin sərəncamına ezam edilməklə Mədən İdarəsinə işə qəbul edildi. Vergilər İdarəsinin 2 fevral 1890-cı il tarixli qərarı ilə o, ekspertiza işlərinə ezam edildi və ona Rıqa Ekspertiza İdarəsinə ekspert müvəkkili vəzifəsi həvalə edildi⁶⁴. O, 2 ilə yaxın Rıqada işlədi.

Rıqa o zaman Rusiyanın Peterburq və Moskvadan sonra üçüncü böyük şəhəri idi⁶⁵. Böyük ticarət ənənələrinin mərkəzi kimi tanınırdı. Keçmişdə Hanza ittifaqına daxil idi. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın əsas sənaye mərkəzinə çevrildi. Burada dəmiryolu taborunun sənayesi, metal emalı və maşınqayırma mühüm yer tuturdu. Rıqanın Lanqe və Skuya tərsanəsi geniş tanınırdı. Orada dəniz və çay, eləcə də hərbi təyinatlı gəmilər tikilib təmir olunurdu.

Bununla belə sənayenin inkişafı onun ticarət mövqeyini aşağı salmadı. Bu sahədə yalnız Peterburq və Odessa daha güclü mövqeyə malik idi. Taxta ticarətində dünyada birinci yeri Rıqa limanı tuturdu.

Rıqada kapitalizmin inkişafında xarici kapitalın iştirakı qeyd olunurdu. Bu alıcılıq qüvvəsinin yüksək olduğu bazarın, ucuz işçi qüvvəsinin və gömrük siyasətinin göstəricisi olan beynəlxalq iqtisadi sistemlərin mövcudluğunun nəticəsi idi. Rusiyaya gətirilən malların gömrük rüsumları yüksək idi. Xarici kapitalistlər üçün hazır məhsulları ixrac etməkdənsə, Rusiya sənayesinə kapital qoymaq daha sərfəli idi⁶⁶. Alman kapitalı orada üstünlük təşkil edirdi.

İqtisadi dəyişikliklərlə şəhərin mədəni strukturu dəyişdi. O, təzadların mozaikasına çevrilirdi. Bir tərəfdən zənginlik, sosial-iqtisadi əzəmət təzahür edir, digər tərəfdən isə cəmiyyətin geniş təbəqələri arasında yayılan yoxsulluq və əzab görünürdü. Şəhərin inkişaf istiqamətini varlı insanların kiçik bir dairəsi müəyyən edirdi. 1878-ci ildə qəbul edilmiş qərara əsasən şəhər idarə heyəti 72 nəfərdən ibarət seçilən şəhər dumasına mənsub idi. Bu seçim əmlak siyahıya alınması ilə müəyyən edilirdi. O, həmçinin Rıqanın birinci dumasına 64 alman, başqa millətlərdən olan 6 nümayəndə və cəmi 2 latviyalının daxil olmasına səbəb oldu⁶⁷.

64 CGIA Petersburg, op. cit., k. 9; W niektórych artykułach i notatkach o W. Zglenickim Urząd Pobierczy jest blednie utożsamiany ze stacją badawczą bądź stacją naukowo-badawczą; np. Z.A. Buniatziade, Witold Zglenicki a problem wydobywania ropy naftowej z dna morskiego, „Notatki Płockie” 1978, nr 4, s. 31; Maciej z Michalczonek, *Polski Nobel*, „Kwadrat”, 1981, nr 16 z 11 XI, s. 12.

65 Riga. *Oczerki po istorii goroda*, Riga 1967, s. 113.

66 Ibidem, s. 118.

67 Ibidem, s. 125.

Bu ərəfə Latviya ziyalılarının formalaşması dövrünə təsadüf edir. 1868-ci ildə yaradılmış Rıqa Latviya Cəmiyyəti bu işdə böyük töhfələr vermişdir. Bu təşkilat XIX əsrin ikinci yarısında Rıqada ən mühüm mədəni-maarif tədbirlərinin təşkilatçısı olmuşdur. Onun səyləri sayəsində yeni məktəblər, o cümlədən, memarlıq, maşınqayırma, kimya, geodeziya və inşaat mühəndisləri yetişdirən Ali Texniki məktəb açılırdı; nəşriyyatlar yaradılırdı, latış dilində qəzetlər, elmi-populyar işlər və bədii əsərləri çap edilirdi.

Vitold Zqlenitski bilavasitə varlılar sinfi ilə əlaqəli idi. Onun nümayəndələri ilə hər gün müxtəlif qiymətli əşyaları dəyərləndirmək üçün iş yerində görüşürdü. Peşəkar fəaliyyətində məsuliyyətli və dəqiq idi. Beləliklə, qısa müddətdə yüksək mütəxəssis adını qazandı. Alman müştəriləri arasında xüsusilə məşhur idi.

Peterburq Mədən İdarəsi mühəndisin işi ilə ciddi maraqlanırdı. Çalışqanlığını və yüksək peşəkarlıq bacarığını nəzərə alaraq ona Donetsk Şaxta Bölgəsinin baş mühəndisi vəzifəsini təklif etdi⁶⁸. Donetsk hövzəsi o zaman Rusiyanın ən mühüm sənaye mərkəzlərindən biri idi. Bura mühüm mədən və metallurgiya mərkəzi idi. XIX əsrin sonunda bütün Rusiyada polad istehsalının yarından çoxunu və hasil edilən kömürün üçdə ikisindən çoxunu təmin edirdi.

İş təklifi onun üçün bir polşalı mühəndis kimi böyük şərəf idi. Lakin Vitold Zqlenitski bunu qəbul etmədi. Mədən rəhbərliyi bu imtinanı mühəndisin inadkarlığının ifadəsi kimi qəbul etdi. Sonra onu Rusiyanın şimal əyalətlərindən birinə mədən sənayesində işləməyə göndərmək ideyası yarandı. Sibirdə işləmək imkanları nəzərdən keçirilirdi⁶⁹. Rusiyanın böyük kapitalistlərindən sayılan qraf Aleksandr Konstantinoviç Benkendorff (1849-1917) onu bu qərardan xilas etdi. O, çar hakimiyyətinin siyasətinə mühüm təsir göstərirdi. Londonda çarın elçisi idi. Aleksandr Benkendorf polşalı mühəndisin həvəsini, peşəkarlığını və hər şeydən əvvəl şəxsi maraqlarını rəhbər tutaraq, Mədən İdarəsinə mühəndis Zqlenitskini Qafqaza işləməyə göndərməyi təklif etdi. Bu mühəndis üçün xüsusi fərqlənmə deyildi. Yeni qərara əsasən 1891-ci ilin sonunda o, Bakı

68 T. Zqlenicki, Polski Nobel, (w:) *Księga Pamiątkowa Zjazdu Malachowiaków 1180-1957/1958*, Płock 1959, s. 185.; A. Liebfeld, op. cit., s. 260.

69 T. Załuska, *Rodzina Prus Zqlenicka, Ze źródeł rodzinnych opracowane*, 1976 (kserokopia w posiadaniu autora).

Ekspert İdarəsində ekspert qismində işə başlayır⁷⁰. Ömrünün sonuna qədər yəni 1904-cü ilə qədər orada işləmişdi.

Bakıya gəlməmişdən əvvəl bilirdi ki, bura Rusiyanın kənarındadır və *“arzularına çatmamış və tabe olmayan zabitlər üçün sürgün yeridir, fırıldaqçıların və səviyyəsiz insanların yuvasıdır”*⁷¹. Digər tərəfdən, bilirdi ki, orada dünyanın böyük neft emalı mərkəzi yaradılır və mədəncilik işini yaxşı bilən mütəxəssislər axtarılır. Onun gəldiyi şəhər neft bumu reallığına “qədəm qoyurdu”. 1901-ci ildə dünya neft hasilatının 50%-i, Rusiya hasilatının isə 95%-i orada çıxarıldı⁷².

XIX əsrin ortalarında şəhərdə mühüm dəyişikliklər baş verməyə başladı. O vaxta qədər Bakı çar Rusiyasında ən geridə qalmış guşə hesab edilirdi. Cəmiyyətin həyatı feodal qaydalara uyğun xarakterizə olunurdu. O islam mədəniyyəti qaydalarına əsaslanırdı. 1806-cı ildə Rusiyaya daxil olmasından sonra orada dəyişikliklər baş verdi⁷³. Neft hasilatına başlandı. Bu Rusiyanın yanacağa olan ehtiyacı və ixrac gəlirinə olan tələbatdan irəli gəlirdi.

70-ci illərdən etibarən oraya xarici kapitalın axını başladı. Bu 1872-ci ildə neft sahələrinin özəl şəxslər tərəfindən alınması hüququnun elan edilməsi ilə bağlı idi⁷⁴. Dünya sənayesinin nümayəndələri Bakıya gəldilər. Onların arasında Alfred, Ludviq və Robert Nobel qardaşları, parisli bankir Alfons Rotşild, ingilis maliyyəçisi Ceyms Vişey var idi⁷⁵.

Nobel qardaşlarının Bakıda müstəsna rolu olub. Onların Xəzəryanı ərazisi ilə əlaqələri 1873-cü ildə başlamışdır⁷⁶. Əvvəlcə Robert Nobel neft emalı sənayesi ilə məşğul olmağa başladı. Orada parafin zavodu qurdu. 1879-cu ildə qardaşlar Nobel Brothers Naphra Company (Tovarişestvo bratyev Nobel) şirkətini yaratdılar⁷⁷. Şirkətin baş idarəsi Peterburqda idi. Bu şirkət yalnız Abşeron yarımadasının sərvətlərinin istismarı ilə məhdudlaşmırdı, onun vəzifəsi texniki tərəqqini yaymaq idi. Şirkət məhsulun “keyfiyyətinə” böyük əhəmiyyət verir, işçilərin iş və məişət şəraitinə

70 CGIA Petersburg, op. cit., k. 15.

71 A. Szczypiorski, *Bajeczna opowieść o złocie i miłości*, „Polityka” 1969, nr 27 z 5 VII, 11.

72 *Dokumenty’po istorii Baku 1810-1917*, Baku 1978, s. 4.

73 Ibidem, s. 4-5; *Istoriya Azerbajdzana*, Baku 1979, s. 97-104.

74 *Istoriya Azerbejdžana...*, s. 105.

75 *Istoriya Azerbejdžana*, Baku 1960, t. 2, s. 204-206.

76 E. Bergengren, Alfred Nobel, Londyn 1962, s. 76-84.

77 Ibidem, s. 80.

diqqət yetirirdi. Nobel qardaşlarının təşəbbüsü və maliyyəsi ilə Bakıda tək-cə sənaye zavodları və laboratoriyalar deyil, həm də fəhlələr üçün yaşayış qəsəbələri, məktəblər, xəstəxanalar və s. tikilirdi. Lüdvik Nobel işçilərin əməyi üçün vaucher ödənişləri sistemini tətbiq etdi. Bu sistem Rusiyada tanınmırdı, dünyada isə tətbiq edilmirdi.

Nobel qardaşları Qafqazın ən böyük emal və sənaye məqnatları idilər. Lakin, "pul üçün pul" prinsipinə əməl edən insanlar deyildilər. Əməyə dəyər verirdilər. Onlar kapitalı mədəni-bəşəri reallıq üçün istifadə edə bildilər. Vitold Zqlenitski onların mövqeyi və fəaliyyətinə heyran idi.

70-ci illərdən etibarən çar hakimiyyətinin siyasəti xarici kapitalın güclənməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. 1880-ci il mayın 1-də belə bir qərar verildi: "Rus neft sənayesində indiki inkişaf mərhələsində əcnəbilər və xarici şirkətlər faydalı və arzuolunan hesab edilməlidir"⁷⁸. Xarici kapitalın Abşeron yarımadasına daxil olması sənaye-texniki inqilabı ilə eynilik təşkil edirdi. Köhnə neft quyularını əvəz edən buruq quyularının sayı sürətlə artdı. Onların sayı: 1873-cü ildə cəmi 9, 1879-cu ildə 251, 1900-cü ildə isə 1710 oldu⁷⁹. Qazma texnikası, xam neftin yığılması, saxlanılması və nəqli üsulları dəyişdi. Bakı yaxınlığındakı neft mədənlərində boru kəmərləri meydana gəldi.

Neft indiyədək istifadə olunan çəlləkləri, bankaları və digər bu tip konteynerləri əvəz edən sisternalar, dəniz və çay tankerləri ilə daşınırdı. Neft emalı sənayesinin inkişafı Bakını dünyanın ən səss-küylü yerlərindən birinə çevirdi. İnsanlar ora qısa zamanda böyük sərvət qazanmaq üçün gəlirdilər. Böyük məbləğdə pul qazanmaq məqsədi ilə çarın yaxınları da onların arasında idilər. Onların arasında ermənilərin, yəhudilərin, almanların, polyakların və latışların iştirakı əhəmiyyətli idi.

Kasıblar da kütləvi qaydada şəhərə axışırdı. Onlar adaptasiya çətinlikləri, nadürüstlük və spekulasiya ilə üzləşirdilər. Hətta belə bir deyim var idi ki, *Bakıda bir il də yaşayan adam yenidən sivil insan ola bilməz.*

Rusiyada 1897-ci il yanvarın 28-də keçirilmiş ilk siyahıyaalınmaya əsasən, Bakıda 112 min nəfər yaşayırdı⁸⁰. 6 il ərzində əhalinin sayı təxminən iki dəfə artmışdı. Millətlər mozaikasında ən çoxsaylı icmanı azərbaycanlılar - 33%, ermənilər - 19,5%, yəhudilər - 4,55%, gürcülər -

78 A.S. Sumbatzade, *Promyslnost Azerbaidžana XIX w.*, Baku 1960, s. 274.

79 Ibidem, s. 206.

80 *Dokumenty po istorii...*, s. 24, 436.

1,9%, almanlar - 1,5%, polyaklar - 0,83%, digər millətlər - 2,62% təşkil edirdilər⁸¹. Həmin dövrdə Bakıda 30-a yaxın milli qrup yaşayırdı. Bakı neft emalı sənayesinin inkişafında çoxsaylı yeni milli qruplar tərəfindən böyük fəallıq göstərilirdi. Bu onların ixtiyarında olan kapitaldan asılı idi. onlar neft yataqlarını alırdılar, sənaye müəssisələri qururdular, distribusiyaya məsələləri ilə geniş miqyasda məşğul olurdular və s.

XIX əsrin ikinci yarısında şəhər ildən ilə Zaqafqaziyanın və Rusiyanın getdikcə daha mühüm sənaye və ticarət mərkəzinə çevrilirdi. Orada metallurgiya, tütün, balıq və qida sənayesi inkişaf edirdi. Metallurgiya sənayesi zavodları əsasən neft emalı sənayesinin ehtiyacları ilə bağlı idi. Onlar tez-tez neft mədənlərinin böyük sahibləri tərəfindən yaradılır və köməkçi zavodlar kimi fəaliyyət göstərirdilər.

Onları çox vaxt iri neft emalı sənayesinin dairəsində yerləşdirilirdi. 90-ci illərin əvvəlində 30-a yaxın belə müəssisə var idi.

Şəhərdə tütün sənayesi sürətlə inkişaf edirdi. 1879-cu ildə istehsal dəyəri 8000 rubl olan yalnız bir fabriklə təmsil olunurdu. 2 il sonra bu tipdə dörd fabrik fəaliyyət göstərirdi və onların istehsalının dəyəri 660,1 min rubl təşkil edirdi⁸². İqlim şəraiti onun becərilməsi üçün əlverişli idi.

Yol şəbəkəsinin vəziyyəti regionun iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərirdi. 1883-cü il mayın 8-də Bakını Tiflislə birləşdirən dəmir yolu xətti açıldı. Bu, Abşeron yarımadasının ümumavropa bazarına daxil olması ilə nəticələndi. Bakı sənayesi Rusiya ticarətində mühüm tərəfdaşa çevrildi. Bakı, həm də xaricdən gələn mallar üçün açıldı. Port Petrovsk (indiki Mahaçqala) ilə Dərbəndi və Bakını birləşdirən dəmir yolu xətti çəkildi.

Bu xətt birbaşa Bakını mərkəzi Rusiya və onun bazarları ilə birləşdirirdi.

Abşeron yarımadasında sənayenin inkişafı təkcə ənənəvi sənətkarlıq və ticarətlə məhdudlaşmırdı. Bakıda istənilən yeniliklər tez qəbul edilirdi, amma kənd camaatı bunu tam qəbul etmirdi. Şəhərin siması ilə ondan çox da uzaq olmayan qəsəbələr arasında böyük fərq var idi. Müasirlərlik əlamətlərinə qarşı çıxan İslam dininin güclü təsiri var idi. Sənətkarlıq sahəsində dəri, zərgərlik, bəzək əşyaları, silahlar, xalçaçılıq və ipəkçilik sənəti qalmaqda davam edirdi. Əl işi olan sənətkarlıq məmulatları həm varlı, həm də fəhlə miqrantlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi.

81 Centralnyj Gosudarstvennyj Arxiv Azerbajdžana w Baku (dalej: CGIAA), f389, op. 1, d.643, k.8-9.

82 *Istoriya Azerbajdžana...*, s. 229.

Ticarət reallığında ənənəvi strukturlar böyük beynəlxalq dövriyyələrlə qorunub saxlanılırdı. Şərq ənənəsinə əsasən bazarda adətən yalnız kişilər görüşürdü. Onlar təsərrüfatlarının və sənətkarlıq emalatxanalarının məhsullarını satırdılar. Ən xırda şeylərdən tutmuş bütün ailələr üçün vacib olan mallara qədər oradan alırdılar. Bazarlar həftədə bir dəfə — bazar günü keçirilirdi. Bazar həm də bir növ mədəni həyatın vahəsi idi. Oraya xalq artistləri gəlirdi. Onlar mahnı oxuyub, şeirlər söyləyib, musiqi alətlərində ifa edib, rəqs edirdilər⁸³.

Şəhər mühəndis Witold Zqlenitskiyə ifrat təzadların mədəni reallığı kimi görsəndi. Bir tərəfdən bura daş və gildən tikilmiş, damı düz olan evlərdən ibarət tipik Asiya qəsəbəsini xatırladırdı. Memarlıqda tipik planlaşdırma üsulu yox idi. *"Amfiteatr" mənzərəli şəhərin yamaclarında xaotik şəkildə dolanan dar küçələri var idi. Belə bir küçəyə girən adam çıxışın olub-olmadığına əmin olmur*⁸⁴. Evlərin küçəyə baxan pəncərələri yox idi. Evlərdən yuxarıda məscidlər və minarələr ucalırdı.

Digər tərəfdən şəhərin memarlığında kasıbların evləri, yəni daxmalar çox yer tuturdu. Orada neft emalı sənayesi işçiləri və şəhər yoxsulları yaşayırdı. Bu daxmalar əsasən şəhərin sənaye hissələrində yerləşirdilər. Həmin daxmaların əksəriyyəti dəyələr idi. 1892 və 1897-ci illərdə Abşeron yarımadasının neft emalı sənayesini görməyə gələn Maksim Qorki onlar haqqında yazırdı: *"Ümumilikdə yaradılmış qəmli cəhənnəmin təsviri (...) Neft qüllələri arasında paslanmış və boz rəngli kobud yonulmuş daşlardan tələsik tikilmiş və qədim insanların yaşayış məskənlərinə çox bənzəyən uzun, çox alçaq işçi barakları yerə sıxışdı (...) Gölməçələrdə ayaqları ilə yaşılmıtlı yağ qarışdıran, daxmaların qapılarında üç-üç, beş-beş bir-birinə sıxışmış kefsiz oturan və düz damların üstündə dəmir parçaları və qırıqları ilə oynayan yarıçılpaq uşaqlara baxmaq dəhşətli idi. Ətrafdakı hər kəs kimi, uşaqlar da neftə bulaşmışdı, onların hər tərəfə girən kirli sifətləri, adamyeyən - qardaşların əsirliyində olan uşaqlar haqqında qəmli nağılı xatırladırdı (...)"*⁸⁵.

XIX əsrin ikinci yarısında şəhərdə yeni tipli binalar ucalmağa başladı⁸⁶. Rusiyanın neft emalı mərkəzinin birmərtəbəli tikililəri sürətlə öz

83 CGIAA, f. 389. op. 4, d. 678, p. G-8: A. Chodubski, Rewolucja kulturalna w Azerbejdżanie, Gdańsk 1981, s. 51.

84 *Baku*, Leningrad-Moskwa 1970, s. 93-94.

85 M. Gorkij, *Sobranije sozinienij*, Moskwa 1962, t. 2, s. 23.

86 S. Fatullajew, *Gradostroitelstwo Baku XIX i naczala XX wiewkow*, Leningrad 1978, s. 78-147; A. Chodubski, *Polacy w Azerbejdżanie*, Toruń 2004, s. 221-226.

görüntüsünü dəyişirdi. Yaşayış evlərinin köhnə məhəllələri, Bakı qalası-nın ətrafındakı bazar və sənaye piştaxtaları eləcə də şəhərin digər hissələri ləğv edilirdi. Yerli burjuaziya onların yerində müasir mehmanxanalar və şəxsi ictimai tikililər ucaldırdı. Tikintidə Avropa üslublarının təsiri hiss olunurdu. Bu binalar bir tərəfdən sahiblərinə gəlir gətirməli, digər tərəfdən isə bir növ reklam funksiyasını yerinə yetirməli idi. Belə bir tikilidə mühəndis Vitold Zqlenitski yaşayırdı. O, şəhərin mərkəzi hissəsində Persidskaya küçəsi 5 ünvanında yerləşən mənzildə yaşayırdı⁸⁷.

Şəhər yarandığı ilk gündən içməli su təminatı ilə bağlı çətinliklər yaşayırdı. Onun əsas su mənbəyi quyular idi. Oradan gələn su duzlu idi və XIX əsrdə iri miqyaslı neft emalı işlərinin başlanıldığı vaxtlarda xoşagəlməz qoxu var idi. Bu vəziyyətdən alverçilər faydalanırdılar. Su satışı geniş miqyasda inkişaf etmişdi. Onun vedrəsi 0,5 qəpikdən 3 qəpiyə qədər satılırdı. Su əksər vaxtı Bakıdan uzaq yerlərdən gətirilirdi. Lakin Bakı quyularının suyu ilə də alver edənlər də az deyildi.

1893-cü ildə Bakıda quyuların vəziyyətini və onların suyunun içməyə yararlılığını müəyyən etmək üçün tibbi- sanitar komissiya yaradıldı. Yoxlanılan 97 quyudan 76-nın bağlanması, qalan 21 quyunun isə təmir olunaraq təmizlənməsi tövsiyə olunmuşdu və bu işlərin yerinə yetirilməsindən sonra istifadəyə verilə bilərdi⁸⁸. Tibbi-sanitar qadağalara baxmayaraq, quyuların sayı azalmamış əksinə artmışdı. Nəticədə difteriya, skarlatina, qarın yatalağı, vəba kimi epidemiyalar yayılmağa başladı⁸⁹. Yalnız 1894-cü ildə dəniz suyunu içməli məqsədlər üçün təmizləyən cihaz istifadəyə verildi. Bu cihaz gün ərzində 30 min vedrə su verirdi. Təmizlənmiş suyu dəniz kənarında yerləşən məntəqələrdə və şəhərin əsas küçələrinin kəsişmələrində almaq olardı. O əsasən zəngin təbəqələr üçün əlçatan idi.

Bakı sakinlərini narahat edən məsələ onun sanitar vəziyyəti idi. Anton Çexov şəhərdə qaldıqdan sonra oradakı yaşıllığın tam olmamasına, 50° istiyə, neft iyinə, neft emalı sənayesinin çirkablarına, duzlu içməli suya diqqət çəkərək yazırdı: *“Bir milyon qarşılığında belə orada yaşamağa razı olmazdım”*⁹⁰.

87 Archiw Muzeja Istorii Azerbejdžana, j,chr. 77/2, k. 13.

88 CGIAA, f.44. op.6, d. 17, k.5-7.

89 Ibidem, k. 5-6.

90 *Baku...*, s. 99.

Şəkil 1. Layihəsi polşalı memar Yuzef Qoslavski tərəfindən hazırlanmış Bakı meriyasının binası

Vitold Zqlenitski şəhərdə olduğu ilk günlərdən onun məişət problemləri ilə tanış olmağa başladı. Onun diqqəti ilk növbədə neft emalı sənayesinin inkişafına yönəlmişdi. Qısa müddətdən sonra o, intizamlı, çalışqan və yüksək səviyyəli mütəxəssis kimi tanındı⁹¹. O, heç vaxt gecikməyən və müəyyən edilmiş iş vaxtı bitdikdən sonra bir neçə dəqiqədən artıq da işləməyən bir işçi kimi qiymətləndirilirdi.

Onu rus nomenklaturasına uyğun olaraq Vitold Konstantinoviç Zqlenitski adlandırırdılar⁹². O, çox rəsmi işçi idi. Bu həm tabeliyində olanlara, həm də müştərilərə qarşı münasibətdə özünü büruzə verirdi. Polşa Krallığında işlədiyi dövrdə olduğu kimi, Bakıda da onu "dövlət adamı, köhnə fikirli işçi" adlandırırdılar. Ekspertiza İdarəsinin rəisi kimi o, tabeliyində olanlara ciddilik tələb edən bir şəxs idi.

91 L.A. Polonskiy, *Apszeronskiy porog*, Moskva 1966, s. 31-40.

92 Vitold Zqlenitskini - Viktor Konstantinoviç adlandırırdı. Görünür, bu, Vitold adının az tanınması və Viktor adının kifayət qədər geniş yayılması ilə bağlı idi.

Şəkil 2. Layihəsi Polşalı memar Yuzef Ploşko tərəfindən hazırlanmış Bakıdakı Roma Katolik Kilsəsi

V.Zqlenitski formal məsələlərə böyük əhəmiyyət verirdi. Qiymətləndirmə üçün Eskpertiza İdarəsinə müxtəlif qiymətli əşyalar gətirilirdi. Onları zəngin sənayeçilər, sənətkarlar, həm də kəndlilər gətirirdilər. Əşyalar kimin gətirməsindən və dəyərindən asılı olmayaraq qeydə alınır və diqqətlə araşdırılırdı. Zqlenitski idarənin həmişə səliqə-sahmında olmasını təmin edirdi. Hər şey öz yerində olmalı idi. Beləliklə, ona pedant adı verilmişdi. Müştəri idarədən çıxaraq kreslonu götürdüyü yerdən öz yerə qoymasaydı, Vitold Zqlenitski dərhal ayağa qalxıb digər müştərilərə məhəl qoymadan, onu öz yerinə qoyardı. İdarədə bir neçə ekspertin işləməsinə baxmayaraq, əşyaların yekun qiymətləndirilməsi şəxsən onun tərəfindən həyata keçirilirdi. O, bu işə yüksək dəyər verirdi.

Bakı Ekspert İdarəsinə rəhbərlik edən Peterburq Mədən İdarəsi Vitold Zqlenitskinin əməyini yüksək qiymətləndirdi. 1897-ci ildə saray müşaviri, yəni polkovnik-leytenant, 1901-ci ildə isə kollej müşaviri, yəni polkovnik rütbəsinə yüksəldi⁹³.

Vitold Zqlenitskinin peşəkar fəaliyyəti Ekspert İdarəsinə nüfuz qazandırdı. Bu idarə ictimai etimad qazandı. Dövlət qurumlarına qarşı inamsız olan müsəlmanlar İdarənin müştəriləri arasında əsas qrupu təşkil edirdi.

***Şəkil 3.** XIX əsrin sonunda Bakı yaxınlığında neft istismarı sahəsi*

Quberniya mühəndisinin illik əmək haqqı 2400 rubl təşkil edirdi. Buna daxil idi əsas əmək haqqı - 800 rubl, 800 rubl - yemək pulu, 400 rubl –gediş-gəliş üçün bir dəfəlik ödəniş. O, ayda 200 rubl alırdı⁹⁴. Bu kiçik bir məbləğ deyildi. Lakin mühəndis Vitold Zqlenitskinin işdən kənar maraqları nəzərə alınarsa bu məbləğ yüksək həyat səviyyəsində yaşamağa imkan vermirdi. Ümumiyyətlə, o, digər dövlət məmurları ilə müqayisədə təvazökar yaşayırdı⁹⁵.

93 CGIA Petersburg, op. cit., k. 16; J. Chojnacki, O utrwalanie pamięci..., s. 23.

94 CGIAA. 45, op. 2, d. 451, k. 8-16.

95 Archiw Muzeja... k. 13-14; L.A. Polonskij, op. cit., s. 32.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin peşəkar fəaliyyətinin təsviri bunu göstərir:

- 1) Peşəkar karyerasına o, böyük sənaye çevrilişi dövründə başlamışdır,
- 2) Bir tərəfdən mühəndis kadrların əsaslı təhsil alması zərurəti meydana çıxdı, digər tərəfdən isə onlar mövcud gerçəkliklər üçün təhlükə idi. Bu vəziyyətin nümunəsi olaraq mədəncilərin mühəndis Vitold Zqlenitskiyə olan münasibəti idi,
- 3) Keçmişin irsinə qayğı göstərməklə yeni problemləri həll etmək üçün sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət prinsiplərini müasirləşdirməyə çalışmışdır,
- 4) İş münasibətlərində rəsmi mövqe tutaraq özünün ideyası, iqtisadi çağırışları və mövqeyinə görə rəhbərlik orqanları tərəfindən kobudluqla qarşılaşmışdı.
- 5) Eyhamlar və böhtanlar onun işgüzar və həvəs duyduğu missiyanı reallaşdırmaq üçün mühüm olan işindən qovulmasına səbəb oldu,
- 6) Onun bacarıqlarına və geoloji həvəsinə ali rəhbərlik obyektiv yanaşırdı və geologiya sahəsində vəzifələri ona həvalə edirdi,
- 7) Rıqada, sonra isə Bakıda mədən idarələri tərəfindən yaranan geoloji işləri yerinə yetirmək üçün göndərildikdən sonra orada yüksək səviyyəli ekspert kimi tanınmışdı,
- 8) Peşə fəaliyyətində o, son dərəcədə zəhmətkeş, məsuliyyətli, mütəşəkkil bir insan - məmur və sənətkar (qiymətli əşyaların, qiymətli materiallardan hazırlanan məmulatları dəyərləndirən) nümunəsi kimi tanındı,
- 9) Peşəkar işini böyük fədakarlıqla yerinə yetirməsinə baxmayaraq, bu iş onun gözlənti və ümidlərini doğrultmurdu. Aldığı təhsil, qabiliyyət və istəkləri baxımından ikinci dərəcəli bir məşğuliyyət idi,
- 10) Özünü siyasətdən kənar adam kimi qələmə versə də, onun peşə fəaliyyətini, iş və yaşayış yerini, peşə həyatında yerinə yetirdiyi funksiyaları və onların rəhbərlik tərəfindən qiymətləndirilməsini siyasi qayda müəyyən edirdi.

III FƏSİL

QAFQAZDA SİRF GEOLOJİ MARAQLARIN VİTOLD ZQLENİTSKİ TƏRƏFİNDƏN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Təhsil aldığı vaxtdan Vitold Zqlenitskinin arzusu geoloq, xüsusən də yerin sərvətlərini araşdıran bir mütəxəssis kimi işləmək idi. Peşəkar taleyi onun geoloji sahədə başqa işləri ustalıqla yerinə yetirməsinə gətirib çıxardı. Arzularını gerçəkləşdirməkdən əl çəkməyərək, bir həvəskar kimi özünü ciddi şəkildə geoloji tədqiqatlara həsr etdi. Xüsusi bir gerçəklik onun Xəzər Dənizinə gəlişi ilə aşkar oldu.

Bakıda olduğu ilk aylardan o, həmin ərazidə yer sərvətlərinin mövcudluğu ilə maraqlanmağa başladı. Diqqətini Abşeron yarımadası üzərində cəmləşdirdi. O, Qafqaz və onun sərvətləri mövzusunda ədəbiyyatı araşdırıb, ərazidə müşahidələr aparırdı. V.Zqlenitski Nikolay Voskobonikovun Qafqazın sərvətlərinin təsvirini yüksək qiymətləndirirdi. 1827-ci ildə yazılan bu iş Abşeron yarımadasının sərvətlərinə nəzər salan ilk elmi cəhd hesab olunurdu⁹⁶.

Geoloji təcrübə nöqtəyi-nəzərindən Herman Abixin əsərlərinin faydalılığını yüksək qiymətləndirirdi⁹⁷. Bu 60-cı və 70-ci illərdə aparılmış tədqiqatların nəticələri idi. Abix dağların geoloji quruluşu və inkişaf tarixi ilə əlaqədar Qafqazın oroqrafiya (dağyaratma) sxemini təqdim etmişdir. O, bir çox geoloji müşahidələri ümumiləşdirmiş və onların əsasında Abşeron yarımadasının 1:420 000 miqyaslı ilk geoloji xəritəsini tərtib etmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında bir çox rus və xarici alimlər Qafqazın

96 İ.A. İbragimov, A.N. Abbasov, *Piatdesat slawnych let*, Baku 1971, s. 12; S.M. Lisiczkin, *Wyda-juszczyesja diejatieli oteczestwiennoj nefianoj nauki i tiechniki*, Moskva 1967, s. 11-16.

97 *Historia poznania radzieckiej Azji*, Warszawa 1979, s. 66-68.

sərvətləri ilə maraqlanırdılar. Onların arasında N.L.Andrusov, V.İ.Arxi-pov, P.B.Xalatov, G.B.Sulikidze, I.Valentein, A.I.Sorokin⁹⁸ var idi. O dövrdə Qafqaz Geoloji İdarəsi yaradıldı. Kollektiv araşdırmaların əsası qoyuldu. 1868-ci ildən etibarən koqnitiv araşdırmaların nəticələri mütəmadi olaraq “Qafqaz Geologiya Materiallarında” dərc olunurdu. Yeraltı sərvətlərin istismarına diqqət yetirən, onlardan istifadə etməkdə maraqlı olan iri iş adamları Qafqazda özəl geoloqları işə cəlb edirdilər.

Vitold Zqlenitski işləri təkbaşına hobbii əsasında yerinə yetirirdi. Yuzef Xodzko və İqnatsi Stebnitskinin trianqulyasiya (üçbucaqlara bölünmə) işləri onun tədqiqatları üçün çox faydalı oldu⁹⁹. Bunlar hərbi əməliyyatların ehtiyacları üçün ərazinin üçbucaqlara bölünməsi sistemi ilə hazırlanmış Qafqaz xəritələri idi. Xəritələr çox dəqiq idilər. Birinci versiyalar 1862-1866-cı illərdə tərtib edilmişdir.

Vitold Zqlenitskinin geoloji tədqiqatı 54-69 dərəcə uzunluq və 38-46 dərəcə enlik arasında yerləşən əraziləri əhatə edirdi. Onların sahəsi 440 min km² idi. Qərbdən təbii sərhədlər Qara Dənizi, şərqdən Xəzər Dənizi, şimaldan Xəzər dənizinə axan Kuma və Azov dənizinə axan Manıç çayları, cənubdan isə Urmiya gölü ilə müəyyən edilmişdir. Bununla belə, o, Böyük Qafqazın periferiyasında, yəni onun şərq kənarlarında, o cümlədən uzunluğu təqribən 60 km. və eni 30 km-ə qədər olan təpəli səth (dəniz səviyyəsindən 50-165 m yüksəklikdə) cənub hissəsində Bakı şəhərinin yerləşdiyi Abşeron yarımadası və Quba Neft Regionu da daxil olmaqla neftlə zəngin ərazilərdə ən intensiv tədqiqatlar aparmışdır.

Vitold Zqlenitski burada geomorfologiya, geologiya, neft-qaz vulkanları, eləcə də neft və qazın digər spesifik xüsusiyyətlərinin kəşfiyyatını aparırdı¹⁰⁰. O, yeraltı sərvətlərdən istifadə texnikası və istismar üsullarına diqqət yetirirdi. Dünya geoloqlarının diqqətini cəlb edən nailiyyət buruqların sapma və əymələrini ölçmək üçün aparatın ixtirası oldu¹⁰¹.

XIX əsrin ikinci yarısında dərinliyi bir neçə metrədən iyirmi metrə

98 *Istoriya Azerbaydžana*, Baku 1960, t. 2, s. 346-347; *Historia poznania*. s. 68-88

99 J. Reychman, *Podróznicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, Warszawa 1972, s. 241-244.

100 M.W. Abramowicz, *D.W. Golubiatnikow i jego dziejatelność. iz istorii izuczenija nefiannyx mjestoroždenij Azerbaydžana*, Baku 1960, s. 10.

101 W. K. Zglenickij, *Soobszczenije na zasiedanii czlenow Bakinskogo Otdielenija Imperatorskogo Russkogo Techniczeskogo Obszczestwa ob. apparatie dla izmierenija kriwizny*, „Trudy Bakinskogo Otdielenija Imperatorskogo Russkogo Techniczeskogo Obszczestwa” 1893, sientjabr-oktjabr, s. 73; S M. Lisiczkin, *Oczerki po istorii rozwitija oteczesnvennoj nefianoj promyslenosti*, Moskwa-Leningrad 1954. s. 142.

qədər olan əllə qazılmış quyulardan neftin çıxarılmasının ənənəvi üsullarından başqa, geniş miqyasda populyarlaşan və bir neçə min metr dərinliyə çatan buruq metodu tətbiq edilirdi. Dəlirlərin qazılmasında iki əsas üsul - zərb və buruq üsullarından istifadə edilirdi. Birincisi burğu adlandırılan, düşən iskanə zərbəsi ilə qayanı əzib dəliyi dərinləşdirmək üsulu idi.

Burulma yolu ilə edilən qazma zamanı quyunun dibi öz oxu ətrafında fırlanan burğu vasitəsi ilə əzilir və aşınırdı. Bu qazma işində sırf perpendikulyar dəlirlərin qazılması çətinlik yaradırdı. Buruqlarda heç bir sapma və əyrilik ola bilməzdi. İstifadə olunan texnikalar yer qabığını xeyli dərinə perpendikulyar şəkildə çətinliklə deşməyə imkan verirdi¹⁰².

Buruqların əyriliyini müəyyən dərəcədə Fernştremın aparatı müəyyən edirdi¹⁰³. Aparat geniş şəkildə reklam edilmişdi və çox istifadə edilirdi. Geoloji təcrübədə buruqların qazılması texnikası üçün onun əhəmiyyəti az idi. Vitold Zqlenitski aparatla hərtərəfli tanış oldu və onun çatışmazlıqlarını göstərdi. O, hansı səbəbdən bu aparatla buruqda olan əyrilikləri aşkar etməyin mümkün olmadığını sübut etdi. Fernştremın aparatı ilə bağlı müşahidələrini o, 1893-cü ilin yayında Rusiya Texniki Cəmiyyətinin Bakı bölməsinin iclasında təqdim etdi. Orada o, öz yeni aparatının layihəsini də təqdim etdi. Onun aparatı bakılı geoloqların böyük marağına səbəb oldu və tez bir zamanda qazma işlərində istifadə olunmağa başladı.

Məlum oldu ki, onun istifadəsi daha tez qazma sürətinə imkan verir, qazma zamanı yaranan əyrilikləri aşkar etməyə imkan verir. İxtira, güclü neft və qaz partlayışları kimi qəzaların başqa sözlə desək, qəfil partlayışlar və neft yanğınlarının¹⁰⁴ azaldılmasına böyük töhfə verdi və ixtiraçılara gələcək yaradıcı kəşflər üçün stimül oldu. Bununla yanaşı Zqlenitski Aleksandr Benkkendorf, Alfons Rotşild və Nobel qardaşlarının neft emalı zavodlarına baş çəkirdi. O, neftin istismarı, yığılması, daşınması, emalı və s. üsulları ilə maraqlanırdı. Tez-tez texniki təkmilləşdirmələrə dair məsləhətlər verirdi. Vitold Zqlenitskinin təklifləri A.Benkendorfun müəssisələrində xüsusi rəğbətlə qarşılanırdı. Abşeron yarımadasındakı digər müəssisələri ilə müqayisədə bu müəssisələr köhnəlmiş avadanlıqlarla təchiz edilmişdi. Onların avadanlıqları əsasən yerli mənşəli idi. Zqlenitski onun vəziyyəti ilə yaxşı tanış idi, buna görə də ən son texnikalarla tanış olaraq köhnəlmiş maşınları təkmilləşdirməyə çalışırdı.

102 S.M. Lisiczkin, op. cit., s. 42.

103 W.K. Zglenickij, op. cit., s. 73; S.M. Lisiczkin, op. cit., s. 142-144.

104 L. Tomaszkievicz, Wiek nafty, Warszawa 1956, s. 140-143.

Qazma işləri Vitold Zqlenitskinin diqqətini çox cəlb edirdi. İcraçılara ən çox çətinlik yaranan da məhz bu sahə idi. Qazma üç əsas mərhələdən ibarət idi: qazmanın özü, yəni quyunun dibində süxurun dağıdılması, dağıdılmış süxurun çıxarılması və quyunun borulanması, yəni quyunu divarlardan düşən qaya parçaları ilə örtülməsindən qorumaq və su laylarından suyun axınına bağlamaq üçün içəriyə boruların salınması¹⁰⁵.

Qazma və qaldırıcı avadanlıqlar quyunun üstündə yerləşirdi. Burğunun bağlandığı qazma simi iki tərəfli qolla başqa sözlə kəfkir və ya maşın, bəzən də mühərrik tərəfindən şaquli hərəkətə gətirilirdi.

Vitold Zqlenitskinin tətbiq etdiyi texniki təkmilləşdirmələr, əsasən burğunu hərəkətə gətirən mexanizmlər qazma sürətinin artmasına, buruqların daha böyük dərinliklərə qazılmasına və tez-tez baş verən nasazlıqların azalmasına kömək etdi. Onlar, ümumiyyətlə, geniş istifadə olunan təkmilləşdirmələr deyildi, lakin işə yararlı idilər. Rasionalizatoru (yəni V.Zqlenitski-tərc) geniş tanıtmasa da, sənayenin inkişafına xidmət etmişdirlər.

XIX əsrin 90-cı illərində Abşeron yarımadası neft istismarı ərazilərinə bölündü. Onlardan ən əsasları bunlar idi: mərkəzi Sabunçuda olan *Sabunçu* sahəsi, mərkəzi Suraxanıda olan *Suraxanı* sahəsi və mərkəzi Bakıda olan *Bibiheybət* sahəsi¹⁰⁶. Balaxanı və Ramanı bölgələri də mühüm rol oynamağa başladı. Adı çəkilən rayonlar, neft hasilatının genişlənməsi ilə əlaqəli idi. Bu rayonlar “qara qızılla” zəngin idi, məsələn, Bakının neft hasilatının 35%-i Sabunçu rayonunun, 28%-i isə Bibiheybət rayonunun payına düşürdü. Rayonların yaradılmasının əsasını yer üzünə çıxan təbii neft təşkil edirdi.

Vitold Zqlenitski böyük istismar sahələrini müşahidə edirdi. O, neftin təbii qaydada yer üzərinə çıxması ilə kifayətlənmir, neftin mövcudluğunu müəyyən etmək üçün normativ təfəkkürdən istifadə edirdi. O, neftin mövcudluğunu yeraltı geoloji quruluşun əsasında müəyyən edirdi. Buna görə də o, Abşeron yarımadasının müxtəlif yerlərindən geoloji materiallar toplayıb, neft yataqlarının yerini və ehtimal olunan sənaye dəyərlərini müəyyən etmək üçün geoloji nümunələr yığırdı.

Bu dövrdə neft yataqlarında neft axtaranlar ortaya çıxdı. Onlar qazma yerlərini “çubuq” vasitəsi ilə müəyyən edirdilər. Bu insanlar əksər vaxtı xaricdən, əsasən Pensilvaniyadan gətirilirdi. Mühəndis Vitold Zqlenitski bu cür neft axtaranlara etibar etmirdi. Hesab edirdi ki, onların

¹⁰⁵ Ibidem, s. 80-90.

¹⁰⁶ CGIAA, f. 92. op. 1, d. 1346, k. 15; *Istoriya Azərbaycanı...*, s. 208.

işi küləyə papaq atan və papağın düşdüyü yerdə buruq qazan və təsadüfən neft yataqlarına rast gələn qazmaçıların gördüyü işlə təxminən eyni dəyəərə malik idi.

"Qara qızılın" yataqlarını müəyyən etmək üçün o, ərazinin çoxlu sayda eskiz və xəritələrini tərtib etmiş, onların üzərində geoloji xam malların mövcudluğu barədə qeydlər aparmışdı. Bu işləri dəfələrlə təkrar edirdi. O, Abşeron yarımadasını eninə və uzununa bir neçə dəfə piyada keçmişdir.

Onun tədqiqatlarının nəticələri göstərirdi ki, dənizə yaxın ərazilər neft və təbii qazla daha zəngindir. Buna görə də o, Xəzər Dənizinin adalarında və dibindəki sərvətlərin mövcudluğu ilə maraqlanmağa başladı.

Bu tədqiqatın çox mürəkkəb olduğu və xeyli maliyyə xərcləri tələb etməsi məsələsi ortaya çıxdı. Onları aparmaq üçün başqalarının köməyindən istifadə etmək zərurəti yarandı. Dənizdəki tədqiqatlarına Zqlenitski eyni vaxtda bir neçə yerdə, əsasən Abşeron arxipelaqının adalarında və Bibiheybət körfəzində başlamışdır. Artıq ilk nəticələr mühəndisin fərziyyələrini tam təsdiqləyirdi. Tədqiqatlar onun o qədər marağına səbəb olmuşdur ki, o, çox vaxt gecələr dənizdə qayıqda qalıb evə qayıtmırdı¹⁰⁷. O, bütün adaların və qayaların həm suyun üstündə, həm də altındakı eskizlərini və planlarını hazırlayırdı. Onların üzərində dənizdə baş verən bütün dəyişiklikləri, qazın çıxmasını və s. qeydə alırdı. Müşahidə etdiyi hadisələri təsvir edirdi.

Xəzər dənizinin dibində zəngin neft yataqlarının mövcudluğunu hərtərəfli araşdırdıqdan sonra 1896-cı il iyulun 29-da Bakı Quberniyası Dövlət Sərvətləri İdarəsinə Bibiheybət körfəzində iki dəniz sahəsinin ona ayrılması xahişi ilə müraciət etdi. Müraciəti dəniz dibindəki neft ehtiyatları ilə bağlı əlavə tədqiqatlar aparmaq istəyi ilə əsaslandırırmışdı. Ərizəsində o, mədən rəhbərliyindən dənizdə neft buruqlarının tikintisi üçün icazə istəyirdi¹⁰⁸. Eyni məzmunlu ərizəni o, 1896-cı il oktyabrın 3-də Bakı Mədən Departamentinə də vermişdi¹⁰⁹.

Tədqiqatlara dənizdə qazma qurğularının tikintisi və oradan xam neftin yığılması üçün texniki layihə əlavə olunmuşdu. Bu qeyri adi bir layihə idi¹¹⁰. Dəniz səviyyəsindən 12 fut hündürlükdə dayaqqlar üzərində

107 L.A. Polonskij, *Apszeronskij porog*, Moskva 1966. s. 34.

108 Z.A. Buniatzade, W.K. Zqlenickij i problema morskoy neftiedobyczi, (w:) *Russko-polskije swiazii w oblasti nauk o zemle*, Moskwa 1975, s. 69.

109 S.G. Bałajew, *Neft strany ogniej*, Baku 1969. s. 118.

110 Ibidem; Z.A. Buniatzade, op. cit., s. 69.

su keçirməyən estakada tikilməsini nəzərdə tuturdu. Çıxarılan neft orada toplanaraq xüsusi hazırlanmış neft barjalarına göndərməli idi. Neftin fontanlar vurduğu halda, o, 200 min pud yəni təqribən 33 min ton tutumlu iri dəmir tankerlərlə neftin yığılmasını təklif edirdi. Ərizələrinə mənfi cavablar aldı. İmtina bu cür qərarların qəbul edilməsinin səriştəsizliyi ilə əsaslandırılırdı. Ona görə də Vitold Zqlenitski eyni xahişi Sankt-Peterburqda Torpaq və Dövlət Sərvətləri Nazirliyinə də ünvanlamışdı. Orada mühəndis Zqlenitskinin ideyasına maraq göstərildi. Ərizə rəy verilməsi üçün Mədən Departamentinə göndərildi. Departament rəsmi olaraq mənfi cavab versə də, əslində isə Bakı yaxınlığında Xəzər Dənizinin neft ehtiyatlarının miqdarının hərtərəfli araşdırılmasının, dənizin dibindən neftin çıxarılmasının texniki imkanlarının və bu istismarın iqtisadi amilinin müəyyən edilməsinin zəruriliyini qeyd etdi.

Təvsiyələrə uyğun olaraq, 1897-ci ildə problem ətraflı baxılmaq üçün Qafqaz Mədən İdarəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən Bakı Neft Sənayesinin Mühafizəsi üzrə Texniki Komissiyaya təqdim edildi. Komissiya ümumiyyətlə dənizin dibindən neft çıxarmağı mümkün hesab etdi, lakin Vitold Zqlenitskinin təklif etdiyi üsuldan fərqli üsulla. Komissiya nefti istismar etmək üçün süni torpaq yaradılmasının, yəni Bibiheybət körfəzinin doldurulmasının lazım olması fikrində idi.

Vitold Zqlenitski təslim olmadı. 1898-ci ilin fevralında o, Qafqaz Mədən İdarəsinin Texniki Komissiyasından xahiş etdi ki, onun layihəsinə uyğun olaraq dənizdə neft qurğusu tikməyə fərdi şəxs kimi icazə versin. Cavab mənfi oldu.

Bakının ən iri neftçiləri də problemlə maraqlanmağa başladılar. Onlar dənizə yaxın olan buruqların quruda olan quyulardan daha çox və daha keyfiyyətli xam neft verdiyini görürdülər. Neftçilər öz müşahidələrini və Zqlenitskinin təkliflərini rəhbər tutaraq, dənizdə neft emalı sənayesini inkişaf etdirmək məqsədilə Bibiheybət körfəzində onlara sahələrin ayrılması üçün dövlət orqanlarına müraciət etməyə başladılar. Bu isə Zqlenitski üçün əlverişli idi. 1900-cü ildə Qafqaz Mədən İdarəsi Xəzər dənizinin sahiləni ərazilərindən neft hasilatı imkanlarını müəyyənləşdirmək üçün xüsusi komissiya təyin etdi.

Buna görə də, 1900-cü il iyulun 29-da Zqlenitski dənizin dibindəki neft ehtiyatlarının kəşfiyyatı metodologiyasına və texnikasına, eləcə də onun istismar üsuluna həsr olunmuş müfəssəl məruzə ilə Komissiya qarşısında çıxış etdi. Komissiyaya sədrlik edən geoloq Nikolay Lebedev

dənizin dibinə vurulan svaylar üzərində qazma qurğularının tikintisi layihəsini "çox cəsarətli" hesab etdi. O, süni torpağın yaradılmasının tərəfdarı idi¹¹¹. Bibiheybət körfəzində süni torpağın yaradılması layihəsinə Peterburqda Torpaq və Dövlət Sərvətləri Nazirliyinin xüsusi komissiyası tərəfindən də baxılmışdı. O da Bakının müddəalarını dəstəkləyirdi.

1901-ci ildə Peterburqda 300 desyatin yəni təxminən 330 hektar ərazinin torpaqla doldurulması haqqında qərar qəbul edildi. 1906-cı ildə Bibiheybət körfəzinin torpaqla doldurulması layihəsi üçün beynəlxalq müsabiqə elan edildi. Onun torpaqla doldurulmasına dair xarici mütəxəssislərdən 8, yerli mütəxəssislərdən də 8 layihə daxil oldu¹¹². 1909-cu ildə körfəzin torpaqla basdırılması işinə başlanıldı. İlk illərdə işin gedişatında əhəmiyyətli irəliləyiş olmadı. Körfəz primitiv üsullarla doldurulurdu. İşdə tam təşkilati səriştəsizlik özünü büruzə verirdi. 1910-cu ildə körfəzin doldurulma işinə mühəndis Pavel Pototski (1879-1932) rəhbərlik etməyə başladı¹¹³. Mənşəcə o polyak, Pajlar Korpusunun və Peterburqdakı Kommunikasiya Mühəndisləri İnstitutunun məzunu idi. O, kanalların inşasında ixtisaslaşmış və peşəkar bacarıqlarını Hollandiyada təkmilləşdirmişdi. Təxminən 10 ilə yaxın Xersonda Dneprin mənsəbində kanalın inşası üzərində işləmiş və yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi məşhurlaşmışdı. 1918-ci ilə qədər körfəzin 193 hektarı dolduruldu. İşin dolğunluğu inqilabi dəyişikliklərdən sonra yəni 1920-ci ildən sonra inkişaf etməyə başladı.

Körfəzdə doldurma işləri "böyük sürət aldıqda" - Pavel Pototski görmə qabiliyyətini itirdi. O, kor olmasına baxmayaraq işlərin planlarını və eskizlərini tərtib edirdi, körfəzin torpaqla doldurulmasına tam nəzarət edirdi. 1922-ci ildə süni yaradılmış torpaqda ilk neft buruğu quraşdırıldı. Bir il sonra oradan 460 m dərinlikdən xam neft çıxarıldı.

Mühəndis Pavel Pototski qeyri-adi çalışqanlığı və eksperimentlərə sevgisi ilə xarakterizə olunurdu. Neft mədənlərində baş verən yanğınların söndürülməsində böyük əməyi olub. O, bu yanğınları torpaq nasoslarından istifadə etməklə söndürməyi təklif etmişdi. Yanan neft quyuları güclü qum axını ilə doldurulurdu. O, bir neçə dəfə yanğınların söndürülməsində şəxsən iştirak etmişdi.

111 S.G. Bałajew.op.cit. , s. 118-119.

112 S.M. Lisiczkin. op. cit., s. 227.

113 Ibidem, s. 226-232. A. Chodubski, *Legendarny inżynier — naftowiec*, „Głos Wyrzeża” 1982, nr 26 z 5-7 II; Tenże, *Pawel Potocki (1879-1932) — pionier eksploatacji ropy naftowej spod dna morskiego*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1988, nr 4, s. 981-994.

Görmə qabiliyyətini itirməmişdən əvvəl o, Vitold Zqlenitski işini davam etdirmiş, Abşeron yarımadasında neft yataqlarının kəşfiyyatı ilə məşğul olmuşdur. Bölgənin bir neçə xəritə və geoloji eskizlərini çəkmişdir¹¹⁴. Sağlığında o, populyarlıq əfsanəsi ilə əhatə olunmuşdu. O, neft sənayesində “komandarm” (ordu komandiri) kimi geniş tanınırdı. Marqarita Aliqer onun haqqında “Qoca” adlı poema yazmışdı. Maksim Qorki də onun haqqında yazırdı¹¹⁵. Mühəndis Bakıda dünyasını dəyişib. Son vəsiyyətinə əsasən o, süni şəkildə yaradılmış Bibiheybət torpağında dəfn edilmişdi. Bakı neftçiləri tərəfindən maliyyələşdirilən məzar daşının üzərində rus dilində belə bir yazı var: “*İstedadlı neftçi-mühəndisə İlyiç körfəzinin doldurulmasının pionerinə əbədi şöhrət*”¹¹⁶.

Rusiyanın geoloji rəhbərliyi Vitold Zqlenitskinin həyata keçirmək istədiyi layihələrini qəbul etməməsinə və neftin istismarı sahəsində özəl qaydada eksperimentlərin aparılmasına icazə verməməsinə baxmayaraq, onu neft problemləri sahəsində yüksək səriştəli mütəxəssis hesab edirdi. 1900-cü ilin avqustunda Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurası təşkilatı ətrafında birləşən Bakı neftçiləri Abşeron yarımadasında və bütün Qafqazda eksperimental neft sahələrinin ayrılması üçün onu lazım olan yerlərin müəyyən edilməsi işində iştirak etməyə dəvət etdilər. Onlar yüz belə sahəni müəyyən edib istismara vermək istəyirdilər. Bakı neftçilərinin torpaq sahələrinin ayrılmasına marağı 1900-cü il mayın 14-də Abşeron yarımadasında və ona yaxın ərazilərdə mülki şəxslər tərəfindən sahələrin alınmasına imkan verən qaydaların elan edilməsindən irəli gəlirdi. Ona görə də neftlə zəngin olan ərazilərin kəşfiyyatı zəruri idi.

Vitold Zqlenitski iki həftə ərzində neftlə zəngin olan sahələrin planını və təsvirini təqdim etdi. Onların sayını yüz yox, yüz altmış beş müəyyən etdi. Onun uzunmüddətli geoloji söyləri 1900-cü il avqustun 20-də “*Neftyanoye Delo*” jurnalında neftçilərin geniş oxucu kütləsinə təqdim olundu¹¹⁷. Neftlə zəngin sahələri əldə etmək üçün neft kapitalistləri arasında böyük rəqabət olduğunu nəzərə alsaq, bu nəşr dərin məna kəsb edirdi.

114 S.M. Apresov, *Iz prozlogo bakinskoj nefianoj promyslennosti*, Baku 1969, s. 55.

115 M. Gorkij, *Sobraniye soczinienij*, Moskva 1962, t. 2, s. 23.

116 W 1922 ildə Bibiheybət körfəzinin adı dəyişdirilərək İliç körfəzi adlandırılırdı.

117 W. Zqlenickij, *O miestnostiach na Apszeronskom polustrowie i wne jego predielow, w kotorych sledowalo by obrazowat ucastki pod razwiedku nefii, na osnovanii Wysoczajsze utwierdzienych 14 maja 1900 goda wremiennych prawil*, „Neftianoje Dieto”. nr 15, z dn. 20 VIII 1900 g., s. 837.

Kapitalistlər satılan sahələrin geoloji şəraitini müəyyənləşdirmək üçün tez-tez geoloqları ödəniş əsaslı işə cəlb edirdilər. Geoloqlar bu cür xidmətlərə görə "böyük məbləğdə pul" alırdılar. Witold Zqlenitski bunu pulsuz edirdi. Polyak mühəndisin araşdırmasının təsdiqi çox sürmədi. Bu iş öz qüvvəsini itirməmiş və Abşeron yarımadasının geoloji tədqiqatlarının hələ də əsasını təşkil etməkdədir¹¹⁸.

Araşdırmalarında mühəndis Witold Zqlenitski, dünyanın ən zəngin neft ərazilərindən birinin - Abşeron yarımadasının nə elm, nə də sənaye baxımından kifayət qədər öyrənilmədiyini diqqətə çatdırmışdı. Bakı neftindən çoxmilyonluq kapital əldə etməsinə baxmayaraq, dövlət neft hasilatının həcmi və gələcək imkanlarını müəyyən etmək üçün bir dənə də neft qülləsi tikməmişdi. 1892-ci ildən etibarən 67°9' şərq uzunluğuna qədər Abşeronun neft yataqlarının fiziki şəxslər tərəfindən kəşfiyyatı da qadağan edildi. Neft qüllələrinin tikintisi və neftin istismarı 90-cı illərdə son dərəcə xaos qaydada baş verirdi. Qüllələrin tikildiyi yerlər neft sərvətləri ilə deyil, əksər hallarda təsadüfən müəyyən edilirdi. Mühəndis Witold Zqlenitski aşağıdakı əraziləri neftlə zəngin ərazilər kimi qeyd etdi:

- 1) Suraxanı rayonundakı "Atəşgah" ("müqəddəs alovlar") dağı,
- 2) Suraxanı kəndinə qədər uzanan Yasamal vadisi,
- 3) Həcəşən qəsəbəsinin duzlu əraziləri boyu uzanan mülklər,
- 4) Yasamal-Şorun duzlu əraziləri və Şıxov kəndinin əraziləri (Bibiheybətdə),
- 5) Böyük-Puta adlı yerin ərazisi,
- 6) Lökbatan vulkanı olan, sərvətləri 1895-ci ildən istismar olunmayan Qışlaq-Allacan,
- 7) Xvalinskaya dəmir yolu stansiyasının şimal-qərbində yerləşən Pilpilə dağı (palçıq vulkanı) və ona bitişik ərazilər;
- 8) Axtırma dağı,
- 9) Pilpilə palçıq vulkanı (2),
- 10) Otmonibazı-Dağ dağı.
- 11) Banovskidən qərbindəki dəniz idarəsi əraziləri (dərindən qazma üçün),
- 12) Bibiheybət kəndinin ərazisi, dəniz sahili boyunca, bir vyorst (1066,8 m) uzunluğu boyu,
- 13) Boz-Dağ dağı (palçıq vulkanı),
- 14) Ramana gölünün cənub-şərq tərəfində Sabunçu və Ramana kənd-

118 M.W. Abramowicz, op. cit., s.10.

- lərinə məxsus torpaq sahələri;
- 15) Bülbülə və Çillə (Əmirəcən) kəndlərinə aid olan Bülbülənin duzlu ərazisi.
 - 16) Suraxanı kəndindən şimal-qərbdə yerləşən duzlu ərazilər,
 - 17) “Atəşgah” dağı (Alovlar dağı), Suraxanı sənayesi yaxınlığında, Çillə mülkü,
 - 18) Suraxanı sənayesindən 1 vyorst cənub-şərqdə, Qaraçuxurun duzlu ərazisi,
 - 19) Zığ-Dağ dağı (Seyhani-başçı), eləcə də Zığ kəndinə aid olan Sultan burnunda Zığ duzlu gölünün ətrafında,
 - 20) Qala kəndinin ərazisi və ondan cənub-qərbə və cənuba doğru yerləşən ərazilər,
 - 21) Məhəmmədli və Balaxanı kəndlərinə aid olan sahələrin cənub-qərbində yerləşən Kiri-Maku duzlu ərazisi;
 - 22) Dığla kəndinin duzlu ərazisi və kəndin şimalında və kəndlə Kiri-Maku arasında olan ərazilər,
 - 23) Böyük-Şor duzlu ərazisi,
 - 24) Fatmayi kəndinin ərazisi, kəndin cənub-şərqindəki duzlu ərazi və xüsusilə onun şərq tərəfi;
 - 25) Novxanı kəndinin ərazisi və hər şeydən əvvəl Masazır gölünün şimal-qərb sahili,
 - 26) Novxanı və Falmay kəndlərinə aid olan qaz yataqları ilə Bəlpəli dağları,
 - 27) Binəqədi ərazisi, xüsusən sönmüş palçıq vulkanı Böyük-Dağın şimalındakı ərazisi və Binəqədi duz gölünün (Mirdələbi gölü) cənub sahili,
 - 28) Masazır kəndində palçıq vulkanları: Keyrəki (və ondan cənubda yerləşən ərazi, eləcə də oradakı duzlu ərazi) və Keçəl-Dağ (sönmüş vulkan).
 - 29) Saray kəndinin palçıq vulkanı və Atıbatan (Ceyranbatan) duz gölünə bitişik ərazisi,
 - 30) Xırdalan kəndinin ərazisi, əsasən onun Zıqlı-Dağ dağına bitişik şərq hissəsi və həmçinin cənub hissəsi,
 - 31) Çəkməli kəndinin ərazisi və hər şeydən əvvəl kənddən $2\frac{3}{4}$ vyorst qərbə doğru uzanan Boz-Dağ dağlarının silsiləsi və orada yerləşən palçıq vulkanları¹¹⁹.

119 W. Zglenickij, op. cit., s. 838-839.

Vitold Zqlenitski tədqiq etdiyi ərazilərdə palçıq vulkanlarının və ya təbii qaz və neft yataqlarının olmasını diqqətə çatdırırdı. Bu ərazilər mövcud olan neft emalı sənayesinin yaxınlığında yerləşirdi. O, əminliklə qeyd edirdi ki, xam neftin ehtiyatlarının indiyədək hasil edildiyi yerlərdən az olmadığı üçün göstərdiyi yerlərdə də istismar edilə bilər.

Özünün araşdırdığı ərazilərdə hər biri desyatinanın 37%-i olmaqla yüzdən az olmayan torpaq sahəsi ayrılmasını təklif edirdi. Onun fikrincə, dövlət neft sahələrinin ayrılması ilə bağlı kapitalistlərin müraciətlərini və ehtiyaclarını rəhbər tutaraq, göstərilən ərazilərin hər birinə nə qədər sahənin ayrılacağını müəyyənləşdirməlidir. Dövlət həmçinin, imkan daxilində ərizəçilərə ayrılan torpaq sahələrinin sərhədlərini ərizəçilərin təklifi əsasında müəyyən etməlidir.

Abşeron yarımadasının hüdudlarından kənarda yerləşən neft ərazilərinə gəlincə, Witold Zqlenitski bildirmişdir ki, neftin istismarının indiki inkişaf mərhələsində bu ərazilər istismarçılar üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Abşeronla müqayisədə bu ərazilərdə o qədər də neftlə zəngin deyildi. Bununla belə, o, Bakı qəzasının aşağıda adları çəkilən qışlaqlarını (kəndlərini) diqqətləyiq hesab edirdi: Allacan, Buruzu-Aqıl, Kərgəz, Ələt, Sarı-Boğa; Cavad qəzasında: Xammamı-Yatağı; Şamaxı qəzasında: Tatarı, Kveri, Çail, Kilçi; Quba qəzasında: Balı-Yatagi, Kəmi və Daraxlı. O, bu ərazilərdə 30-a yaxın sahənin də eksperimental olaraq ayıraraq özəl şəxslərə verilməsini təklif etdi.

Neft sərvətləri haqqında məlumat verərkən Witold Zqlenitski Xəzər dənizinin adalarını da nəzərdən qaçırmadı. O, Jiloy, Bulla, Los və Oblevna adalarının neftlə zəngin olduğunu qeyd etdi. O, dənizin dərin olmadığı yerlərdə (5 sajinə dək) neftlə zəngin əlamətlərinin olduğunu bildirdi. Məsələn, Qırmızı göl adlandırılan Puta körfəzi və ya Şıxov kəndi yaxınlığındakı dəniz ərazisində (Baytovdan Şıxovun burnuna qədər) svaylar üzərində neft hasilatı avadanlığının qurulmasının mümkün olduğunu qeyd etdi. O, bu sahələrin indiyədək heç bir fayda vermədiyini vurğulayırdı. Bu sulara yalnız xərçənglərin, kiçik balıq növlərinin mövcud olduğunu və orada gəmiçiliyin inkişaf edə bilməyəcəyini qeyd edirdi. İstismar avadanlığını dəniz fırtınaları, suyun yüksəlməsi nəticəsində zədələnməsindən qorumaq üçün o, göstərilən su sahəsində qoruyucu bəndin tikintisini təklif edirdi. Bu bənd əsas məqsədindən başqa həmin sahədə suyun səviyyəsinin daha da aşağı düşməsinə səbəb olacaqmış. O, dənizdə işlərin mühafizəsi və istismar avadanlığının tikintisinin bir il ərzində başa çatdırıla biləcəyinə güman edirdi.

O, ilkin növbədə eksperimental olaraq 15 dəniz sahəsinin ayrılmasını təklif etdi. O, hesab edirdi ki, bu sahələr özəl mülkiyyətçilərə verilə bilər. Dəniz sahələrini alan şəxslər müəyyən edilmiş müddət ərzində neftin istismarı üçün lazımi avadanlığın tikintisini öz öhdələrinə götürməli idilər. Qoruyucu bəndi qurmaq üçün onlara Lökbatan vulkanından torpağı və Böyük Putanın şərq yamacından daşları pulsuz olaraq ixtiyarlarına verməyi təklif edirdi.

Bibiheybətə çatan dənizin sahilinə yaxın su sahəsi barədə 29 iyul 1897-ci ildəki mövqeyini dəyişmədi. Onun fikrincə körfəzi doldurmağa ehtiyac yox idi. O, platformaların dənizə vurulan svaylar üzərində qurulmasının daha qənaətcil olduğunu inandırmağa çalışdı. O, neft komissiyasının körfəzin doldurulmasında proqnozlaşdırdığı 4,5 milyon rublun həqiqətdə xərclərin bu məbləği aşacağını qeyd edirdi. Maliyyə hesablamasında Komissiya suyun yüksəlməsi, güclü yağış, təbii və atmosfer hadisələri ilə bağlı çətinlikləri nəzərə almamışdı.

O, Abşeron yarımadasındakı 165 torpaq sahəsinə əlavə olaraq, Bakı, Quba, Şamaxı və Cavad qəzalarında 30 torpaq sahəsinin, Puta Körfəzində 15 və Bibiheybət və Nargin adaları arasındakı dənizdə 20 torpaq sahəsinin ayrılmasında onları inandırmağa çalışdı. Sərvətlərin dəyəri baxımından o, Abşeron, Bibiheybət, Balaxanı-Subunçu-Ramana eləcə də əvvəllər kəşf edilmiş və uzun müddət istismar edilmiş əraziləri ən qiymətli ərazilər hesab edirdi.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin araşdırması mövzu ilə bağlı ədəbiyyatda neft hasilatının digər təbiət hadisələrindən, əsasən də qazlı vulkanlardan asılılığını göstərən ilk tədqiqat olub. O, ilk dəfə olaraq orada vulkanların olmasının həmin ərazinin neftlə zəngin olduğunu göstəricisi kimi avtoritativ şəkildə bildirdi. Bu mövzuda o, əvvəllər geniş yayılmış vulkanların neft yataqlarını məhv etməsi fikrinə zidd mülahizə irəli sürdü. Zqlenitski belə nəticəyə gəldi ki, vulkanlar yerin daxilində neft yataqlarının olduğunu göstərir. O, araşdırmada göstərilən bütün ərazidə yerləşən palçıq vulkanlarının 250 sajəndən az olan dərinlikdə istismarı mümkün neftlə bol yataqların tapılacağını düşünməyə əsas verdiyini hesab edirdi¹²⁰.

1901-ci ildə Mədəni İdarəsi mühəndis P.P.Devinin sədrliyi ilə mühəndis Zqlenitskinin təklifini ətraflı şəkildə yenidən nəzərdən ke-

120 Ibidem, s. 839.

çirməli olacaq xüsusi komissiya təyin etdi. Komissiya Zqlenitskinin araşdırmasını qeyd-şərtsiz qəbul edib istismara veriləcək torpaq sahələrinin siyahısını dərc etdi. Sahələrin ayrılması Bakı kapitalistlərinin böyük marağına səbəb oldu. Onlar yeni insanları Bakının neft sənayesindən uzaqlaşdırmaq istəyirdilər. Belə də oldu; yeni sahələr əsasən tanınmış şəxsiyyətlərə verildi. Onları o cümlədən Nobel Qardaşlarının Neft Şirkəti, Rotşildlər Səhmdar Cəmiyyəti, Hacı Tağıyev, Musa Nağıyev əldə etdilər.

Neft torpaq sahələrinə namizədlər arasında polyak milyonlariindən ibarət səhmdar cəmiyyəti də var idi: Hipolit, Stefan, Onufri, Lev, Maria Rılskilər. Onlar Sabunçuda 6, Suraxanıda bir torpaq sahəsi aldılar¹²¹. Ailə Qafqaz Poloniyası ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Polyakları öz fabriklərinə həvəslə işə götürürdülər.

Bu ailə, ictimai və mədəni həyatda fəal iştirak edirdi. O, xeyriyyəçiliyi ilə məşhur idi. Onların pulu ilə Bakıda bir çox mədəni və ictimai binaları tikildi. Məsələn, onlar "Polşa evinin" yaradılmasına çox böyük töhfə vermişdilər; polyak kilsəsinin tikintisi üçün xeyli vəsait bağışlamışdılar.

Vitold Zqlenitskinin Rılskilərlə kifayət qədər sıx əlaqəsi var idi. Zqlenitski təbiətə "qapalı" adam olduğundan gələcəklə bağlı planlarını heç kimlə bölüşmürdü. Rılskilər ailəsi istisna idi. Rılskilər çox zəhmətkeş insanlar idilər, kapitallarını halal yollarla, zəhmətlə qazanırdılar. Bu xüsusiyyətləri Witold Zqlenitski yüksək qiymətləndirirdi, çünki o, bütün həyatı boyu oxşar prinsipləri rəhbər tuturdu.

Mühəndis Zqlenitski də torpaq sahələrinin ayrılması üçün ərizə vermişdi. 1901-ci ildə Torpaq və Dövlət Sərvətləri Nazirliyi ona Suraxanıdan cənub-şərqdə yerləşən Qaraçuxurda, bir ildən sonra isə Aleksandr Benkendorfla birlikdə Çillədə, həmçinin Suraxanı yaxınlığında bir torpaq sahəsi ayırdı¹²². 1902-ci ildə onun ən böyük arzusu da həyata keçdi - o, Bihiybət yaxınlığında 29 nömrəsi ilə işarələnmiş dəniz sahəsi əldə etdi¹²³. O, həmçinin oranın 200 desyatin (təqribən 220 hektar) ərazisini torpaqla doldurmaq üçün icazə aldı. Neftli sahələrin ayrılması ilə bağlı ilk müsbət qərarlardan sonra mühəndis Zqlenitskiyə növbəti sahələr də verildi. O, daha 4 sahə Bakı quberniyasında, 2-sini isə ondan kənarda aldı¹²⁴. Sonuncular mis və qulauber duzu ilə zəngin idi.

121 „Sprawocznyj jezegodnik Baku i jego rajon” (Baku) 1913, s. 135.

122 CGIAA, f. 92, op. 3, d. 943, k. 26; Z.A. Buniatzade, op. cit., s. 69.

123 CGIAA, op. cit., k. 26-27.

124 Ibidem; A. Liebfeld, *Polacy na szlakach techniki*, Warszawa 1964, s. 26.

Çar hakimiyyəti polşalı geoloqun fəaliyyətinin əhəmiyyətini rəsmən qiymətləndirməyə başladı. O, müxtəlif mükafatlarla təltif edildi¹²⁵. Onun üçün həmin mərhələdə ən vacib məsələ qeyd olunan sahələrdə əlavə tədqiqatların aparılmasına razılıq idi.

Vitold Zqlenitskinin adı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təkcə Rusiyada tanınmırdı. Onun tədqiqat fəaliyyəti İranda da yüksək qiymətləndirilmişdi. İran şahı Rusiya çarının razılığı ilə (polşalı mühəndis çarın təbəəsi idi) onu İranda geoloji kəşfiyyat işlərinə görə Aslan və Günəş ordeni ilə təltif etdi¹²⁶. Bu dövlət, mülki və hərbi xidmətdə nailiyyətlərə görə verilən ən yüksək fəxri fərqlənmə idi.

Mühəndis Vitold Zqlenitski tərəfindən qeyd olunan sahələrin əldə edilməsi onun qarşısına yeni hədəflər qoydu. Ən əsası o sahələrin istismarına başlamaq idi. Bunun üçün ona vəsait lazım idi. O, iri kapitalistlərin “köməyi olmadan” bunun öhdəsindən gələ bilməzdi. Kapitalistlər mühəndislə danışıqlara müsbət yanaşırdılar. Pulu olan və onun qazma işlərini maliyyələşdirə bilən insanlarla ittifaq ehtiyacı ilə üzləşərək o, daim çəşməlik içində yaşayırdı.

O, London və Parisə bir neçə səfər etdi¹²⁷. Burada iri maliyyəçilərlə danışıqlar apardı. Qərbin böyük şəhərlərindən qayıdarkən o, Polşada dayandı. Burada o, öz planları üçün yerli kapitalistləri öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. Lakin mühəndisin planları çox riskli hesab edilirdi. Neft milyoncularının bəziləri sınaq qazma işlərinə başlamazdan və ehtiyatlarının son kəşfiyyatından əvvəl mühəndis Vitold Zqlenitskidən torpaq sahələri almağa hazır olduqlarını bildirdilər. Onlar üçün külli miqdarda pul təklif edirdilər. Ən böyük maraq fransız milyonerləri- Rotşildlərin Səhmdar Cəmiyyəti göstərirdi. Mühəndis bütün bu cür təklifləri rədd edirdi.

O, dəniz sahəsinə böyük ümidlər bəsləyirdi. Hər yerdə dənizin dibinin neft ehtiyatları ilə olduqca zəngin olduğunu vurğulayırdı. Bibiheybət körfəzində istismara başlamaq onun üçün şərəf məsələsi idi. Hakimiyyətin qərəzli mövqeyi ilə üzləşən Zqlenitski ayrı-ayrı özəl neftçilərdə dənizin dibindən neft istismarına maraq oyatmağa çalışırdı. Məsələ ilə bağlı

125 A. Liebfeld, op. cit., s. 262.

126 J. Chojnacki, *O utrwalenie pamięci wybitnego Polaka inżyniera górnika-geologa Witolda Zglenickiego „polskiego Nobla, „Notatki Płockie”* 1978, nr 4, s. 25.

127 A. Liebfeld, op. cit., s. 263-264; R. Badowski, Ciekawość, „Radio i Telewizja” nr 31. z dn. 30 VII - 5 VIII 1973 r., s. 15; T. Załuska, *Rodzina Prus Zglenickich. Ze zbiorów rodzinnych, opracowanie własne*, Warszawa 1976 (kopia w posiadaniu autora).

daha yaxından tanış olduqda, onlar bu cür fəaliyyətlərə inamsızlıq nümayiş etdirirdilər. Elm və texnikanın tərəqqisinin himayədarı hesab edilən Hacı Tağıyev məsələyə fərqli münasibət göstərdi. O, mühəndisin axtarış fəaliyyətinə maddi yardım göstərməyə hazır olduğunu bildirdi. Zqlenitski təkcə bununla kifayətlənə bilməzdi. O dövrdə onun üçün daha vacib olan xam neftin faktiki istismarı idi. Milyonçunu daha çox inandırmağa çalışanda Tağıyev dedi: *"Məni körfəz maraqlandırmır - quruda kifayət qədər başqa vacib məsələlər var"*¹²⁸.

Vitold Zqlenitski öz kapitalını Suraxanı yaxınlığındakı Qaraçuxur və Çillə (Əmirəcən) sahələrinin istismarına başlamaq üçün ayırdı. Bu sahələr artıq inkişaf etmiş sənaye sahəsinin yaxınlığında yerləşirdi. Onların istismarı çox mürəkkəb iş deyildi. Vitold Zqlenitski bunun sayəsində daha böyük bir məsələlərin həyata keçirilməsi üçün vəsait əldə edəcəyini proqnozlaşdırırdı. Suraxanı yaxınlığında neft buruğu avadanlığının tikintisinə başlanmasının da nüfuzlu tərəfi var idi¹²⁹. Neftçilər arasında Zqlenitskinin başqalarının pulu ilə milyonçu olmaq istəyi ilə bağlı xoşagəlməz fikirlər yaranmağa başladı. Yatırdığı sərmayələrlə mənfəətlərə son qoydu. O, vicdanlı, əsaslı və düşünülmüş əməklə qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmağa çalışdığını sübut edirdi.

Xam neft və təbii qazdan başqa, Zqlenitski Qafqazın digər mineral ehtiyatları ilə də maraqlanırdı. Onların zəngin kolleksiyasını toplamışdı¹³⁰. Onun qeydlərinə əsasən, Zaqafqaziya dəmir filizi və alunitlər, məsələn: pirit, barit, kobalt, molibdenlə zəngindir. Ən böyük dəmir filizi yataqları Kiçik Qafqaz dağlarında – Daşkəsəndə; alunitlər — Kiçik Qafqazın şimal yamaclarında, Zəylik bölgəsində yerləşirdi. O, həmçinin bu regionda kömürün, manqanın, baritin, misin, arsenin, daş duzun, qızılın, gümüşün olduğunu qeyd edirdi.

Zqlenitski öz müşahidələrini dəqiqliklə sənədləşdirir, xəritələrdə və planlarda sərvətlərin mövcudluğunu, mineral yataqların ərazilərini və onların keyfiyyətini təsvir edirdi. Bu fəaliyyət haqqında az şey məlum idi. O, mineralları və bununla bağlı sənədləri öz mənzilində saxlayırdı¹³¹.

Neftdən başqa digər təbii sərvətlərə xüsusi marağı yox idi. Qafqazlılar qədim zamanlardan bəri mineralların oradan çıxarılmasına alışmışdılar.

128 L.A. Polonskij, op. cit., s. 36.

129 Ibidem, s. 39.

130 CGIAA, f. 92, op. 3, d.943, k.27.

131 Archiw Muzeja Historii Azerbejdžana, jed. chr. 77/2, k. 11-12.

[illegible]

Şəkil 4. *Mühəndis Vitold Zqlenitski çoxsaylı məqalələr və kommunikatlar dərc etdiyi “Neftyanoye Delo” mühəndislər və texniki işçilər jurnalının baş səhifəsi*

Vitold Zqlenitskinin geoloji fəaliyyəti müstəqil həyata keçirilən işlərlə məhdudlaşmırdı. Bakıda olduğu ilk illərdən Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin Bakı Bölməsi ilə sıx əlaqə qurmuşdu¹³². Cəmiyyətin məqsədi texnologiya və sənayenin inkişaf etdirilməsi istiqamətində məlumatlanmanı artırmaq idi. Cəmiyyət 1879-cu ildən fəaliyyət göstərirdi. O, aktiv fəaliyyətlə səciyyələnirdi. Cəmiyyət o dövrün sənaye və texnologiyanın ən aktual problemlərinin həlli yolunu axtarırdı. Cəmiyyət "Bölgənin iti zehnləri"ni ətrafına toplamışdı. Texnologiyanın müxtəlif sahələrinə dair konqreslər, qurultaylar, sərgilər və s. təşkil edirdi¹³³. O, texniki tərəqqinin ən vacib problemlərini qaldıran, yaradıcı fikirlərin nailiyyətləri və cəmiyyətin aktual fəaliyyəti haqqında məlumatlar verən "Trudy Bakinskogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Texniçeskoqo Obşestva" jurnalını nəşr edirdi. Vitold Zqlenitski ilə Cəmiyyət arasında əməkdaşlıq Vlocimej Abramoviçin (1847-1897) sayəsində mümkün olmuşdu¹³⁴. O, ixtisasca metallurgiya mühəndisi, çox işgüzar, enerjili və təşəbbüskar bir insan idi. 1895-1897-ci illərdə Cəmiyyətin sədri olmuşdur.

Abramoviçin Keltse əyalətindən olması onun Zqlenitski ilə yaxınlaşmasına təsir etdi. Keltse əyaləti Vitold Zqlenitskinin yaddaşında "silinməz iz" buraxmışdı. O, Polşa mədəni sənayesinin gələcəyini bu məkanda görürdü. Hər ikisi Polşa Krallığının torpaqları üçün darıxırdılar və bu mədəni məkanda işləmək arzusunda idilər.

Vitold Zqlenitski Cəmiyyətin sədaqət üzvlərindən biri idi. Onun iclaslarında fəal iştirak edirdi¹³⁵. Qaldırılan problemlərin həlli məsələlərində iştirak edirdi və Cəmiyyətin fəaliyyətini canlandıran ideyaları gündəmə gətirirdi.

Demək olar ki, Cəmiyyətə üzvü olduğu bütün dövr ərzində onun fəaliyyətinə dair planlar hazırlayan komissiyanın üzvü olmuşdu. Uzun illər "Trudy" jurnalının təftiş və redaksiya komissiyasına rəhbərlik edib. O, mümkün qədər çox polyakı Cəmiyyətə üzv olmağa təşviq etməyə çalışırdı. Bakının polyak mənşəli texniki elmlər sahəsinin ziyalılarının əksəriyyəti¹³⁶, eləcə də bəzi sənaye nümayəndələri (məsələn, Hipolit Rılski) onunla sıx bağlı idilər.

132 „Trudy Bakinskogo Otdieleniya...”, Baku 1891-1904.

133 *Dokumenty po istorii Baku 1810-1917*, Baku 1978, s. 454.

134 „Trudy Bakinskogo Otdieleniya... (Baku) 1897, s. 633-644.

135 *Ibidem*, 1891-1904.

136 A. Chodubski, *Druzja dalekije i blizkije*, „Agitator” 1980, nr 14, s. 41-42; Tenże, *Polacy w Azerbejdżanie*, Toruń 2004, roz. IV.

kimi tanınırdı. Rəsmi açıqlamalarda o, məntiqli və kifayət qədər bələğətli idi. Rəsmi qaydada o, adətən qısa və əsaslı şəkildə danışdı. Mülayim nitqi sayəsində onun narazılığını və hətta əsəbiliyini hiss etmək çətin olurdu.

Cəmiyyətin yığıncaqlarında sənətkarlıq məktəblərinin yaradılması, belə peşələrə yiyələnmək istəyən gənclərə təqaüd verilməsi problemini qaldırırdı¹³⁸. Bu fikir Ekspert İdarəsində işlədiyi dövrdə əldə etdiyi təcrübədən irəli gəlirdi. O, polyakların və Şərqi xalqlarının yüksək estetik ehtiyaclarına inanırdı. O, bu ehtiyacları ixtisaslı sənətkarların ödəyə biləcəyini düşünürdü. Buna görə də o, bacardığı qədər zərgər, daş ustası, silah ustası, dəri ustası və s. yetişdirilməsinin tərəfdarı idi. Çoxsaylı cəhdlərə baxmayaraq, bu planları həyata keçirmək üçün sənətkarlıq məktəblərinin açılmasını görə bilmədi.

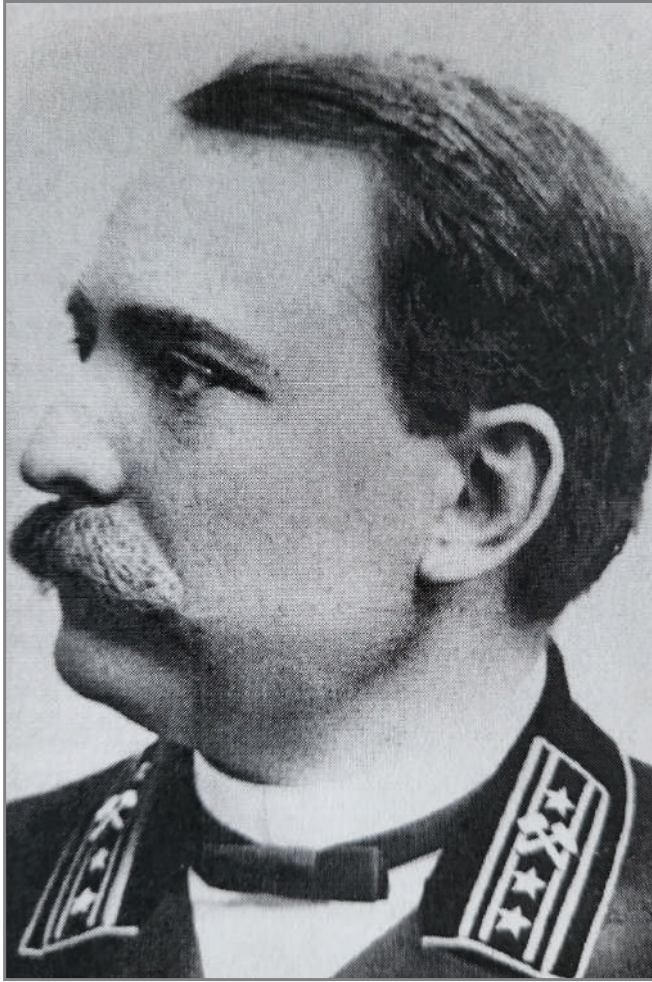
Cəmiyyətdəki fəaliyyətinin ilk illərindən Zqlenitski cəmiyyətin iş sahələrini, mövcud olan kimya laboratoriyası, texniki kitabxana və oxu zalının fəaliyyətinin canlandırılması kimi problemləri qaldırırdı¹³⁹. Bakıdakı Texniki Cəmiyyətin kimya laboratoriyası Rusiyada kifayət qədər məşhur idi. Onun yaranmasına Dmitri Mendeleyev və Konstantı Lisenko kimi tanınmış alimlərin böyük təsiri olmuşdur. Onlar neft sənayesinin böyük gələcəyini görürdülər. Onlar neftlə bağlı intensiv tədqiqatların aparılmasının vacibliyini vurğulayıb və araşdırmanın birbaşa sənayenin inkişaf etməkdə olduğu yerdə davamının tərəfdarı idilər. Bununla bağlı ilk növbədə neft texnologiyası ilə tanış olmalarını göstərdilər. Bilmək istəyirdilər ki, ondan hansı məhsullar əldə oluna bilər¹⁴⁰. Rus alimləri Bakıya gəlib orada irimiqyaslı neft tədqiqatları aparırdılar. XIX əsrin 80-ci illərində Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin Bakı Bölməsinin Kimya Laboratoriyası Rusiyada neft texnologiyası tədqiqatı sahəsində ən böyük mərkəz idi. Analoji laboratoriyalar ayrı-ayrı iri neft emalı sənayesi zavodlarında yaradılmağa başladı. Onlar sənayenin ən aktual ehtiyaclarını həll etməli idilər. Sənayeçilər öz tədqiqat laboratoriyalarında tanınmış, yüksək səviyyəli mütəxəssisləri işə götürməyə çalışırdılar. Məsələn Nobel qardaşları professor Konstantin Lisenkonu öz laboratoriyalarına işə götürdülər¹⁴¹.

¹³⁸ CGIA Petersburg, op. cit., k. 27; Archiwum Państwowe w Kielcach. Akta Miasta Kielc, Sygn. 929; „Trudy Bakinskogo Otdieleniya...”, (Baku) 1894, s. 71.

¹³⁹ *Istoriya Azerbaydžana*, s. 806.

¹⁴⁰ Ibidem, s. 346-349; N.A. Figurovskij, *Dmitrij Iwanowicz Mendelejew 1834-1907*, Moskwa 1961, s. 155-187.

¹⁴¹ N.A. Figurovskij, op. cit., 162.

Şəkil 6. Vitold Zqlenitski

Yeni tədqiqat reallığını nəzərə alaraq, mühəndis Zqlenitski Bakı Texniki Cəmiyyətinin Kimya Laboratoriyasının fəaliyyətini neft sənayesinin aktual ehtiyaclarını həll etməkdən də başqa məsələlərin həllərinə yönləndirməyə çalışırdı. O qeyd edirdi ki, dar praktikizm elmin məqsədi deyil. Peterburqda oxuduğu müddətdə tanış olduğu Mendeleyevin kimya laboratoriyası bu baxımdan mühəndis üçün ideal

idi¹⁴². Mühəndisin arqumentləri Cəmiyyət üzvləri tərəfindən qəbul edildi. Lakin çarizmin ümumi siyasətini və Rusiyanın sosial-iqtisadi reallığını nəzərə alsaq, qeyd etmək lazımdır ki, fərziyyənin həyata keçirilməsi qeyri-mümkün görünürdü¹⁴³. Çarizmin ümumi siyasəti kontekstində Bakıda aparılan tədqiqat nailiyyətləri heyranedicidir. Geologiya sahəsində D.İ. Mendeleyevin, "*Neft emalı zavodlarını harada qurmaq olar?*", K.I. Lisenkonun, "*Yüksək temperaturun xam neftə təsiri*", W.W. Miarkovnikov və V.N. Oqlobinin, "*Qafqaz xam neftinin araşdırılması*", W.I. Roqozinin, "*Neft və neft emalı sənayesi*", A.Vasiliyevin, "*Abşeron yarımadasında neftin istismarı və mədən işlərinin müasir vəziyyəti*" adlı elmi işlər dərc edilmişdir¹⁴⁴.

XIX əsrin 90-cı illərin sonunda Vitold Zqleniçki Bakı Texniki Cəmiyyətini, sözün əsil mənasında, elmi-texniki düşüncə və informasiya mərkəzinə çevirmək məsələsini qaldırmağa başladı¹⁴⁵. Cəmiyyətin elmi fəaliyyətlə yanaşı, sənaye və texnikanın inkişafı problemlərinə həsr olunmuş müəssisələr təşkil etməsinin, texniki tərəqqinin xronikasını aparmasının, mühüm dünya ixtiralarını nümayiş etdirməsinin, texniki mətbuatını şərh etməsinin, ixtisas ədəbiyyatını toplamasının və s. vacibliyi haqqında fikirləri yayırdı. Yuxarıda göstərilən məlumatlar davamlı olaraq toplanmalı və yalnız Cəmiyyətin üzvlərinə deyil həm də maraqlı tərəflərin geniş kütləsinə təqdim edilməlidir. Bu fikir Cəmiyyət üzvlərinin və sənayeçilərin razılığı ilə qarşılandı. Cəmiyyətdə neft problemləri üstünlük təşkil etdiyi üçün ilk olaraq neft və neft emalı sənayesi haqqında məlumatlar toplanmışdır. Bu məlumatlar 1899-cu ildən ayda iki dəfə nəşr olunan "*Neft məsələləri*" ("*Nefyanoye Delo*") jurnalında təqdim olunurdu¹⁴⁶.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək qeyd edə bilək ki, mühəndis Vitold Zqlenitski:

- 1) Təhsil aldığı vaxtdan yer sərvətlərinin coğrafiyası və meydana gəlməsi, onların qiymətləndirilməsi və mümkün istismarı məsələlərini araşdıran təcrübəçi – geoloq peşəsi ilə məşğul olmaq arzusunun nümayiş etdirdi.

142 Ibidem, s. 103-111.

143 J. Pajewski, *Historia powszechna 1871-1918*, Warszawa 1971, s. 84-99.

144 *Istoriya Azerbajdžana...*, s. 348-349.

145 „Trudy Bakinskogo Otdieleniya...” (Baku) 1894-1904.

146 „Neftianoje Dieto”, (Baku) 1899-1920; „Sprawocznyj jeżegodnik...”, s. 111.

- 2) O, bu həvəsini hobbi olaraq dövrün tələblərinə uyğun həyata keçirirdi.
- 3) Onun fərdi hobbi nailiyyətləri, xüsusən də Xəzər dənizində neft yataqlarının müəyyənləşdirilməsi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər təşkilatı qaydada həyata keçirmək imkanlarını üstələyirdi,
- 4) O, Xəzər dənizi ərazisində dənizin dibindən neft hasilatının təşəbbüskarı kimi diqqət çəkmişdi,
- 5) O, yer sərvətlərinin istismarına dair bilikləri texniki avadanlıqların təkmilləşdirilməsi ilə əlaqələndirmişdir. Bu baxımdan o, xüsusilə neft və təbii qazın istismarı sahəsində təcrübi ixtiraçılığı ilə fərqlənirdi.
- 6) Tərəqqi naminə geoloji fikrin təcrübədə həyata keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu sahədə hakimiyyətin hərtərəfli müqaviməti qarşısında öz düzlüyünü və ümumi xeyiri sübut etməkdə inadkarlıq və ardıcılıq nümayiş etdirdi,
- 7) Geoloji fikrin təcrübədə həyata keçirilməsi prosesində onun elmi-texniki cəmiyyətlər və ixtisaslaşmış jurnallarda təbliğinə böyük əhəmiyyət verirdi.
- 8) Geoloji fəaliyyətində etik prinsiplərə, o cümlədən elm aləminin nüfuzlu şəxsiyyətlərilə hesablaşmasına, nəzəriyyənin tədqiqat təcrübəsi ilə birləşdirilməsinə, həqiqəti bilavasitə qazandıqdan üstün tutmağa böyük əhəmiyyət verirdi; bu reallıq nəticəsində onun mövqeyi, dəyərlər dünyası çox vaxt XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində mədəni və sivilizasiya dəyişikliklərinin reallığı kimi şərh olunurdu.
- 9) Geoloji təcrübə baxımından əhəmiyyətli olan tədqiqat nəticələri ona həm elm aləmində, həm mədəni və yer sərvətlərinin istismarını idarə edən rəhbərlik, habelə xam neftin və təbii qazın istismarı və emalından mümkün qədər qısa zamanda gəlir əldə etmək istəyən şəxslər arasında yaxşı reputasiya qazandırdı.
- 10) Onun geoloji tədqiqatların nəticələri bu gün də mühüm əqli və praktiki dəyərə malikdir¹⁴⁷. Tədqiqatlarda mühüm yeri proqnozlaşdırma qaydası- neft və təbii qazın, eləcə də yerin digər təbii sərvətlərinin istismarı istiqamətlərinin və inkişaf miqyasının proqnozu-tuturdu.

147 M.W. Abramowicz, op. cit., s. 10-19; S.M. Apresow, op. cit., s. 52-55; Z.A. Buniatzade, op. cit., s. 68-69.

IV FƏSİL

GƏLƏCƏK HAQDA FİKİRLƏR: MÜHƏNDİS VİTOLD ZQLENİTSKİNİN VƏSİYYƏTNAMƏSİ

Peşəkar sabitliyə nail olmuş, geoloji maraq dairəsində uğurlar qazanmış, böyük təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik bir insan kimi mühəndis Vitold Zqlenitski sağalmaz xəstəliklə üzləşdikdə yaxınlarından, işindən, tədqiqat şövqündən vidalaşmalı idi. Bunu da o sonuncu vəsiyyətini yazmaqla edə bilərdi.

1901-ci ildə o, bədənində sürətlə şəkərli diabetin (şəkər xəstəliyinin) inkişaf etdiyini bildi¹⁴⁸. Xəstəliyi haqqında fikirləri mümkün qədər özündən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. Hər dəfə yeni öhdəliklər götürürdü və “gecə-gündüz” işləyirdi. *“Həmkarları və tanışlarını heyran edən dəmir bədən”* getdikcə çökməyə başladı. 1904-cü ilin yazında o, səhhətinin bərpa olunacağına inamını tamamilə itirməyə başladı. İyunun ortalarından o, artıq təkbaşına hərəkət edə bilmirdi.

3 (16) iyul 1904-cü ildə o, son vəsiyyətini yazıya aldı¹⁴⁹. Bu vəsiyyətnamə hərtərəfli düşünülmüş sənəd idi. Geoloji fəaliyyətdə olduğu kimi, vəsiyyətnaməsində də o, özünə məlum olmayan gələcəyə qədəm qoydu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz sənəd onun əsl mədəni simasını ortaya qoydu. Onun məqsəd və idealların üzə çıxartdı. Vəsiyyətnamə parçalanmaqda olan vətənə dərin bağlılığın ifadəsi idi. Vəsiyyətnamənin birinci paraqrafında qeyd edirdi: *“Dövlət sahələrinin hərracsız verilməsi haqqında 14 may 1900-cü il tarixli əsasnaməyə uyğun olaraq kəşfiyyat və istismar üçün mənə və Aleksandr Mixayloviç Benkkendorfa verilmiş və qeyd olunan müddəaların birinci paraqrafının səkkizinci bəndində nəzərdə tutulmuş Bakı qəzasının Suraxanı kəndi yaxınlığında*

148 CGIA Petersburg, op. cit., k. 24. Do 1922 r. — insulin kəşf edilənə qədər diabet ölümə səbəb olurdu.

149 CGIAA. f. 92. op. 3, d. 943, k. 26-27.

*yerləşən, torpaq sahəsinin yarısından əldə edilən gəliri Varşavadakı “Myanovski adına Kassa” vəsiyyət edirəm, bu şərtlə ki, “Kassa” gəlirlərə olan hüquqları satmayacaq və əbədi olaraq onlardan istifadə edəcək”*¹⁵⁰.

6 oktyabr 1881-ci ildə yaradılan “Myanovski adına Kassa” Rusiya işğalı altında fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat qurumu idi¹⁵¹. Onun əsası Varşavadakı Baş Məktəbin keçmiş professorları və tələbələri tərəfindən qoyulmuşdu. Təsisçi-üzvlərinin siyahısına aşağıdakılar daxil idi: 1) Yeji Aleksandroviç, 2) İqnatsı Baranovski, 3) Titus Benni, 4) Yan Bjejinski, 5) Titus Xalubinski, 6) Aleksander Çayeviç, 7) Karol Deike, 8) Konrad Dobrski, 9) Qustav Dolinski, 10) Euqeniuş Cevulski, 11) Auqustin Frontskeviç, 12) Aleksandr Qlovatski (Boleslav Prus), 13) Mşçislav Qodlevski, 14) Leon Qrabovski, 15) Vladislav Holevinski, 16) Mixal Yuzefoviç, 17) Yuzef Kirşrot, 18) Yulian Koşinski, 19) Leon Marçevski, 20) Emil Marks, 21) Napoleon Miller, 22) Yakub Natanson, 23) Stanislav Ostrovski, 24) Yozef Plebanski, 25) Apolinarı Portner, 26) Stanislav Pşıstanski, 27) Henrik Senkeviç, 28) Françişek Şlivitski, 29) Antoni Şlusarski, 30) Karol Strasburqer, 31) Henrik Struve, 32) Filip Sulimerski, 33) Ziqmunt Suminski, 34) Emil Verner, 35) Lutsiyan Vrotnovski, 36) Auqust Vjeşnyovski, 37) Kazimej Zalevski, 38) Bronislav Znatoviç.

“Kassa”nın yaradılması 1879-cu ildə vəfat edən Varşavada Baş Məktəbin ilk rektoru Yuzef Myanovskinin xatirəsinə ehtiram əlaməti, habelə Rusiya işğalı altında Polşa intellektual mədəniyyətinin məhv edilməsi təhlükəsindən müdafiə vasitəsi idi¹⁵². Təşkilatın məqsədi birdəfəlik və ya dövrü vəsait yardımı göstərmək, elmlə məşğul olan insanlara kreditlər vermək, Polşa mədəniyyətinin və elminin inkişafına maliyyə himayədarlığını həyata keçirməkdən ibarət idi.

“Kassanın” fəaliyyətinin əsas məqsədi dəqiqləşdirildikdən sonra onun aşağıdakı tərkibdə olan Komitəsi: *Titus Xalubinski* – sədr, *Stanislav Kronenberg* – sədr müavini, *Konrad Dobrski*

¹⁵⁰ Ibidem, k. 26.

¹⁵¹ *Kasa imienia Mianowskiego, Instytut Popierania Nauki, Dzieje, zadania, organizacja 1881-1929*, Warszawa 1929; J. Kulczycka-Saloni, *Życie literackie Warszawy w latach 1864-1892*, Warszawa 1970, s. 62-67; S. Fita, *Pokolenie Szkoły Głównej*, Warszawa 1980, s. 107-120.

¹⁵² *Kasa imienia...*, s. 5; Z. Szweykowski, *Zarys historii Kasy im. Mianowskiego*, Nauka Polska, 1932, t. 15, s. 15.

- katib, Karol Deike - xəzinədar, Pyotr Xmelovski, Mşçislav Qodlevski, Vladislav Holvevski, Yakub Natanson, Henrik Senkeviç, Françişek Şlivitski, Henrik Struve və Filip Sulimerski dəstək və maliyyə yardımı üçün cəmiyyətə müraciət etdi. Qüvvədə olan və səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təsdiq edilən nizamnaməyə əsasən, Fondun vəsaiti: a) təsisçi üzvlərinin qoyduqları pul vəsaiti, b) fond üzvlərinin birdəfəlik və illik üzvlük haqqları, c) könüllü ianələrdən ibarət olmalı idi.

Mümkün qədər çox üzv cəlb etmək üçün "Kassanın" ən tanınmış üzvləri məqalələr yazır, təşkilatın məqsədləri haqqında məlumat verir və dəstək üçün əsasən Varşava Baş Məktəbindən olan həmkarlarına müraciət edirdilər.

Məsələn, 1882-ci ilin yanvarında Henrik Senkeviç yazırdı: *"Keçmiş Baş Məktəbin nə qədər yetişdirməsinin bu gün ölkədə mühüm və görkəmli vəzifələr tutduğunu xatırlayanda adam təəccüblənə bilər ki, hər şeydən əvvəl onun bir hissəsi olan müəssisə bu yetişdirmələri cəlb etməyə əbəs yerə çalışır və ictimaiyyətin geniş kütlələrində yalnız platonik hisslər oyadır (...)*

Belə bir vəziyyət qarşısında çox az şey edilə bilər. Yalnız ümidlə yağlanan təkərlər cırıldamalıdır. Demək olar ki, Komitə üzvlərinin hər iclasında bu və ya digər işlərin görülməsi haqqında məlumat verilir. Budur, kimsə elmi əsər yazıb və nəşriyyat üçün kredit götürmək istəyir. Digəri isə universiteti bitirdikdən sonra xüsusi təhsil almaq üçün xaricə getmək istəyir. Daha kimsə ölkə daxilində ekspedisiya arzusundadır - bir sözlə: xahiş və tələblər az deyil. Komitə məsələlərə baxır, üzvlər müzakirə edir, gözəl fikirlərdən həyəcanlanır, layihəni özləri qaldırırlar və birdən qərar qəbul edilən anda kassirin ağır səsi eşidilir: "Cənablar! Ümid edək ki, bunu edə biləcəyik, amma indiyə qədər pulumuz yoxdur. Keçmiş yetirmələrdən yalnız onda biri indiyədək üzvlük üçün qeydiyyatdan keçib!"

*Deməli, komitənin ü m i d i var, Allah görür ki, ümidi puldan çoxdur. Onunla şişmiş şar kimi göylərə uça bilərdi; lakin qorxusu da var ki, o, özünə çox yüksəklərdə uçmağa icazə versə, boynunu asanlıqla qıra bilər. Əslində, ona görə yüngüldür ki, "keçmiş yetirmələr" bu qədər çətinirlər. Onlarda oğullar tapacağına ümid edən elm, özünə ögey ana smünasibətini görüb təəccüblənir"*¹⁵³.

153 H. Sienkiewicz, *Dziela*, Warszawa 1952, t. 53, s. 26-27.

“Kassa” qısa zamanda cəmiyyətin etimadını qazandı. İllər keçdikcə onun üçün ianələr və köçürmələr artırdı. Yarandığı ilk gündən o, təkcə maliyyə və dəstək fəaliyyətindən başqa, həm də - bəlkə də çox parlaq nəticələrə malik olmasa da - müxtəlif sahələrdə elmi tədqiqatları ilhamlandırmağa və planlaşdırmağa çalışırdı. Bu rolu Komitə tərəfindən yaradılmış və Baş Məktəbin dörd keçmiş fakültəsinə uyğun olan “məsləhətçi elmi dərnəklər” yerinə yetirirdi. Onlar elmin cari və ən təcili ehtiyaclarını araşdırmalı idilər. *Riyaziyyat və təbiət elmləri dərnəyi* ən fəal və məhsuldar idi. Onun xidmətlərinə ixtisaslaşmış dövrü nəşrləri və jurnalları aid etmək olar¹⁵⁴.

Bununla belə “*Myanovski adına Kassanın*” əsas xidməti elmi tədqiqatların maddi təminatı və onların nəticələrinin nəşri idi. Kassanın verdiyi vəsait sayəsində “*Polşa Krallığının və qonşu ölkələrin Coğrafi lüğəti*” (Filip Sulimerski, Bronislav Xlebovski, 1881-ci ildən) və 1898-ci ildə Stanislav Mixalski tərəfindən əsas qoyulmuş “*Özü öyrənənlər üçün bələdçi*” kimi monumental nəşrlər çap olundu; “*Özü öyrənənlər üçün bələdçi*”nin 15 cildində ən müxtəlif bilik sahələrinin əsasları əlçatan və müasir şəkildə təqdim olunmuşdu.

Linqvistik tədqiqatların inkişafına “*Myanovski adına Kassanın*” böyük töhfəsi olmuşdur. Onun köməyi sayəsində “*Filologiya işləri*”, “*Polyak dilinin lüğəti*” və çoxsaylı vəsaitlər, məsələn: Antoni Krasnovolskinin “*Polyak dilinin sintaksisi*”, Adam Antoni Krınskinin “*Polyak dilinin qrammatikası*”, Henrik Qalleqonun “*Ədəbiyyatın stilistikası və nəzəriyyəsi*” nəşr olundu.

“Kassa” polyak folkloruna dair tədqiqatların nəticələrinin nəşrinə dəstək verirdi. Onun sponsorluğu ilə Oskar Kolberq “*Mazoviyanın*” beş cildini, Samuel Adalberq “*Polyak atalar sözləri*”ni, Zıqmunt Qloqer “*Xalq mahnıları*” və “*Qədim polyak Ensiklopediyası*”nı nəşr etdilər.

“*Myanovski adına Kassa*” həmçinin tarix, polyak ədəbiyyatının tarixi, fəlsəfə və digər elm sahələri üzrə təkrarsız tədqiqatları nəşr edirdi¹⁵⁵.

Mariya Konopnitska və Kazimej Gliniski kimi yazıçılar da “*Kassanın*” maliyyə yardımından faydalana bildilər.

Vitold Zqlenitski özünü Varşava Baş Məktəbinin nəslə hesab edirdi. Bütün peşə və ictimai işi, eləcə də geoloji fəaliyyəti zamanı o,

154 S. Fila, op. cit., s. 116.

155 *Katalog dzieł wydanych z zapomogi Kasy im. Mianowskiego w latach 1881-1929*, Warszawa 1929, s. 5-112.

dünyanın gələcəyinin birgə və əzmkar əməkdə olduğunu sübut edirdi. *"Myanovski adına Kassanın"* yaradılması haqda qərarı müsbət qəbul etsə də, ilk dövrdə ona maliyyə dəstəyi verə bilmirdi. Bu fikir isə həyatının son anlarına qədər onu müşayiət etdi. Sivilisasiyanın tərəqqi ehtiyaclarına diqqət yetirən Vitold Zqlenitski təkcə öz vətəninə deyil, həm də dünyada elmin inkişafı ilə maraqlanırdı. O, Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin Bakı Bölməsində həyata keçirilən texniki və geoloji fikrin tərəqqisinə böyük ümidlər bəsləyirdi. Ona görə də vəsiyyətnamənin ikinci bəndində deyilirdi: *"Artıq qeyd olunan müddəalara uyğun olaraq şəxsən mənə verilmiş, həmçinin Suraxanı kəndinin yaxınlığında yerləşən, birinci paraqrafın doqquzuncu bəndində göstərilən torpaq sahəsinin yarısından əldə edilən gəliri müddəalara uyğun olaraq, mən Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin Bakı Bölməsinə "Myanovski adına Kassaya" qoyulan eyni şərtlər əsasında verirəm"*¹⁵⁶.

Vitold Zqlenitskinin Bakı Texniki Cəmiyyəti ilə əlaqəsi bir neçə zəmindən qaynaqlanırdı. Onların arasında, ilk növbədə, Texniki Cəmiyyətdə rəhbərlərinin razılığı ilə qarşılanmayan və mühəndisi tədqiqata və fəaliyyətə ruhlandıran *"yaradıcı fermentin"* üzə çıxması idi; ikincisi, Texniki Cəmiyyət maarifçi insanları ətrafında qruplaşdırırdı, onların ictimai-siyasi vəziyyəti isə Polşa Krallığındakı polyakların vəziyyətindən çox da fərqlənmirdi; üçüncüsü, təşkilatda kifayət qədər çoxlu polyak var idi; dördüncüsü, cəmiyyət öz fəaliyyətində neft problemlərinə böyük əhəmiyyət verirdi.

Mühəndis hesab edirdi ki, ümumi elmi-texniki tərəqqi onun neft geologiyası sahəsində apardığı tədqiqatların əsaslı olmasını sübut edəcək, Texniki Cəmiyyətin gələcəkdə onun cəsarətli geoloji ideyalarını həyata keçirəcəyinə inanırdı; beşincisi, o, Bakıdakı Texniki Cəmiyyətə dünyanın geridə qalmış bu guşəsində elmin, mədəniyyətin və ümumilikdə tərəqqinin əsl himayədarı kimi yanaşırdı. Belə ki, Bakıdakı Texniki Cəmiyyətə vəsiyyət həm də minnətdarlıq, bağlılıq və ümid xarakteri daşıyırdı.

Vəsiyyətnamənin üçüncü paraqrafında mühəndis şəxsi həyatının bir aspektindən bəhs edirdi. O, belə deyirdi: *"Bibiheybət körfəzindəki iyirmi doqquz nömrəli dəniz sahəsini vəsiyyətnamənin icraçısına tapşırıram ki, mənim ölümümdən sonra onu özünün münasib bildiyi məbləğə satsın, lakin bir şərtlə ki, alıcı hasil edilən neftin beş faizdən*

156 CGIAA, op. cit., k. 26.

az olmayan gəlirini ödəməyi öhdəsinə götürsün. Sahənin satışından əldə edilən pul məbləğindən qeyri-qanuni oğlum Anatol Vinqradova iyirmi beş min rubl vəsiyyət edirəm, bir şərtlə ki, pul vəsiyyətnamənin icraçısının mülahizəsinə görə banka, girov və ya ipotekaya qoyulsun və oğluma yetkinlik yaşına çatmasından sonra verilsin. Bundan əlavə, mən Anatol Vinqradova iyirmi doqquz nömrəli sahənin əldə edilən gəlirindən eyni şərtlərlə daha iyirmi beş min rubl vəsiyyət edirəm. Oğluma yetkinlik yaşına çatana qədər vəsiyyət etdiyim əlli min rubl məbləğindən gələn faizi oğlumun saxlanması və tərbiyyəsi üçün anası Mariya Nikolayevna Vinqradovaya verilməsini xahiş edirəm, bu şərtlə ki, o oğlumla bir yerdə Varşavaya getməli və onu orada böyütməlidir. Anatol Vinqradov yetkinlik yaşına çatdıqdan və vəsiyyət edilən kapitalı aldıqdan sonra, bu məbləğin faizindən anası Mariya Nikolayevna Vinqradovanın ölənə qədər istifadə etməsi şərti ilə iyirmi doqquz nömrəli sahədən iyirmi beş min rubl silinsin. Onun ölümündən sonra isə bu kapital qardaşım Boleslav Zqlenitskinin varislərinə keçsin. Xahiş edirəm ki, oğlum Anatolu yetkinlik yaşına çatandan sonra soyadımın götürməsi üçün lazımı qaydada yönləndirəsiniz”¹⁵⁷.

Vitold Zqlenitski tipik bir ailə qurmadı. Ehtimal olunur ki, bu, müəyyən dərəcədə mədəncilik pragmatikliyinə ifadəsi idi, ona görə ki, mədənci məmurun həyat yoldaşı üçün namizəd onun rəhbərləri tərəfindən təsdiq edilməli idi¹⁵⁸. Mühəndis realist idi. Mədəncilik ənənəsinə sadıq olmaq istəyinə və fərdiyyətçiliyinə uyub o, qoca subaylıq çağına qədəm qoydu. Bakıda yaşadığı dövrdə mühəndisin peşəkar işi, tədqiqat və ictimai fəaliyyəti onu ailə həyatı qurmaq fikrindən uzaqlaşdırırdı. Onun xasiyyətində qoca subay adamın xüsusiyyətləri tam şəkildə təsbit edilmişdi; istədiyi işlə məşğul ola bilərdi.

Bakıda olduğu ilk illərdə mühəndis Vinqradovlar ailəsi ilə dostluq etməyə başladı. Vinqradovlar əcdadlarının polyaklarla qohumluq əlaqələrinə istinad edən, ukraynalı məmur ailəsi idi. Vitold Zqlenitski tez-tez ona baş çəkirdi. Mariya Vinqradova ilə sevgi məhz orada yarandı. 1896-cı ildə onun qeyri-qanuni oğlu dünyaya

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ N. Gąsiorowska-Grabowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815-1918*, Warszawa 1965, s. 187.

gəldi. Vinqradovlar ailəsinin çoxsaylı təşviqlərinə baxmayaraq, Vitold Zqleniçki Mariya ilə rəsmi evlənməyə razı olmadı. Bunu o dini səbəblərlə əsaslandırır. O, Roma katoliki idi. Mariya isə - pravoslav¹⁵⁹. O, həmçinin bir neçə ildən sonra Qafqazı tərk edəcəyini, Varşavaya gedəcəyini və orada Mariya Vinqradovanın Roma Katolik təriqətinə keçməsindən sonra onunla evlənəcəyini bəyan edirdi. Uşaq doğulduğu andan onun tərbiyəsi ilə yaxından maraqlanırdı. Anasını maddi cəhətdən dəstəkləyirdi. Lakin o, tək yaşamağa davam edirdi. O, son vəsiyyətini yazanda Anatolun 8 yaşı var idi. Mühəndisin arzusu onun Polşa mədəni mühitində tərbiyə olunması idi. Onun gələcəyini Varşavada yaşaması ilə bağlayırdı. Zqlenitskinin ailəsinin onun Mariya Vinqradova ilə münasibəti və oğlu Anatolun varlığı barədə məlumatı yox idi¹⁶⁰.

Vitold Zqlenitski geoloji və peşəkar fəaliyyətində, ha belə digər ictimai və peşə işində onunla birbaşa əlaqəli olan insanları fərqləndirmək məcburiyyətini hiss edirdi. O, həmkarlarından narazılıqsız ayırmaq istəyirdi. Bunun ifadəsi vəsiyyətnamənin dördüncü paragrafında öz əksini tapdı. Burada Zqlenitski yazırdı: *"İyirmi doqquz nömrəli sahənin satışından əldə edilən kapitaldan və Suraxanı kəndi yaxınlığındakı səkkiz və doqquz nömrəli sahələrinin yarısının hüquqlarından Benkendorfun xeyrinə imtina etməyim üçün onun mənə verdiyi məbləğdən, bəs eləməsə isə iyirmi doqquz nömrəli sahədən gələn gəlirlər hesabına bəs eləməsə isə xahiş edirəm a) idarə etdiyim Ekspertiza İdarəsinə mümkün olan maliyyə çatışmazlığına, bəzən əldə edilən və daşınma zamanı itirilən əşyalara görə ustalar (ekspertlər) üçün təminat fonduna lazım olan vəsait ayrılсын; b) köməkçilərimə: Boris Yevlampiyeviç Uşakov və Serqey Vladimiroviç Brijinskiyə, hər birinə min rubl; c) Ekspert İdarəsinin gözetçisi Seyfulla Savəli Aynətdinova yüz rubl və katib Silvestr Qulayeviç Nininoşviliyə əlli rubl; d) Mariya Nikolayevna Vinqradovanın qardaşları Lev Nikolayeviçə və Aleksandr Nikolayeviçə - birincisinə min beş yüz rubl, ikinciyə beş yüz rubl; e) Yuzef Davidoviç Kofmana - beş yüz rubl verilsin"*¹⁶¹.

159 T Zahuska, *Rodzina Prus Zqlenickich. Ze Źródł rodzinnych opracowane.* (kopia w posiadaniu autora) Kraków 1976.

160 Ibidem, s. 34.

161 CGIAA, cit., k. 26.

*Şəkil 7. Vitold Zqlenitskinin oğlu, anası
Mariya Nikolayevna Vinqradova ilə*

Vəsiyyətnamədə göstərilən ən kiçik məbləğ nə idi - əlli rubl? Kəmiyyət baxımından, bu o qədər də böyük məbləğ deyildi. XIX əsrin 90-cı illərində Bakıda bir fəhlənin orta əmək haqqı əslində 17-21 rubl təşkil edirdi¹⁶². Neft quyularını qazan işçilər isə (onların sayı da çox idi) daha az – ayda cəmi 10 rubl qazanırdılar. Qadınlar 25-30% az maaş alırdılar.

Bu məbləğ həm də yüksək alıcılıq qabiliyyətinə də malik deyildi. İşçinin aylıq əmək haqqı ailəsini dolandırmadan yalnız fəhlənin yaşamasına imkan verirdi. Amma bu məbləği qazanmağın imkanlarını

¹⁶² *Istorija Azerbajdzana...*, Baku 1960, t. 2, s. 289-291.

nəzərə alsaq, başqa bir reallıq ortaya çıxır. Bakı fəhləsinin iş günü 12-18 saat arasında dəyişirdi. İş yerindən uzaqda yaşayan işçilər adətən iş yerlərində yatırdılar. Öz evlərinə onlar adətən həftədə bir dəfə baş çəkirdilər. İşdə, adi təhlükəsizlik və higiyena tələblərinə riayət edilmirdi. Bakı neft emalı sənayesində baş verən bədbəxt hadisələrin sayı Rusiyanın bütün mədən sənayesi ilə müqayisədə xeyli çox idi.

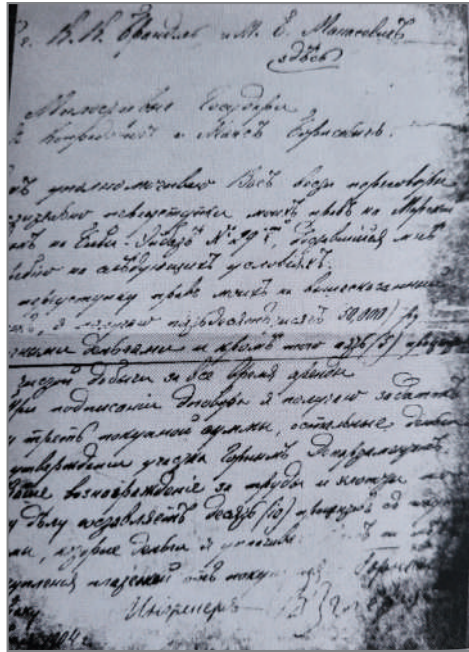
1900-cü ildə Rusiya mədən sənayesində hər 100 işçiyə düşən ölüm göstəricisi 0,09 təşkil edirdi, Bakı neft sənayesində isə bu göstərici 0,21 idi¹⁶³.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsinin dördüncü paraqrafı onun zəhmətkeş insanlara böyük hörmətinin əlaməti idi. Məlumdur ki, o, maliyyə məqnatları, dünyada geniş tanınan insanlar, elm adamları, yüksək qiymətləndirdiyi və özünü də aid etdiyi ziyalı təbəqəsinin nümayəndələri ilə görüşürdü. Lakin o, əldə etdiyi nailiyyətləri ümumiləşdirəndə və fəaliyyətinin nəticələrini proqnozlaşdıranda başa düşürdü ki, onun nailiyyətlərində başqa insanların əməyi vardır. Ona görə onların arasında olan gözətçini də unutmadı.

Vitold Zqlenitski xeyriyyəçi idi. Onun bu mövqeyi vəsiyyətnaməsinin beşinci paraqrafında açıq görünür. Burada o qeyd edirdi: *"Yuxarıda qeyd olunan tapşırıqları yerinə yetirdikdən sonra kapital qalırsa iyrmi doqquz nömrəli sahənin gəlirindən: a) Bakı Katolik Xeyriyyə Cəmiyyətinə birdəfəlik beş min rubl, b) Bakıda katolik kilsəsinin tikintisi üçün otuz min rubl, c) qardaşım Boleslav Zqlenitskinin övladlarına, hər birinə beş min rubl, d) mənim xaç oğlum Vatslav Leonoviçə - beş min rubl, e) Mariya Andreyevna Şillərə, emalatxanasının genişləndirilməsi üçün min rubl və əlavə olaraq, qızı Veranın yetkinlik yaşına çatana qədər tərbiyəsi üçün hər il üç yüz rubl; Vera Sziller yetkinlik yaşına çatdıqda və ya ailə qurmağa hazırlaşanda, xahiş edirəm, ona bir dəfəlik üç min rubl verilsin, h) Bakı şəhərində şərq zövqündə qızıl-gümüş məmulatları ustalarının təhsil alması üçün sənətkarlıq məktəbinin yaradılmasına əlli min rubl verilsin. Xahiş edirəm bu məktəbin binasının tikilməsi üçün şəhərdən pulsuz torpaq sahəsinin alınması üçün müraciat edilsin. On il ərzində onun maliyyələşdirilməsi üçün illik beş min rubl verilsin. Həmçinin Bakı şəhərinin və Peterburqdakı Sənaye Bölməsinin məktəbin maliyyələşdirilməsinə qoşulmasını təmin etmək üçün say göstərməyinizi də xahiş edirəm, i) Plotsk şəhərində sənətkarlıq məktəbinin tikintisi üçün on beş min rubl və onun on il ərzində maliyyələşdirilməsi üçün illik iki min rubl verilsin, j) mümkünə, Polşa Krallığının digər əyalət şəhərlərində də sənətkarlıq məktəblərinin yaradılması və maliyyələşdirilməsi üçün o qədər də pul ayrılsln, k) tibb elmləri doktoru Adam Kasperoviç Ploşkoya min rubl verilsin"*¹⁶⁴.

163 Ibidem, s. 291-296.

164 CGIAA. op. cit., k. 26-27.

Şəkil 8. Mühəndis Vitold Zqlenitski tərəfindən
3 iyul 1904-cü ildə yazılmış vəsiyyətnamə

Bakıdakı Katolik Xeyriyyə Cəmiyyətinə ianənin verilməsi onun ən böyük tarixi olan təşkilatlatlardan biri olması¹⁶⁵ ilə yanaşı bir çox polyakların bu təşkilatla əlaqəli olmasından irəli gəlirdi. Bu təşkilat Bakının polyak ziyalılarının əksəriyyətini ətrafında birləşdirirdi. Təşkilatın sədri Stefan Rılski idi. Cəmiyyətin məqsədi polyak icmasının integrasiyası, millilik hissinin oyadılması, polyak mədəniyyətini və təhsilini yaymaq idi.

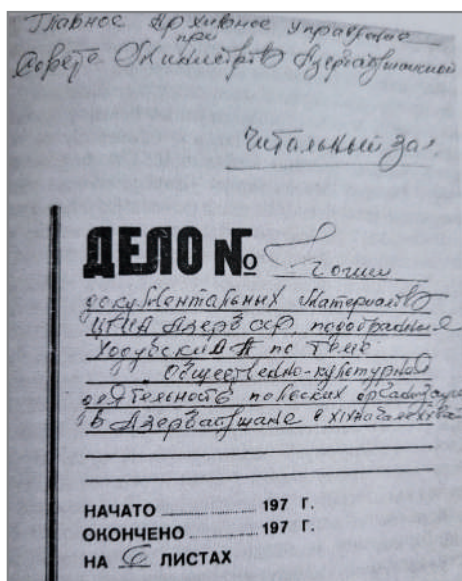
Polyakların tez-tez qaldırdıqları təşkilati problemlərdən biri Bakıda Roma katolik kilsəsinin tikintisi idi. XIX əsrin ikinci yarısında Qafqazın demək olar ki, bütün polyak icmalarının Roma katolik kilsələri var idi. Onların arasında Tiflis, Qori, Vladıqafqaz, Pyatıqorsk, Stavropol, Temir-Xan-Şura (indiki Buynaksk), Qusar və Mozdokdakı kilsələr pastoral və mədəni-ictimai fəalliyətləri ilə seçilirdi. XIX əsrin ikinci yarısında

165 Ibidem. f. 46, op. 6, jed. chr. 476.

Qafqazda 47 kilsə var idi¹⁶⁶. Bakıda isə polyak icmasının - say baxımından Qafqazda ən böyük icmalardan biri olmasına baxmayaraq - 1909-cu ilə qədər Roma katolik kilsəsi yox idi. Vitold Zqlenitski onun tikilməsinə söz vermişdi. Buna görə də onun tikilməsi üçün yüksək məbləğ verdi.

Boleslav Zqlenitskinin varisləri üçün vəsiyyəət dörd uşağa aid idi: Stanislav, Mariya, Boqdan və Tadeuş. Boleslav Zqlenitski 1897-ci il martın 1-də vəfat etdi. Onun ölümündən sonra Vitoldun ailəsi ilə əlaqələri zəiflədi. Bakıdan Narev üzərində Dembeyə məktublar çox vaxt çatmırdı¹⁶⁷. Vitold Zqlenitski vəsiyyətini yazmazdan bir müddət əvvəl qardaşının ən böyük oğlu – Stanislavı Bakıda ona baş çəkməyə dəvət etdi. 1904-cü ildə onun 22, Mariyanın 21, Boqdanın 15, Tadeuşun isə 8 yaşı var idi.

Vəsiyyətnamədə adı çəkilən Vatslav Leonoviç Zaluska mühəndisin qohumu – dayısı oğlu idi. Zqlenitskilər ailəsi anaları Veronika Zaluskanın ailəsi ilə kifayət qədər yaxın münasibətlər saxlayırdı. Ailə tez-tez Narev çayı üzərindəki Dembedə qalırdı.

Şəkil 9. Bakıda Azərbaycan Tarixi Arxivində saxlanılan mühəndis Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsini əks etdirən sənədin arxiv surəti

¹⁶⁶ M. Gralewski, *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli*, Lwów, 1887, s. 36, 354 i in.

¹⁶⁷ T. Zaluska, op. cit., s. 5-32.

Mariya Andreyevna Şiller yəhudi əsilli idi. Mühəndis onunla Bakıdakı Ekspert İdarəsində peşəkar əlaqələr zəminində tanış olmuşdu. O, təşəbbüskar və enerji dolu qadın idi. Mariya, zərgərlik emalatxanası işlədirdi. Mühəndis zərgərlik əşyalarını qiymətləndirmək üçün iş yerində ona baş çəkirdi. Orada o, Mariyanın emalatxanasının fəaliyyəti və şəxsi həyatı ilə tanış olmuşdu. Onun həyat tərzini və peşəkar istəklərini qəbul edirdi. Gələcəkdə emalatxana işini öz üzərinə götürməli olan qızını tək başına böyüdüdü.

Andlı vəkil Leonard Leonoviç Zaluska Vitold Zqlenitskinin dayısı oğlu idi. O, daimi olaraq Varşavada məskunlaşıb orada hüquq bürosunu işlədirdi¹⁶⁸. Zqlenitskilərlə yaxın qohumluq əlaqələri sayəsində tez-tez onların evinə baş çəkirdi. Vitold və Leonard arasında daha güclü əlaqələr onların Varşavada təhsil aldıkları müddətdə quruldu. Onlar təhsil və gündəlik həyat haqqında söhbət etmək üçün görüşürdülər. Sonralar onların təmasları yazışmalar və Vitoldun Varşava səfərləri ilə məhdudlaşdı. Görüşlər ailə mehribanlığı abu-havasında keçirdi. Boleslav Zqlenitskinin ölümündən sonra Leonard Zaluska ailənin bir növ qəyyumluğunu öz üzərinə götürdü. Bu qəyyumluq spesifik idi. Əslində, bu ailənin qəyyumluğa artıq ehtiyacı yox idi, çünki Boleslav Zqlenitskinin uşaqları təkbaşına yaşaya bilirdilər. Amma Leonard, onlar üçün mühüm mənəvi dayaq idi.

Plotskdakı Katolik Xeyriyyə Cəmiyyəti üçün vəsiyyət Vitold Zqlenitskinin uşaqlıq və məktəb illərindən xatırladığı şəhərə bağlılığından irəli gəlirdi. Plotsk onun gözündə dünyanın ən böyük şəhəri, ən cəlbədicə mədəniyyət məkanı idi. Katolik Xeyriyyə Cəmiyyəti yoxsul əhalinin qayğısına qalmaq məqsədi daşıyan bir təşkilat olaraq ərzaq, dərman, yanacaq və geyimin verilməsi, birdəfəlik və dövrü pul dəstəyi, iş axtarışı, qocaları və kimsəsizləri sığınacaqlarda yerləşdirməsi və s. kimi vəzifələri yerinə yetirirdi. Xeyriyyə cəmiyyətlərinin vəsaitləri üzvlük haqlarından və donorların ianələrindən, həmçinin mədəni-maarifləndimə tədbirlərindən, məsələn, konsertlərdən, həvəskar teatr tamaşalarından, ballardan və s. əldə edilirdi. Bir qayda olaraq, belə cəmiyyətlər katolik kilsələrinin yanında fəaliyyət göstərirdilər. Ksöndzlər (polyak katolik keşisləri-tərc.) cəmiyyətlərin idarə heyətinə daxil olurdular, çox vaxt da sədr vəzifələrini icra edirdilər. Öz binaları olmayan cəmiyyətlər çox vaxt kilsələrin otaqlarından istifadə edirdilər. Cəmiyyətlərin fəaliyyəti yüksək mülkiyyət statusuna və əhəmiyyətli sosial mövqeyə malik olan

168 Ibidem, s. 12.

şəxsiyyətlərin ianələrindən asılı idi. Ona görə, bu cəmiyyətlərin idarə heyətinə çox vaxt kapitalistlər, tacirlər, məmurlar, məşhur həkimlər və hüquqşünaslar daxil olurdu.

Vitold Zqlenitskinin Bakıda şərq profilli sənətkarlıq məktəblərinin yaradılmasına olan marağı Ekspert İdarəsində peşəkar işi və Qafqazda şəxsi ictimai əlaqələri əsasında yaranmışdı. Mühəndis Şərq insanların ornamentlərə böyük əhəmiyyət vermələrinə diqqət yetirdi. O qeyd edirdi ki, islam Avropa bədii üslubunda hazırlanmış bir çox ornamentlərdən istifadə etməyə icazə vermirdi. Məsələn, üzərində canlı təbiət motivləri olan məmulatlar qəbul edilmirdi. Köhnə ənənəvi şərq naxışları böyük maraqla qarşılandı. Həm zərgərlik, həm də digər sənətkarlıq əşyalarına aid olan Şərq məmulatları Avropadan gələnlər arasında çox məşhur idi. Onları almanlar, fransızlar, ingilislər və həmçinin polyaklar həvəslə alırdılar. Polşada "şərq dəbi" olduqca zəngin keçmişə malik idi. Bu, xüsusilə XVII əsrdə özünü büruzə verirdi¹⁶⁹. Geyimdə, ev əşyalarında, at qoşqularında, silahlarda, qadın bəzəklərində və s. şərq dəbi mənimsənilirdi. Bu dəb hakimiyyət saraylarına çatmışdı. Məsələn, Kral Yan Sobeski Qafqaz üslubunda geyinirdi¹⁷⁰. Polşada güclü "şərqləşmə" dalğası XIX əsrdə baş verdi. Bu, sirli Şərq ölkələrində duyulan "təbiət insanı" modelinə, sosial nizamə və təbiət qoynundakı həyata istinad edən romantik nümunələrin ifadəsi idi. XIX əsrdə "Şərq dəbi" tənəzzülə uğrayan reallıqdan sivilizasiyanın toxunmamış torpaqlarına, dağların və dənizin toxunulmaz təbiəti ərazilərinə qaçmaq istəyini ifadə edirdi. Bu da romantik üsyan və gözəlliyin rəmzinə çevrildi. Beləliklə, şərq talismanlarına, bəzək və məişət əşyalarına böyük əhəmiyyət verilirdi.

Vitold Zqleniçki bu reallığı dərk edərək iclaslarda Texniki Cəmiyyət tərəfindən sənətkarlıq məktəblərinin yaradılması problemini qaldırırdı¹⁷¹. Onun mövqeyi "texniki mühit" tərəfindən maraqla qarşılanırdı. Vəsiyyətnamədə bu tip məktəblərin açılması məsələsi ictimai qurumları fəaliyyətə sövq edən ruhlandırıcı cəhətdən təqdim edilmişdir. Mühəndis onların yaradılması üçün xeyli vəsait ayırmaqla yanaşı, həm də vəsiyyətnamənin icraçılarını onun başladığı fəaliyyəti mühüm bir iş kimi

169 *Rossija, Polşa i Priczernomorie w XV-XVIII ww.*, Moskwa 1979, s. 255-256.

170 *Ibidem*, s. 256.

171 „Trudy Bakinskogo Otdielenija Imperatorskogo Russkogo Techniczeskogo Obszczestwa”, (Baku) 1894, s. 71.

davam etdirməyə məcbur etdi. O, öz konsepsiyasının şəhər rəhbərliyinə və Peterburqdakı mədən idarələrinin müvafiq departamentlərinə çatdırılmasını istəyirdi. Onların parlaq gələcəyini qabaqcadan görərək, belə bir məktəbin Plotsk şəhərində və Polşa Krallığının bütün əyalət şəhərlərində də yaradılmasını arzulayırdı. O dövrdə Polşa Krallığında on quberniya şəhəri var idi: Kaliş, Keltse, Lublin, Lomja, Plotsk, Pyotrkuv, Radom, Şedltse, Suvalki və Varşava.

Polşa Krallığında sənətkarlıq məktəblərinin inkişafının təmin edilməsi də mühəndisin pozitivist mövqeyinin ifadəsi idi. Maarifçiliklə məşğul olmaq onun üçün çağırış və mədəni tələb idi. XIX əsrin 60-cı illərdən başlayaraq təhsilin, xüsusən də orta təhsil səviyyəsinin sistemli şəkildə ruslaşdırılması prosesi başlandı. Savadsızlıq artmaqda idi. 1895-ci ildə məktəblərin 90%-i bir sinifli idi. Bu vəziyyəti bir qədər özəl təhsil xilas etdi. Onun böyük qrupunu peşə məktəbləri təşkil edirdi: sənətkarlıq, texniki və ticarət məktəbləri. Yüksək ödənişlərə görə, onlar yalnız bir neçə sosial təbəqə üçün əlçatan idi. Əyalət şəhərlərində sənətkarlıq məktəblərinin açılması imkansız gənclərin təhsil alması üçün böyük imkanlar yaratmalı idi. O məktəblərdə kasıb tələbələr üçün təqaüdlərin verilməsi planlaşdırılırdı¹⁷².

Vəsiyyətnamədə adı keçən həkim Adam Ploşko Bakıda və regionda tanınmış həkim olub¹⁷³. O, istedadlı memar adını qazanmış qardaşı Yuzefin təkidi ilə Azərbaycana gəlmişdi. Adam Ploşko daxili xəstəliklər üzrə mütəxəssis və böyük ictimai xadim idi. O, Vitold Zqlenitskinin səhhətin qayğısına qalırdı.

Ümumiyyətlə, Polşa həkimləri Qafqazda böyük etimad və şöhrət qazanmışdılar. Məsələn, 1844-1856-cı illərdə Qafqazda yaşamış Jerar Lohinoviç böyük şöhrət qazanmışdır. Üsyançı sürgünlərdən biri Mateuş Qralevski onun haqqında yazırdı: *“Jerar Lohinoviç tibb sənətinə olan biliyi və fədakarlığı ilə bütün Dağıstanda və bu diyarın hüdudlarından kənarda məşhur idi. Hər bir xəstə özünü ona imanla verir, hətta turkomanlar və farslar da onu öz həkimlərindən üstün tuturdular. Hər üçü (Telesfor Şpekovski, Yulian Sujitski - mühəndislər, A.X.) əsasən sakinlər tərəfindən moskallar arasında görünməmiş fədakarlıqlarına görə heyranlıqla qarşılanırdılar”*¹⁷⁴. Bakıda o cümlədən Françişek Xodoroviç, Vilhelm Yurkovski, Karol Krinski, Feliks Melçarski və

172 Ibidem.

173 „Sprawocznij Baku i jego rajon”, (Baku) 1913, s. 102-105.

174 M. Gralewski, op. cit., s. 133.

Marian Reqluski də önə çıxdılar¹⁷⁵. Qafqazda, xüsusən də müsəlman ərazilərində həkimlərin işi çox çətin idi. İslam dindarları adət-ənənələrə uyğun olaraq xəstə olmaqdan utanırdılar. Buna görə də tibbi yardımdan yayınmağa çalışırdılar.

Həkimə çıxılmaz vəziyyətdə müraciət olunurdu. Qafqaz ərazisində, o cümlədən Bakıda vəba, çiçək, malyariya, traxoma, vərəm və s. epidemiyaları kifayət qədər tez-tez baş verirdi. Belə ki, vəba epidemiyası Azərbaycanda 1860, 1870, 1872 illərdə baş vermişdi. 1874 və 1876 illərdə isə su çiçəyi epidemiyası baş verdi. Malyariya epidemiyası daimi təhlükə idi.

Vitold Zqlenitski vəsiyyətnaməsinin altıncı paraqrafında gündəlik istifadə əşyalarını, kitabxana və mineral kolleksiyaları ilə bağlı iradəsini ifadə etdi. Bu paraqrafta o, qeyd etdi: „*Bakı Katolik Xeyriyyə Cəmiyyətinə vəsiyyət etdiyim kitabxana və Rusiya İmperator texniki Cəmiyyətinin Bakı Bölməsinə verilən minerallar kolleksiyası istisna olmaqla, bütün daşınan əmlakımı, digər kapitalları, qiymətli kağızları və mənə məxsus olan əşyaları Mariya Nikolayevna Vinogradovanın tam sərəncamına verirəm; Mənim soyadım ilə ayrıca şkaflın düzəldilməsi və kitablar kataloqunun işlənməsi üçün Bakı Katolik Xeyriyyə Cəmiyyətinə beş yüz rubl, mineral kolleksiyasının qaydaya salınması, kataloqların işlənməsi, şkafların və vitrinlərin alınması üçün Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin Bakı Bölməsinə min beş yüz rubl verilsin. Xahiş edirəm kolleksiyalara da mənim adımla verilsin*”¹⁷⁶.

Vitold Zqlenitski sadə məişət şəraitində yaşayırdı. Onun ev əşyaları 2 masa, 2 sadə stul, qarderob və taxta çarpayıdan ibarət olub¹⁷⁷. Onun topladığı kitablar toplusu böyük dəyərə malik idi. Kitabxana, əsasən neftlə bağlı texniki ədəbiyyat və geniş başa düşülən geologiyadan ibarət idi. Qafqazla bağlı nəşrlər toplayırdı. Onun kitabxanasında ixtisaslaşmış jurnal, qəzet kolleksiyaları və klassik polyak ədəbiyyatının əsas nəşrləri var idi. O, kolleksiyasının polyakların əlinə keçməsinə istəyirdi. Son vəsiyyətdə əsasən, bu kolleksiya Bakıdakı polyak kitabxanasının əsasını təşkil etməli idi¹⁷⁸.

¹⁷⁵ „Sprawocznyj jezegodnik...”, s. 102-105.

¹⁷⁶ CGIAA. f. 92. op. 3, d. 943, k. 27.

¹⁷⁷ Archiw Muzeja Istorii Azerbajdzana, jed. chr. 77/2

¹⁷⁸ CGIAA, f. 46, op. 2, d. 124, s. 2; *Adres-kalendar Azerbajdzanskoj Respubliki na 1920 g.*, Baku 1920, s. 44.

Soyadının kitablar və minerallar kolleksiyasına daxil etmək istəyi onun fəaliyyətini əbədləşdirmək istəyi, ianə və vəsiyyətlər institutunu təşviq etmək ideyası ilə izah edilməlidir. Şərqdə ianələr tətbiq edilmirdi. Qafqazda var-dövlətinə görə belə ianələr edə biləcək insanlar az idi. Buna görə də güman etmək olar ki, Vitold Zqlenitskinin niyyəti həm də digər insanları ictimai rifah naminə bu cür çağırışları həyata keçirməyə cəlb etmək idi.

Vəsiyyətnamənin yeddinci paragrafında onun sahib olduğu digər mülklərə aiddir. Orada yazırdı: *“Bakı və digər vilayətlərdə qeyd olunanlardan başqa, ayrılmış neft sahələrinin və digər yeraltı sərvətlərinin, habelə şəxsən mənə məxsus olan daşınmaz əmlakı vəsiyyətnamə icraçısına həvalə edirəm ki, o, öz mülahizəsinə uyğun olaraq onları satsın və ya orada istismar şirkətləri təşkil etsin və satışdan və ya istismardan əldə edilən gəlirləri vəsiyyətnamənin yuxarıda göstərilən məqsədlər üçün iyirmi doqquz nömrəli sahənin gəlirinə əlavə etsin”*¹⁷⁹.

Vitold Zqlenitski yuxarıda sadalanan sərvətlərə böyük ümid bəsləmirdi. O, onlara zəngin dəniz sahəsinə əlavəyə kimi baxırdı. Vəsiyyətnamənin səkkizinci paragrafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Orada qeyd olunurdu: *“Yuxarıda qeyd olunan tapşırıqlar yerinə yetirildikdən sonra əlavə vəsait qalarsa onu toxunulmaz kapital yaratmaq üçün Varşavadakı “Myanovski Kassası”nın adına yazıram, bir şərtlə ki, bu kapitaldan gələn faizlər Nobel mükafatları kimi “Kassanın” İdarə heyəti tərəfindən müəyyən edilmiş və ümumavropa ədəbiyyatına, incəsənətinə və elminə dair ən yaxşı işlər üçün mükafatların verilməsində istifadə olunsun”*¹⁸⁰. Bu, o vaxt Avropanın xəritələrində mövcud olmayan Vətəninə verə biləcəyi ən gözəl hədiyyə idi.

Alfred Bernard Nobelin fonduna istinad yalnız Nobelin 1895-ci il noyabrın 27-də Parisdə yazdığı vəsiyyətnamədən irəli gəlirdi¹⁸¹. Nobel öz var-dövlətini fizika, kimya, ədəbiyyat, fiziologiya və tibbdə yenilikləri ilə seçilən və qardaşlığın, beynəlxalq əməkdaşlığın və dünya sülhü ideyasının möhkəmləndirilməsi işində layiq insanlara illik mükafatlar üçün bağışlamışdı. Vitold Zqlenitski öz həyat yolunda isveçli sənayeçinin tərcümeyi-halı ilə uzlaşan bəzi məqamları görürdü.

179 CGIAA. f. 92, op. 3, cL 943, k. 27.

180 Ibidem.

181 Nobel the Man and his Prizes, Amsterdam-London-New York 1962, s. X.

Alfred Bemard Nobel (1833-1896) Vitold Zqlenitskidən fərqli olaraq yaxşı təhsilə malik deyildi. O özü-özünə öyrənmiş adam idi. Melanxolik, xəyalpərəst insan idi. Təklidə vaxt keçirməyi xoşlayırdı. O, özü haqqında yazırdı: *"Mən ağacların, çiçəklərin arasında yaşamaq istəyirəm. İmkanım olanda insanlardan qaçıram, böyük şəhərlərdən, stressdən qaçıram"*¹⁸². İşə atasının yanında Peterburqda maşın dükanında satıcı kimi başlamışdı. Onun atası İmmanuel 1837-ci ildən Rusiyada yaşayırdı. Sonradan bütün Nobel ailəsi öz gələcəyini bu ölkə ilə bağladı. 1847-ci ildən Nobel qliserinə böyük maraq göstərdi. Onunla müxtəlif eksperimentlər aparırdı. 1863-cü ildə o, detonatoru icad etdi. Məhz o zaman o, Stokholm yaxınlığında kiçik qliserin zavodu açdı. Bir neçə il ərzində o, qlobal miqyasda nitroqliserin istehsalını inkişaf etdirməyə başladı. 1867-ci ildə dinamit istehsalı üçün patent aldı. 1870-ci illərdə o, Qafqaz nefti ilə maraqlanmağa başladı¹⁸³. 1873-cü ildə qardaşı Robert Bakıya gəldi. Tez varlanmaq istəyi onu heyran etdi. Burada o, parafin fabriki tikdi və 5 il ərzində Bakı neft sənayesində öz mövqeyini kifayət qədər möhkəmlətdi. O, hətta böyük fransız bankirləri olan Rotşildlərlə rəqabət aparmağa başladı.

1879-cu ildə Nobel qardaşları - Alfred, Lüdvik və Robert „Nobel Qardaşlarının Neft Şirkətini" qurdular. Onun baş idarəsi Peterburqda¹⁸⁴, fəaliyyət zonası isə Abşeron yarımadası idi. Şirkət böyük kapitalla malik idi və xüsusilə texniki tərəqqi baxımından müasirliyə yönəlmişdi. O, laboratoriyalar açdı, texniki qurğular tikirdi, sosial infrastruktur, məktəblər, xəstəxanalar və s. qurmaqla zəhmətkeş insanların əsas ehtiyaclarını ödəməyə çalışırdı. Nobel Qardaşlarının Neft Şirkəti Bakıda 7000-dən çox insanı işlə təmin etdi. Neftin istismarı o həddə çatmışdı ki, nefti alan yox idi, lakin Nobel qardaşları onun hasilat səviyyəsini aşağı salmırdılar. XIX əsrin 80-ci illərindən 1917-ci ilin inqilabi dəyişikliklərinə qədər onlar Xəzəryanı ərazidə Bakı neftinin istismarının ən böyük maqnatları idilər.

Alfred Nobel Bakıda çox nadir hallarda qalırdı. Qafqazda kapitalların idarəsi ilə əsasən Lüdvik Nobel məşğul olurdu. Alfred ömrünün çox hissəsini otellərdə keçirdi. Onun arzusu işdən sonrakı dövrdə İsveçdə məskunlaşmaq idi.

182 Ibidem, s. 6.

183 E. Bergengren, *Alfred Nobel*, London 1962.

184 Ibidem, s. 78.

Vitold Zqlenitski Alfred Nobellə dəfələrlə görüşmüşdü. Onunla yaxınlıq hiss edirdi. Onları aşağıda göstərilən xüsusiyyətlər birləşdirirdi: tədqiqat sevgisi, təcrübələr, elmin sirlərinə girmək, iş sevgisi; pula sivilizasiyanın gələcək inkişafı üçün bir vasitə kimi yanaşmaq; kapitalı idarə etmək qabiliyyəti (baxmayaraq ki, Zqleniçkinin sağlığında olan kapitalı Nobel qardaşlarının kapitalı ilə müqayisədə dənizdə bir damla idi). Onlar həm iş yoldaşlarına, həm də başqa insanlara qarşı dürüstlüyü, xaricdə olmasına baxmayaraq vətən sevgisi və ona xidmət etmək istəkləri¹⁸⁵, dindarlıqları və pasifizmi ilə xarakterizə olunurdular. Həyatda nail olduqları hər şeyi çətinliklə əldə etmişdilər. Onlar tez-tez xoşagəlməz rəylərlə qarşılaşırdılar. Onlara karyeristlər, eqoistlər və s. deyilirdi.

Alfred Nobelin vəsiyyətnaməsi dünyada böyük əks-səda doğurdu. Cəmiyyətdə Nobelin var-dövlətinin insanlara verdiyi əzabdan yarandığı, vəsiyyətnamənin isə edilən pisliyin əvəzinin ifadəsi kimi rəylər mövcud idi. Alfred Nobelin qardaşı oğulları vəsiyyət edənin iradəsinə uyğun olaraq onun cəsədini İsveçə gətirdilər (o, İtaliyada öldü). Vəsiyyətnamənin tərtib olanması haqqında məlumatları olsa da, bir müddət onun məzmununu bilmirdilər. Onunla tanış olduqdan sonra vəsiyyətnaməni ləğv etməyə çalışdılar¹⁸⁶. Çoxsaylı şübhə və etirazlara baxmayaraq, icraşılar bir neçə il ərzində Alfred Nobelə məxsus olan və müxtəlif ölkələrə səpələdilmiş kapitalları nağdlaşdırdılar. 1901-ci ilə qədər bu məbləğ 31,2 milyon kron məbləğinə çatdırıldı və Nobelin vətəni İsveçdə qorunub saxlandı.

1900-cü ildə vəsiyyət edənin arzusuna əsasən, Stokholmda görkəmli elmi nailiyyətləri və millətlərarası dostluğa yönəlmiş fəaliyyətə görə (sülh mükafatı) hər il bərabər ölçülü beş beynəlxalq Alfred Nobel mükafatı vermək üçün fond yaradıldı. Bir il sonra mükafatlar ilk dəfə verildi. Bu müddətdə fond 850 min kron faiz gəliri əldə etdi. Bu faizlər laureatlar arasında bölüşdürüldü¹⁸⁷.

İlk dəfə olaraq Nobel mükafatları fizika üzrə – (Alman) Vilhelm Konrad Rentqenə, kimya üzrə – (Hollandiyalı) Yakub Henrik van Hoffa,

185 Alfred Lebfeldin Alfred Nobelə tam fərqli münasibəti var idi. O onu hətta kosmopolit adlandırır. Por. A. Liebfeld, *Polacy na szlakah techniki*, Warszawa 1964, s. 272. Dinamit kəşf edənin tərcümeyi-halına və Nobelin ümumi fəaliyyətində nəzər salarkən fikir ədalətsiz görünür, Por. E. Bergengren op. cit.; *Nobel the Man...*

186 *Nobel the Man...*, s. 38-42.

187 Fond bu günə kimi fəaliyyət göstərir. 1980-ci ilin sonunda onun 267 million kron vəsaiti var idi.

fiziologiya və tibb üzrə – (Alman) Emil Adolf fon Berinqə, ədəbiyyat üzrə – (Fransız) Rene Fransua Sülli-Prüdoma və Sülh Mükafatı - (İsveçrəli) Henri Dunata və (Fransız) Frederik Passiyə verilmişdi. Vitold Zqlenitskinin sağlığında polyaklar arasında Nobel mükafatı fizika sahəsindəki nailiyyətlərinə görə 1903-cü ildə Mariya Sklodovska-Küriyə verilmişdi.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətinin səkkizinci paraqrafı, ideyasından başqa, Alfred Nobelin son vəsiyyətindən çox fərqli idi. O, vətənpərvərliklə dolu idi və polyaklara ünvanlandırılmışdı. Vəsiyyət edənin vətəni xəritələrdə yox idi. Polşanın bölünməsində qonşu dövlətlər tərəfindən yalnız torpaqlarını ələ keçirilməsi ilə ölkəni məhv etmək deyil, həm də XVIII əsrin son illərində Prussiya, Avstriya və Rusiyanın “qaydasına qoyulmuş” monarxiyalarında ideoloji yangın təhlükəsini təhdid edən parlaq işıq saçan maarifçi intellektual mədəniyyətin ocağını da məhv etmək məqsədi qoyulmuşdu¹⁸⁸.

Bölünmüş Polşanın hər yerində üsyana səbəb ola biləcək yəni milli ruhu gücləndirən, ictimai şüuru formalaşdıran hər şeyə qarşı yönəlmiş mürtəce siyasət yeridilirdi. Əqli həyat siyasi maneələrlə üzləşdi, intellektual əlaqələr kəsilirdi, qeyri-müəyyən gələcəyi olan müəssisələrin fəaliyyəti dayandırılırdı, elm adamlarının taleyi getdikcə çətinləşirdi. Elm adamları pis şəraitə baxmayaraq, onu inkişaf etdirməkdən əl çəkmirdilər. Tadeuş Çatski yazırdı: “*Millətin özünü idarə etməsi çökdü, bizim milli hakimiyyətdə payımız yoxdur (...), gəlin həqiqəti ağıl və hörmətlə gözəl sadəliklə gətirək*”¹⁸⁹.

Elmin inkişafı daha çox onun üzərində həyata keçirilən himayədən asılı idi. Beləliklə, o, kitabxanaları, arxivləri və muzeyləri saxlaya bilən (maliyyələşdirə bilən) əsasən varlı şəxslərin sahəsi idi. Bu baxımdan Izabella Çartoriskanın xidmətləri böyük olmuşdu. O, Polşa dövlətinin süqutundan dərhal sonra tarixi xatirələri toplamağa başladı və onlar üçün Pulavıda Sibilla Məbədinə və Qotik Ev tikdirdi. Tarixi təhsilin sosial əhəmiyyətini dərk edərək o, məşhur “Dobromildə Zəvvər” adlı Polşa tarixini hazırladı.

188 *Polska XIX wieku*, pod red. S. Kieniewicz, Warszawa 1982, s. 404-415.

189 Ibidem, s. 406-407.

Pulavıda zəngin əlyazma və kitab kolleksiyası toplanmışdı. Bu tip fondlar maqnat ailəsinin əzəmətini yüksəltməklə yanaşı, vətənpərvərlik və milli mədəniyyət sərvətlərinə bağlılığını ifadə edirdi.

“*Yuzef Myanovski adına Kassa*” başqa bir himayədarlıqla məşğul olurdu. Bu, doğrudan da ictimai müəssisə idi. Lakin təcrübədə himayədarlığa ehtiyacı olan bir himayədar idi. Elm sahəsində himayədarlığın nə olduğunu mühəndis Vitold Zqlenitski yaxşı başa düşürdü. Özü dəfələrlə belə himayədarlıq üçün müraciət etmişdi. Onun bu vəsiyyəti vətənpərvərlik mesajı, yəni vətənə köməyə gəlmək istəyi ilə yanaşı, əldə edə bilmədiklərini həmvətənlərinə vermək istəyini ifadə edirdi.

Mühəndis Vitold Zqlenitski son vəsiyyətini (vəsiyyətnaməni) tərtib edərkən onun həyata keçirilməsinin gələcəyin işi olduğunu və bunun əsasən icraçının bacarıq və öhdəliyindən asılı olacağını bilirdi. Maliyyə məsələlərinin ailələrdə mübahisə və hətta faciəyə səbəb ola biləcəyinə diqqət yetirərək, vəsiyyətinin icraçısının ailə üzvü olmamasına qərar verdi. Seçim uşaqlıqdan ona tanış olan, Zqlenitskilər ailəsinin dostu və ailə işlərinə tam sadiq görünən bir adamın – Varşavadan olan andlı vəkil Vladislav Smolenskinin üzərinə düşdü. Bu barədə vəsiyyət edən doqquzuncu paraqrafda qeyd edirdi: “*Mən and içmiş vəkili, Vladislav Stanislav oğlu Smolenskini son vəsiyyətimin icraçısı təyin edirəm*”¹⁹⁰.

Vəkil Bakıda Vitold Zqlenitskiyə baş çəkirdi. Onun qanunvericiliklə nizamlanan işlərinin hamısını bilirdi.

Vitold Zqlenitskinin istəyinə əsasən vəsiyyətnaməsini titul müşaviri Yuzef Aleksandr oğlu Voyevudzki yazıya almışdı. Şahidlər - müşavir Zıqmunt Benedikt oğlu Bilinski, müşavir Vlocimej Mixayloviç Latkin və kollej asessoru Vladislav Yan oğlu Minkeviç idilər. Mühəndisin rəsmi son vəsiyyətnaməsi bir neçə dəfə yazıya alınmışdı¹⁹¹. O, vəsiyyətnamənin bir neçə fərqli versiyasını hazırlamışdı. 6 (19) iyul 1904-cü ildə son vəsiyyətnaməsinin rəsmi qaydada tərtib edilməsindən üç gün sonra vəfat etdi¹⁹².

190 CGIAA, op. cit, k. 27.

191 T. Zaluska, op. cit., (przypis).

192 CGIA Petersburg, f. 37, op. 48, d. 1294, k. 23-25; Yerli icmaların məlumatına əsasən, Vitold Zqlenitskinin şəxər xəstəliyi var idi, lakin ölümün birbaşa səbəbi vəba olmuşdu.

Şəkil 10. Mühəndis Vitold Zqlenitskinin yorulmaz təbliğatçısı, Plotsk Elmi Cəmiyyətinin sədri, dr. müh. Yakub Xoynatski Vola Kelpinska qəbiristanlığında məzar daşının yanında, 7 iyul 1981 il

Vəsiyyət edənin arzusuna uyğun olaraq, Mariya Nikolayevna Vinogradova onun cəsədini Narev çayı üzərindəki Zeqje yaxınlığında olan Vola Kelpinska kilsə qəbiristanlığında ailə qəbrində dəfn etmək üçün Mazoviyyaya apardı¹⁹³. 1904-cü ilin iyulunda o, anası Veronika Zaluska, atası Konstantı və qardaşı Boleslav Zqlenitskilərin artıq dəfn olunduğu ailə məzarlığında dəfn edildi.

Mariya Nikolayevna mühəndisin ona tam oxunaqlı görünməyən vəsiyyətnaməsi barədə Zqlenitskilər ailəsinə məlumat verdi.

Mühəndisin ölümündən bir neçə gün sonra vəsiyyətnamənin icraçısı təyin edilən Vladislav Smolenski Bakıdakı titul müşaviri Yuzef Voyevudzkinin yanına gəldi. Sənədi Bakı Notariusu P. Jdanov qeydiyyatı aldıqdan sonra icraçıya 9 (22) iyul 1904-cü ildə vəsiyyətnamənin iki nüsxəsi verildi¹⁹⁴.

Rusiyada qüvvədə olan qaydalara uyğun olaraq, vəsiyyətnaməni həyata keçirmək üçün onu məhkəmə təsdiq etməli idi. Beləliklə vəsiyyətnamə 1904-cü il sentyabrın 29-da (12 oktyabr) Bakı Rayon Məhkəməsində təsdiq edildi. Vəsiyyətnamənin Polşa məsələlərinə aid olan hissəsi Varşavanın General Qubernatoru tərəfindən təsdiq edilməli idi. Bu, Varşava General Qubernatorunun Kanslerliyinin 1670 sayılı elanında bildirildiyi kimi, 27 yanvar 1905-ci ildə baş verdi¹⁹⁵.

1905-ci ildə mühəndis Vitold Zqlenitskinin vəsiyyəti kiçik görünürdü. Nobel Fonduna istinad mühəndisdə böyüklük maniyasının olması kimi geniş şəkildə şərh edilirdi. Zaman keçdikcə bu fikirlərin səhv olduğu üzə çıxdı. Mühəndis Zqlenitski uzaq gələcəyə baxa bilən, biliyə güvənən və dünya iqtisadiyyatının inkişafını proqnozlaşdırıran bir insan idi.

Mədən mühəndisi və geoloq Vitold Zqlenitskinin son vəsiyyəti ona “əmək şairi” adını verməyə imkan verdi. Əmək onun həyat tərzidir. O, əsl qurtuluş və dirçəliş yolunu xalqın əməyində və maddi cəhətdən qalxmasında, onun mədəniyyətinin yüksəlişində görürdü.

Mühəndis Vitold Zqlenitski vəsiyyətnaməsini tərtib etməklə öz dəyərlərini, istəklərini, ətraf aləmə, o cümlədən ailəsinə, dostlarına, peşə

193 T. Zaluska, *Relacja naocznego świadka z pogrzebu Witolda Zqlenitskiego - „polskiego Nobla „na cmentarzu w Woli Kiełpińskiej*, „Notatki Płockie” 1979, nr 4, s. 29-32.

194 CGIAA, op. cit., k. 27.

195 „Sprawozdanie dwudzieste czwarte z działalności Kasy pomocy dla osób pracujących na polu naukowym imienia D-ra Józefa Mianowskiego za lata 1904-1933”, Warszawa 1906.

işinə, həvəs maraqlarına, hakimiyyət və elm dünyasına olan humanizmini üzə çıxardı.

O, ilk növbədə aşağıda göstərilən cəhətlərə malik olan insan kimi tanındı:

- 1) Məsuliyyətli, məqsəd və tapşırıqlara nail olmaqda ardıcıl olan bir şəxs,
- 2) Peşəkar işini, geoloji həvəsini uzun müddətli perspektiv çərçivələrinə yazdıran insan. O, energetika sektorunun, o cümlədən emal sənayesinin uğurlu inkişafını qabaqcadan görürdü.
- 3) Sosial-iqtisadi tərəqqini yaxşı təhsillə (ən azından orta ixtisas təhsili səviyyəsi ilə) əlaqələndirən insan,
- 4) Elm, mədəniyyət və texnikanın inkişafı sahəsində himayədarlığa böyük əhəmiyyət verən şəxs,
- 5) Ənənənin (dini, sosial) müəyyən bir zamanın çağırışı ilə (xüsusən də zəruri ehtiyacların ödənilməsi sahəsində) birləşdirilməsinin tərəfdarı olan şəxs,
- 6) Böyük fərdiyyətçiliyinə baxmayaraq, o, razılaşma və kompromislərin zəruriliyini dərk edirdi. O, ictimai təşkilatları, elmi-texniki cəmiyyətləri, dövrü jurnalları öz fəaliyyəti üçün mühüm hesab edirdi,
- 7) Ailə münasibətlərinin formalaşmasında tarazlığı qoruya bilən insan. Qohumluq əlaqələrinə, ortaqların talelərinə bağlılığını qoruyub saxlamaqla yanaşı, müasir zamanın çağırışlarına uyğun olaraq onların formalaşmasında rəşionalizm mövqeyini saxlayırdı,
- 8) Yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi reallığa yüksək uyğunlaşma (adaptasiya) qabiliyyətini nümayiş etdirən insan. O, həyat qarşıdurmasını mədəniyyət və sivilizasiya nizamında bir növ *fatum*, tale kimi qəbul edirdi,
- 9) Cəsarətli, təşəbbüskar, ətrafdakı mədəni reallığa tənqidi yanaşan bir şəxs,
- 10) Gələcək (ailə, hobbi, peşə, sosial-mədəni) fəaliyyəti bütövlükdə özünə tabe edən şəxs. Bunu vəsiyyət üzrə mirasçılarda ünvanlanan paylar və uzunmüddətli perspektivləri nəzərə alan qaydalarda görmək mümkündür.

V FƏSİL

VİTOLD ZQLENİTSKİNİN VƏSİYYƏTNAMƏSİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN DOLANBAC YOLLARI

Mədənçi mühəndis Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsi bir tərəfdən tipik mədəni davranış - yəni vəsiyyət edənin şəxsi və peşə həyatında görüşdüyü şəxslərə və qurumlara mirasların verilməsi kimi qəbul edildi. Digər tərəfdən, bəzi mirasçılar üçün mirasdan istifadə imkanlarını tam aydın deyildi. 1904-cü ilin sentyabrından vəsiyyətin faktiki dəyərini və miraslardan istifadə imkanlarını müəyyən etmək üçün səylər göstərildi. Bəzi qurumlar mühəndis mədənçi-geoloqunun mirası ilə bağlı skeptik və hətta şübhə doğuran fikirlər səsləndirdilər. Onların arasında, o cümlədən, “*Myanovski adına Kassa*” da var idi¹⁹⁶.

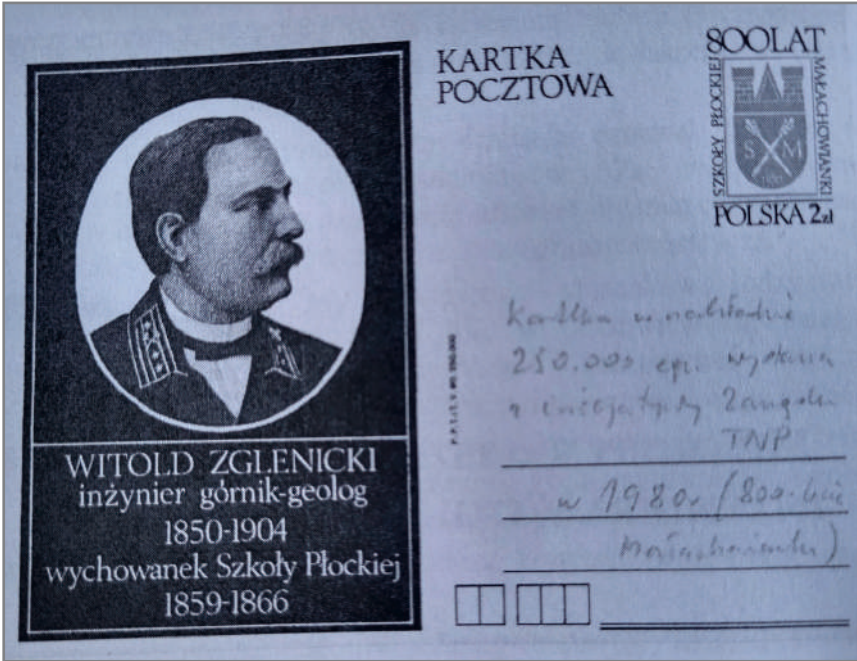
„*Kassanın*” Komitəsi hətta vəsiyyəti qəbul etməyin mənasının olub-olmadığına şübhə ilə yanaşdı. O zaman „*Kassaya*” nağd pul ianələri daxil olurdu və kimsə ona daşınmaz əmlakını vəsiyyət edəndə, bank faizlərinin ən etibarlı olduğunu nəzərə alan “*Kassa*” rəhbərliyi, mülkü gecikdirilmədən satırdı. Bu halda isə nağdlaşdırma şübhəli, hətta qeyri-mümkün görünürdü. Neft ərazilərinin istismar dəyəri isə məlum deyildi¹⁹⁷.

Vəsiyyətnamənin icraçısı, andlı vəkil Vladislav Smolenski də vəsiyyətnaməyə şübhə ilə yanaşırdı. Buna baxmayaraq, o, vəsiyyətnamənin surətlərini aldıqdan dərhal sonra onu həyata keçirmək üçün addımlar atdı. Beləliklə, o, 1905-ci il yanvarın 10-da (23) Aleksandr Benkendorfla birlikdə Əmirəcən və Suraxanı arasında yerləşən 8 saylı neft sahəsi ilə bağlı Dövlət Xəzinədarlığı ilə müqavilə bağladılar və onu 24 il müddətinə neftin kəşfiyyatı

196 „Sprawozdanie dwudzieste trzecie...”, Warszawa 1905, s. 15; A. Liebfeld, *Polacy na szlakach techniki*, Warszawa 1964, s. 265-266; S. Bratkowski, *Nie kręć się w grobie, panie Domaszewski*, „Kulisy” 1973, nr 47 z 25 XI, s. 1.

197 Z. Szwejkowski, *Zarys historii Kasy im. Mianowskiego*, (w:) *Nauka polska i jej potrzeby, organizacja i rozwój*, Warszawa 1932, s. 15.

və istismarı məqsədi ilə icarəyə götürdülər. Razılaşmaya əsasən, Benkendorf və Smolenski icraçı kimi səhinin (37 ½ desyatindən) istənilən yerində 10 desyatın seçə bilərdi. Sonra bu ərazi iki hissəyə bölünməli idi. Onlardan bir hissəsini Benkendorf, digərini isə “*Myanovski adına Kassa*” almalı idi¹⁹⁸.

Şəkil 11. 1980-ci ildə Plotsk Elmi Cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə 250.000 tirajla buraxılmış, mühəndis Vitold Zqlenitskini əks etdirən hadisəli poçt açığıcası

Bibiheybət körfəzində yerləşən 29 nömrəli dəniz sahəsi icraçı tərəfindən 1905-ci ildə “Qafqaz Cəmiyyətinə” satıldı. Bundan əlavə alıcı hasil etdiyi neftin istismarından əldə etdiyi gəlirin illik 5% ödənilməsini də üzərinə götürdü¹⁹⁹. “Qafqaz Cəmiyyəti” Qafqazda fəaliyyət göstərən orta neft şirkətlərindən biri idi. O, öz fəaliyyətində xam neftin istismarından çox onun emalına önəm verirdi. Neft çox vaxt başqa şirkətlərdən alınır. Şirkət öz məhsullarını əsasən Rusiyada satırdı²⁰⁰.

198 „Sprawozdanie dwudzieste czwarte...”, Warszawa 1906, s. 13-15.

199 Ibidem, s. 15.

200 *Istoriya Azerbajdžana*, Baku 1960, t. 2, s. 436.

(Şəkil 37. 31 may 1986-cı ildə Vola Kelpinska şəhərindəki İbtidai məktəbə (indiki orta məktəb) mühəndis Vitold Zqlenitskinin adının verilməsi mərasimi)

Vəsiyyətnamə icraçısı qalan sahələrin də satılması üçün səy göstərirdi. Lakin o, böyük çətinliklərlə üzləşdi. Məsələn, mühəndis Zqlenitskiyə fərdi torpaq sahələrinin verilməsi ilə bağlı sənədləri ala bilmirdi və s.²⁰¹.

O, 1906-cı il aprelin 5-də (18) vəsiyyətnamənin həyata keçirilməsində mühüm addım ataraq, "Xəzər-Qaradəniz Cəmiyyəti" ilə müqavilə bağlayaraq, Cəmiyyətin xeyrinə Suraxanı kəndi yaxınlığında yerləşən 8 saylı neft sahəsini satdı. Cəmiyyət "Myanovski adına Kassaya" 3 min rubl məbləğində birdəfəlik ödəniş etməyi və neftin istismarının başlamasından bütün müddət ərzində orta mübadilə qiymətinə uyğun olaraq hər ay çıxarılan qazın 1/6 və çıxarılan xam neftin 1/5 hissəsinin dəyərini "Kassaya" ödəməyi öhdəsinə götürdü²⁰². "Xəzər-Qaradəniz Cəmiyyəti" Qafqazın ən böyük neft şirkətlərindən biri idi. O, fransız kapitalistləri - Rotşidlərə məxsus idi²⁰³.

Neft şirkətləri ilə müqavilələr andlı vəkil Vladislav Smolenski tərəfindən bağlanılırdı. Ona bu səlahiyyəti həm icraçı statusu həm də „Myanovski adına Kassa" tərəfindən verilmiş vəkalət verirdi²⁰⁴.

Vitold Zqlenitskinin kapitalından „Myanovski adına Kassaya" ilk ödəniş 1906-cı ildə edilmişdi. Bu məbləğ 3000 rubl təşkil edirdi. Bu məbləğdən 632,87 rubl məhkəmə xərcləri çıxdı, qalan 2367,13 rubl „Kassanın" dövriyyə kapitalına daxil edilmişdi²⁰⁵. 1908-ci ildən hasil edilən qaz və neftdən əldə olunan gəlirlərə görə ödənişlər sistemli xarakter aldı. Onların həcmi Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətinin Polşa elminin inkişafına nə qədər əhəmiyyətli olduğunu üzə çıxartdı.

1908-1915-ci illərdə Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətindən „Myanovski adına Kassaya" köçürülən məbləğlər aşağıda göstərilən siyahıda təsvir edilmişdir²⁰⁶:

201 „Sprawozdanie dwudzieste czwarte...", s. 15.

202 „Sprawozdanie dwudzieste piąte...", Warszawa 1907, s. 10.

203 *Islorija Azerbajdzana...*, s. 435-441.

204 „Sprawozdanie dwudzieste czwarte...", s.15.

205 „Sprawozdanie dwudzieste piąte...", s. 11, 60, 62.

206 „Sprawozdania od dwudziestego siódmego do trzydziestego czwartego wyłącznie za lata 1908-1915", Warszawa 1909-1916; A. Liebfeld, *Działalność inżyniera Witolda Zglenickiego w Baku 1890-1904 i jego zapis testamentu dla Kasy im. Mianowskiego*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1973, s. 3.

Dövr	Rubl
May-October 1908	1624,89
November 1908-December 1909	6087,59
December 1909-November 1910	5535,54
November 1910-December 1911	186473,48
December 1911-November 1912	472657,47
November 1912-December 1913	385143,00
December 1913-November 1914	215503,53
November 1914-June 1915	110718,60
Cəmi	1383744,10

Qeyd edək ki, 1.383.744.00 rubl o zaman qızılla 700 min dollara bərabər idi.

1915-ci ildə „*Myanovski adına Kassa*”, hərbi əməliyyatlar zamanı, „Xəzar-Qaradəniz Cəmiyyəti” tərəfindən ödənilməli olan məbləğləri Varşava Ticarət Bankının Peterburq filialına ödəməsi barədə qərar qəbul etdi. Cəmiyyət qeyd edilən yerə 1915-ci ilin iyul - 1916-cı ilin mart ayları üçün 122.643,06 rubl məbləğində vəsait köçürdü²⁰⁷. Lakin „*Myanovski adına Kassa*” artıq bu məbləği almadı²⁰⁸.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətinin əhəmiyyəti Zıqmunt Şveykovski tərəfindən belə xarakterizə edilmişdi: “*Zqlenitskinin vəsiyyətinin „Kassanın” büdcəsinə nə olduğunu onunla təsdiqləmək olar ki, 1907-ci ildə bütün müavinətlərə xərclənən ümumi məbləğ cəmi 31644 rubl idi. Təkcə mədənlərdən gələn gəlir isə, məsələn, 1912-ci ildə demək olar ki, bu məbləğdən 15 dəfə çox idi. Bu məbləğlər o qədər böyük idi ki, Komitə onları xərcləyib qurtara bilmirdi; 1912-ci ildə bütün müavinətlərə 84.548 rubl, 1913-cü ildə — 160.671 rubl, 1914-cü ildə — 177.939 rubl xərclənmişdi; və pula qənaət edilmirdi, çünki xeyli pul ehtiyatı ildən-ilə qalırdı. Bu ona görə idi ki, o dövrdə Krallığın elmi dünyası bu qədər böyük məbləğləri biliyə çevirəcək*

207 „Sprawozdanie trzysdziesięt pięte...”, Warszawa 1917, s.3.

208 Ibidem.

qədər güclü deyildi"²⁰⁹. Qeyd edilir ki, bu bəlkə də polyak elminin tarixində yeganə bir dövr idi ki, pulun miqdarı xərcləmək imkanlarını üstələyirdi.

„*Myanovski adına Kassanın*” aldığı pul məbləğləri vəsiyyəət edənin ailəsini qane etmirdi. O, vəsiyyətnamənin həyata kemirilməsinin vəsiyyəət edənin iradəsinə zidd olduğunu iddia edib, zənn edirdi ki, „*Kassanın*” aldığı pul gərçəkdən almalı olduğu pulla müqayisədə „*dənizdə bir damla*” idi²¹⁰.

1910-cu ildə Vitold Zqlenitskinin qardaşı oğulları varislər kimi „*Myanovski adına Kassaya*”, „*Xəzər-Qaradəniz Cəmiyyətinə*”, vəkil Vladislav Smolenskiyə və Qafqaz Mədən İdarəsinə qarşı „*Xəzər-Qaradəniz Cəmiyyətinə*” həvalə edilən neft sahəsinin istismarı ilə bağlı olan müqavilənin ləğv edilməsinə dair məhkəmə iddiası qaldırdılar²¹¹. İddia onların əmisinin son vəsiyyəti ilə müqavilənin ziddiyyətinə əsaslandırılmışdı. İddiaya əsən, „*Kassa*” həmin ərazini „*Xəzər-Qaradəniz Cəmiyyətinə*” icarəyə verməklə *gəlir hüququnu sataraq vəsiyyətnamənin şərtini pozmuşdu*²¹².

Zqlenitskilər ailəsinin məhkəmə iddiasının qaldırması üçün başqa səbəblər də var idi. Onlardan biri də xam neftin istismarından əldə edilən gəlirlərdə iştirak etmək istəyi idi. Sahələrin alıcıları ilə müqavilə bağlayarkən, Smolenski onların yüksək dəyərini qabaqcadan görmədi. Beləliklə, mirasçıların gəlirlərini məhdudlaşdırdı. Bu problemi 1908-ci ildə xüsusilə Narev üzərində Dembeyə Vitold Zqlenitskinin ailəsinin yanına gələn Mariya Nikolayevna Vinogradova qeyd etdi. O, eyni zamanda ailədən qalan neft sahələrinin satışına icazə verməmək üçün dəstək istədi²¹³. Smolenskinin Bakıdakı fəaliyyətini “Vitold Zqlenitskitin mirasının boşa getməsi” adlandırılırdı²¹⁴.

Lakin Vitold Zqlenitskinin ölümündən sonra ailəsi vəsiyyətnamə icraçısının etibarlı olduğuna və dürüstlüyünə güvəndi. Qardaşı oğullarından ən böyüyü Stanislav öz niyyətləri və planları barədə icraçıya məlumat

209 Z. Szweykowski, op. cit., 135.

210 „Gazeta Poranna Dwa Grosze” 1914, nr 558 z 10 IV; nr 559, z 11 IV.

211 „Sprawozdanie dwudzieste dziewięte...”, Warszawa 1911, s. 4; J. Piskurewicz, *O zapisie Witolda Zqlenickiego na rzecz Kasy imienia Mianowskiego i dziejach jego realizacji*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1980, nr 3, s. 562.

212 „Gazeta poranna Dwa Grosze” 1914, nr 559 z 11 IV.

213 T. Załuska, *Rodzina Prus Zqlenickich. Ze Żródeł rodzinnych opracowane*, Wrocław 1976 (kopia rękopisu).

214 Ibidem, s. 37.

verirdi. Smolenski ailəni Dembedə ziyarət edirdi. 1909-cu ildə Stanislav əmisinin mirası haqqında məlumat əldə etmək üçün Qafqaza getmək arzusunu bildirəndə Smolenski bu niyyəti dəstəklədi. Hətta səfər üçün maddi dəstək də göstərdi. Eyni zamanda, o, özünü sığortalayıb qeyd etdi ki, Stanislav borcu qaytara bilməyəcəyi təqdirdə o, Narev çayı üzərindəki Dembedəki mülkünü bir hissəsini alacaq.

Qısa müddətdən sonra borcun qaytarılmasını tələb etdi. Stanislav Zqlenitski onu qaytara bilmədi. Bu vəziyyətdə, Smolenski Zqlenitskilərin əmlakını – Narev üzərindəki Dembeni Varşavadakı Ticarət Bankının direktoru Bobinskiyə Zqlenitskilər ailəsinin onu geri ala bilməsi şərti ilə satdı²¹⁵. Ailə çətin vəziyyətə düşdü. Stanislav Qafqazda qalırdı. Orada o, Rılskilər Şirkəti ilə əlaqə qurdu. Şirkət mühəndis Zqlenitskinin neft sahələrini almağa hazır olduğunu bildirdi. O, „*Myanovski adına Kassaya*” və mədənçi mühəndisinin ailəsi üçün əlverişli şərtlər təklif etdi. Şirkət Rotsildlərin ödədiyi məbləği, yəni istismardan əldə edilən gəlirdən 20% və üstəlik „*Kassaya*” 60 min rubl məbləğində birdəfəlik ödəməni, mühəndisin ailəsinə isə 50 min rubl ödəməyə hazır olduğunu bildirdi. İstismardan əldə edilən gəlirinin qalan 80%-i iki hissəyə bölünməsinə də təklif edildi. Bunlardan bir hissəsi Şirkətə, digəri isə mühəndisin ailəsinə verilməli idi. Rılskilər, həmçinin sahələrin alınması ilə bağlı bütün mümkün xərcləri öhdəliklərinə götürürdülər²¹⁶. Təkliflə üzləşən Zqlenitskilər ailəsi „Xəzər-Qaradəniz Cəmiyyəti” ilə müqaviləni pozmaq problemi ilə üzləşdi. Mühəndisin varisləri yeni ideyanı həyata keçirmək qərarına gəldilər²¹⁷. Bu məsələ ilə bağlı ailə ictimai rəyə müraciət etmək qərarına gəldi. Onu „*Myanovski adına Kassanın*” mövqeyini dəyişdirmək üçün əlavə təzyiq vasitəsi kimi istifadə etmək istəyirdi²¹⁸. Problemin mahiyyəti cəmiyyətin geniş kütlələrini əhatə edən “Kuryer Poranni” nəşrinin səhifələrində göstərilirdi.

Bununla belə, „*Myanovski adına Kassa*” „Xəzər-Qaradəniz Cəmiyyəti” ilə razılaşmanın dəyişməz qalacağı mövqeyini tuturdu. O, həm də özünə xeyir edən maddi vəziyyətindən də əl çəkmək fikrində deyildi. 1912-ci ilin yanvarında Bakı məhkəməsi Zqlenitskilərin

215 Ibidem, s. 17.

216 „Gazeta Poranna Dwa Grosze” 1914, nr 559 z 11 IV.

217 „Kurier Poranny”, nr 19, 20, 21, ze stycznia 1912 r.; „Gazeta poranna Dwa Grosze”, nr 558, 559, 561, z kwietnia 1914 r.

218 J. piskurewicz, op. cit., s. 563.

iddiasının “*məhkəmədə baxılması üçün əsası olmadığını, buna görə də məhkəmə prosesinin ləğv edilməsi və bitməsi*” haqqında qətnamə qəbul etdi²¹⁹. Vəsiyyətnamənin həyata keçirilməsində iştirak edən Stanislav Zqlenitski mədənci mühəndisinin vəsiyyətinin pozulması ilə razı olan Qafqazda yaşayan polyak nümayəndələrinin dəstəyi ilə qarşılaşdı. Polyak icması Stanislavı məhkəmə prosesinin bərpa etməsinə sövq edib, prosesin keçirilməsində köməklik göstərməyə hazır olduğunu bildirirdi²²⁰.

Proses bərpa olundu. Zqlenitski və Bakıdan olan polyak vəkilləri: Stanislav Lanevski və Stanislav Vonsoviç²²¹ „*Kassa*” ilə razılığa gəlib, onu inandırmağa çalışdılar ki, Rotşildlərlə bağlanmış müqavilə vəsiyyət edənin iradəsinə uyğun deyil və onun həyat şüarına ziddir.

„*Kassanın*” İdarə Heyəti qərarının dəyişməzliyi mövqeyini saxlayırdı. Varşava mühiti də “*Kassaya*” qarşı məhkəmə prosesini vəsiyyət edənin varisləri və qohumları tərəfindən onun gəlirlərinin əlindən almaq cəhdi kimi dəyərləndirməyə başladı. 1914-cü ilin yazında keçirilən məhkəmə iclasında „*Myanovski adına Kassanın*” maraqlarını Rotşildlərin vəkili müdafiə edirdi. Rotşildlərin „*Xəzər-Qaradəniz Cəmiyyətinin*” maraqlarını müdafiə edən vəkilləri var idi. Məhkəmə zamanı Zqlenitskilər bütün vəsiyyətnaməni qeyri-rəsmi tərtib olunmasına görə ləğv edilməsi iddiası ilə çıxış etdilər²²². Eyni zamanda, Varşavada ictimai rəyinə, xüsusən də yazıçılara müraciət edildi ki, onlar jurnallarda “məsələ başqa cür həll edilsin” fikrini bildirərək „*Kassanın*” İdarə Heyətinin mövqeyinə təsir etsinlər²²³. Zqlenitskilərin mövqeyi “*Qazeta Poranna Dwa Qroşe*” qəzetində dərc olunmuşdu. Onlara Qafqazda sahibkarlığı ilə tanınan ksöndz Dionizi Bonçkovski müşayət edirdi. „*Xəzər-Qaradəniz Cəmiyyətinin*” yəhudi əsilli Rotşild konsorsiumuna aid olmasından istifadə edərək, Zqlenitskinin prosesi milli-demokrat qəzeti olan “*Qazeta Poranna Dwa Qroşe*”də dərc olunan məqalələrdə millətçilik mövqeyindən – “polyak sənayesinin yəhudi istismarı ilə mübarizə” kimi təqdim edilirdi²²⁴. O zaman icraçı Vladislav Smolenski

219 „Sprawozdanie trzydzieste pierwsze...”, Warszawa 1913, s. 4.

220 „Gazeta Poranna Dwa grosze”, 1914, nr 559 z 11 IV.

221 Ibidem.

222 T. Załuska, op. cit.

223 „Gazeta Poranna Dwa Grosze” 1914, nr 559 z 11 IV.

224 Ibidem; J. Piskurewicz, op. cit., s. 563.

vəfat etdi.

Yenilənmiş məhkəmə prosesi Birinci Dünya Mühəribəsinin başlaması ilə kəsildi. 1914-cü il müharibə hadisələri, sonra isə inqilabi hadisələr, o cümlədən Bakı neftinin milliləşdirilməsi bu məsələ ilə bağlı mübahisəni mənasız etdi.

Vəsiyyətnamənin icrası zamanı sənətkarlıq məktəblərinin yaradılması problemi böyük ictimai marağa səbəb oldu. Bakıda qərarın icrasına 1907-ci ildən başlanılmışdır²²⁵. Bu, 1905-1907-ci illər inqilabi hərəkəti nəticəsində çar hakimiyyətinin təhsil siyasətində baş verən dəyişikliklərin ifadəsi idi²²⁶.

(Şəkil 39. Lev Nikolayeviç Vinqradovun (mühəndis Vitold Zqlenitskinin oğlu Anatolun dayısı) nəvəsinin müəllifə Kiyevdən 12 aprel 1983-cü il tarixli məktubu)

Qafqaz canişini bəzi ictimai istəkləri yerinə yetirərək orta məktəblərdə ayrı-ayrı millətlərin dillərində tədrisə icazə verdi. Azərbaycana gəlcə, bu hələ də kifayət qədər real olmayan məsələ idi, çünki bu bölgənin məktəbində azərbaycanlılar cəmi 13% təşkil edirdi. Üstəlik, onlar universal xarakter daşıyan rus dilində ünsiyyət quran kapitalistlərin, məmurların, ruhanilərin və ziyalıların övladları idilər. Praktiki olaraq orta məktəblər yoxsul təbəqələrin, fəhlə və kəndlilərin uşaqları üçün əlçatmaz idi. Buna görə də, onlar üçün mühəndis Zqlenitskinin səy göstərdiyi məktəbin yaradılması bir fürsət idi²²⁷.

Mühəndisin son vəsiyyətinə uyğun olaraq sənətkarlıq məktəbinin yaradılması problemi yerli mətbuatda kifayət qədər geniş şəkildə əks edildi²²⁸. Belə bir məktəbin Bakıda yaradılması əsaslandırıldı. Onun yaradılması dövlətə, kapitalistlərə və cəmiyyətin geniş kütlələri üçün sərfəli idi, çünki əmək bazarında sənətkarlıq məktəblərinin məzunlarına böyük tələbat var idi. Məktəbin profili müsəlman adət-ənənəsinə və dininə uyğun idi. Bundan başqa, məktəbin yaradılması üçün son vəsiyyətdən irəli gələn kifayət qədər böyük kapital da əhəmiyyətli idi.

Bu fikir həyata keçirilmədi. 1905-1907-ci illər inqilabının süqutundan sonrakı siyasi və sosial reallıq buna mane oldu. Çar

225 CGIAA, f. 389, op. 6, d. 82; „Kaspij” 1907, nr 238, 251, 263, 276.

226 *Istoriya Azerbajdžana...*, s. 793-798.

227 CGIAA. op. cit.; „Trudy Bakinskogo Otdieleniya...”, Baku 1894, s. 71.

228 CGIAA. op. cit.; „Kaspij” 1907, nr 238, 251, 263, 276; 1908, nr 32, 33, 39, 184, 243.

hakimiyyəti 1881-ci ilin tədris planlarını bərpa etdi, bəzi məktəblər bağlanmağa başladı, müəllimlər işdən çıxarıldı, tələbə təşkilatları ləğv edildi, yığıncaqlara icazə verilmədi, ictimai-siyasi tədbirlərdə iştirak edən gənclər məktəblərdən qovuldu və s.²²⁹.

Sənətkarlıq məktəblərinin yaradılması problemi Polşa Krallığında ictimai maraqla qarşılandı. 1913-cü ildə Varşavanın general-qubernatoru Qeorqiy Skalon belə məktəblərin yaradılmasına razılıq verdi. Qərar ictimai rəyin lehinə qəbul edildi. Skalon 1905-ci ildə Varşavaya gəlmişdi. Onu inqilabın „qəbirqazanı” adlandırırdılar. Skalona, bir neçə dəfə sui-qəst edilmişdi.

26 aprel 1913-cü ildə Varşava General Qubernatorluğunun katibliyi tərəfindən sənətkarlıq məktəblərinin tikintisi üçün mühəndis Zqlenitskinin fondundan istifadə edilməsinin mümkünlüyü barədə elan dərc edildikdə, bir sıra şəhərdə dərhal işə başlanıldı. Beləliklə, Kaliş²³⁰, Keltse²³¹, Lublin²³², Pyotrkuv Tribunalski²³³, Plotsk²³⁴, Radom²³⁵ və Şedltse²³⁶ belə məktəblərinin yaradılması başladı. Sənətkarlıq məktəblərinin yaradılması ideyası və təcrübəsi uzun sürmədi. Tikinti sahələri təyin olunanda, təşkilat komitələri yaradılanda və tikinti planları müəyyən ediləndə Birinci Dünya Müharibəsi başladı. Müxtəlif şəhərlərin hakimiyyət orqanları Zqlenitskinin vəsaitindən məktəblərin yaradılması barədə məlumat əldə etmək üçün, ictimai rəyə müraciət edərək suallar verdilər – onları tikmək lazımdır ya yox? Onların tikintisinə təcili ehtiyacın olması barədə rəylər üstünlük təşkil edirdi.

Şəhərlərin müxtəlif qurumları vəsiyyətnamənin icraçısı Vladislav Smolenski ilə əlaqə saxlayırdılar. O, andlı vəkil kimi o zaman Varşavada, Ordınatska küç. 13-də yaşayırdı. Smolenski, ümumiyyətlə Polşa

229 *Istorija Azerbajdžana*, s. 794-795.

230 Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APL), Akta Rządu Gubernialnego Kaliskiego, sygn. 2153.

231 Archiwum Państwowe w Kielcach, Akta m. Kielc, nr 929.

232 Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej APL), Rząd Gubernialny Lubelski (1867-1917), Akta m. Lublina (1874-1915) APL, Akta Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego Wyzd. Administracyjnego, sygn. 13334.

233 APL, Akta Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego Wyzd. Administracyjnego

234 Archiwum Państwowe w Płocku, Zespół Starszego Inspektora Fabrycznego Guberni Płockiej, nr 130.

235 APR, Akta m. Radomia, sygn. 3661.

236 APL., Rząd Gubernialny Siedlecki (1867-1913).

Krallığında sənətkarlıq məktəblərinin yaradılmasının tərəfdarı deyildi. Ona görə də maliyyə məsələləri ilə bağlı ətraflı suallara gec cavab verirdi. Vəsiyyətdən istifadə etməkdə maraqlı olan təşkilatları Bakı məhkəməsinə yönləndirirdi və s.

Vitold Zqlenitskinin son vəsiyyətinə dair müxtəlif məsələlər 1908-1915-ci illərdə qismən yerinə yetirilmiş və əsasən müəssisələrin xeyrinə olmuşdu. Onların həyata keçirilməsi vəsiyyətnamənin icraçısının “xoş niyyətindən” asılı idi.

Vəsiyyətdən tam istifadə artıq 1904-cü ildə 29 sayılı dəniz sahəsinin cüzi məbləğə - 50 min rubla „Qafqaz Cəmiyyətinə” satılması ilə məhdudlaşdırılmışdı. Bu məbləğin 25 mini Anatol Vinqradov üçün ayrılmışdı. Pul Merkurievskaya küçəsi 27 ünvanında yerləşən Bakı Bankına yatırılmışdı. Torpaq sahəsinin satışından qalan 25 min – Bakı Katolik Xeyriyyə Cəmiyyətinə, Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin Bakı Bölməsinə və fərdi şəxslərə: Boris Uşaka, Sergiyuş Birjinskiyə, Silvester Nininoviçev, Leon və Aleksandr Vinqradovlara, Yuzef Kofmana verildi.

Lakin görünür odur ki, bütün məbləğ paylanmamışdı. Vladislav Smolenskinin hesablamalarına görə, dəniz sahəsindən gələn bütün gəlirlər təxminən 400 min rubl təşkil edirdi²³⁷. Razılaşmada qeyd olunan neft gəlirləri üzrə 5 faiz çox kiçik bir məbləğ kimi görünürdü. Ona görə də bəzi qurumlar onun üçün müraciət etmədi. Belə mövqeyi, məsələn, „Yuzef Myanovski adına Kassa” tutmuşdu²³⁸.

Pulla təmin edilmiş və öhdəliklərlə yüklənmiş qurumlar üzərlərinə qoyulan vəzifələri diqqətlə yerinə yetirməyə çalışırdılar. Beləliklə, Bakı Katolik Xeyriyyə Cəmiyyəti vəsiyyət edənin arzusuna uyğun olaraq kitabxanayı qəbul etdi. Mühəndisin kitablarının qaydaya qoyulmuş kolleksiyası Cəmiyyətin Merkurievskaya küçəsi ilə Budaqolovskaya küçəsinin kəsişməsindəki idarəsinə köçürüldü²³⁹. Bu Kitab fondu Cəmiyyətin təşkil etdiyi polyak kitabxanasını zənginləşdirdi.

Bu, kitabxanaların yaradılmasına böyük marağın olduğu dövr idi. Neft Sənayeçiləri Konqresinin Şurasında birləşən Bakı neft emalı

²³⁷ „Sprawozdanie dwudzieste czwarte...”, s. 15.

²³⁸ Ibidem.

²³⁹ CGIAA, f. 46, op. 6, j. chr. 476; Adres-kalendar..., (Baku) 1920, s. 44.

sənayeçiləri 1903-cü ildə Balaxanıda və Bakının “Qara şəhərində”, bir ildən sonra isə Bibiheybətdə kitabxanalar yaratdılar. Ən yaxşı Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin Bakı Bölməsinin kitabxanası təşkil edilmişdi. Onun əsası 1895-ci ildə qoyulmuşdur. Kitabxanada müəyyən dərəcədə elmi-populyaşdırıcı fəaliyyət aparılırdı. Onun inkişafı üçün mühəndis Vitold Zqlenitski çox çalışırdı. Onun inkişafı üçün: “Nobel qardaşları Cəmiyyəti” 60 rubl, “Rotşildlər Cəmiyyəti” 45 rubl, milyonçu Tağıyev 33 rubl məbləğində pul vəsaiti bağışlamışdı²⁴⁰. Mühəndis Zqlenitski bu baxımdan səxavətli idi. Pul ianələrindən əlavə, onun inkişafı üçün 1000 rubl bağışlamışdı. Bəs niyə öz kitab kolleksiyasını Texniki Cəmiyyətə vermədi? Görünür, burada vətənpərvərlik mülahizələri həlledici idi. Bakıda kifayət qədər çox polyak ziyalıları var idi. Özlərinin kitabxanası yox idi. Polyak ictimiasında polyak kitabxanasının yaradılması zərurəti müxtəlif hallarda qaldırılırdı. Bu, milliliyin məhv edilməsi prosesinə qarşı çıxan bir mərkəz kimi göstərilirdi²⁴¹.

Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsindən Bakı Texniki Cəmiyyətinə külli miqdarda pul vəsaiti daxil oldu²⁴². Onun ideyaları reallaşmağa başlayanda Cəmiyyət mühəndisin xatirəsini yad edilməsi barədə düşünməyə başladı. Cəmiyyətin planlarına Vitold Zqlenitskinin adını daşıyan bir muzey və ya xatirə evi yaratmaq ideyası daxil idi. 1912-ci ilin sonunda mühəndisin (gipsdən) büstü düzəldildi və Cəmiyyətin iclas zalında qoyuldu. O zaman Cəmiyyətlə əlaqəli insanların da büstləri düzəldildi və onların hamısının Tarqova küçəsindəki iqamətgahının uzun holunda yerləşdirilməsi barədə qərar verildi. Beləliklə 1914-cü ildə Vitold Zqlenitskinin büstü iclas zalından dəhlizə köçürüldü.

1920-ci ildə baş verən inqilabi dəyişikliklər zamanı “kapitalizmin izlərini” daşıyan hər şey ləğv etmə dalğasında düşünülməmiş şəkildə məhv edildi. Texniki Cəmiyyətin binasının zalındakı büstlər, o cümlədən mədənci mühəndis-geoloqunun büstü də dağıldı²⁴³.

240 *Istorija Azerbajdzana...*, s. 343.

241 CGIAA, f. 46, op. 2, d. 124, s. 2.

242 L.A. Polonskij, *Apszeronskij porog*, Moskva 1966, s. 40.

243 Ibidem.

Şəkil 12. 1975-ci ildə Plotsk şəhərindəki Mazoviya Neft Emali və Neft-kimiya zavodlarının (indi Polşa Neft Konserni ORLEN S.C.) inzibati binasının qarşısında Mühəndis Vitold Zqlenitskiyə ucaldılmış abidə.
(Foto: Beerek <http://galeria.plock24.pl>)

1905-ci ildə mühəndis Zqlenitskinin mineral kolleksiyası Texniki Cəmiyyətə verildi. Kolleksiya inqilabi dəyişikliklərdən sonra 1920-ci il noyabrın 14-də Bakı Politeknik İnstitutunun, indi dünyada məşhur olan Məşədi Əzizbəyov adına Neft və Kimya İnstitutunun Neft-Sənayesi fakültəsinə verilmişdi²⁴⁴. Minerallar kolleksiyası Texniki Cəmiyyətin, sonra isə Politeknik İnstitutunun kimya laboratoriyasının təchizatını təşkil edirdi. Minerallar kolleksiyası və onların təsviri məşğələlər üçün və ərazidə mineralların geoloji axtarışlarında istifadə edilirdi. Onlar Qafqazda möv-

244 Archiw Muzeja Historii Azerbajdzana, jed. chr. 77/2, s. 11.

cud olan mineralların bir növ vizual təsnifatını təşkil edirdilər. İnqilabi dəyişikliklərdən sonra Zqlenitskinin mineraloji tapıntılarına Mixal Abramoviç və Boleslav Dombrovski tərəfindən istinad etdilir.

Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsinə əsasən Texniki Cəmiyyətin aldığı ən böyük hədiyyə Suraxanı kəndi yaxınlığındakı 9 saylı neft sahəsinin yarısı idi. Cəmiyyət qeyd olunan sahənin mülkiyyət hüququnu aldı. 1909-cu ilin avqustunda orada neftin istismarına başlanıldı. Bir neçə il ərzində Cəmiyyət maliyyə maqnatına çevrildi²⁴⁵.

Mühəndisdən qalan məişət texnikası və müxtəlif əşyalar Mariya Nikolayevna Vinqradovaya verildi. Mühəndis Bakıdan Varşavaya köçməyin çətinliyini qabaqcadan görürdü. O, həm də öz vəsiyyətnaməsində qeyd etdiyi kimi oğlu Anatolu Varşavada böyütmək və oxutmaq istəyirdi. Mariya Nikolayevna Mazoviyada Zqlenitskilər ailəsini ziyarət edirdi. Lakin onunla sıx əlaqə qura bilmədi²⁴⁶. Vəsiyyətnamənin icraçısı Vladislav Smolenski onun fəaliyyətindən narazı idi. Gündəlik həyatda Varşava onun üçün yad mədəni reallıq kimi görünürdü. O, oğlu ilə birlikdə Bakıda qaldı. Qardaşları Leon (Lew) və Aleksandr Vinqradovlar ona Anatolu böyütməkdə dəstək olurdular. Onlar həmçinin Mariya Nikolayevna və oğlu üçün daha böyük vərəsəlik hüququ tələb etməyə çalışırdılar. Lakin hüquqi tənzimləmələr sosial həqiqətlərdən daha güclü idi.

Mühəndisin vəsiyyətinə əsasən miras almalı olan müxtəlif qurumlar və şəxslər icraçının qərarına əsasən "haqlarını sonra" almalı idilər; təqribən 400 min rubl istifadə edildikdən sonra yeni pul məbləğlərinin toplanacağı zamanadək. İstisna yalnız Bakıda Roma Katolik Kilsəsinin tikintisinə aid olundu. Digər hallar üçün qərar qüvvədə qalırdı.

1905-ci ildə Vladislav Smolenski mühəndisin irsini bölüşdürərək kilsənin tikintisini "təxirə salırdı".

Lakin 1907-ci ildə "Polyak evi" Cəmiyyəti kilsənin tikintisinə qərar verəndə və 1908-ci ildə memar Yuzef Ploşko binanın planını təqdim edəndə vəsiyyətnamənin icraçısı "Xəzər-Qaradəniz Cəmiyyətinin" gəlirlərindən irəli gələn mirasdan istifadə etməyə razılıq verdi.

Neo-qotik üslubunda olan Müqəddəs Bakirə Məryəmin Məsum Hamiləliyi adında Roma katolik kilsəsi üç il ərzində (1909-1912) tikildi. Bu kilsə şəhər mərkəzinin bəzəyi oldu. Mühəndisin vəsiyyəti əsasında bu

245 L.A. Polonskij, op. cit., s. 40.

246 T. Załuska, op. cit., s. 38.

tikinti üçün 35 min rubl ianə edilmişdir²⁴⁷. Mühəndisin qardaşı oğulları, Stanislav və Boqdan Zqlenitskilər, bu vəsiyyətin həyata keçirilməsində fəallıq nümayiş etdirdilər. Həmin vaxt onlar Bakıda kilsənin və digər polyak qurumlarının əsas qurucusu olan Rılskilər ailəsi ilə əlaqə saxlayırdılar²⁴⁸.

Vəsiyyətnamənin icrası və onunla bağlı problemlər Birinci Dünya Mühəribəsi və 1917-ci il inqilabi dəyişiklikləri ilə dayandırıldı. Birinci Dünya Mühəribəsi illərində Bakının xam nefti Almaniya, Türkiyə, Böyük Britaniya və Rusiya kimi ölkələr arasında şiddətli döyüşlərin obyektinə çevrildi²⁴⁹. Almaniya buna ən böyük maraq göstərdi. Mühəribədən əvvəlki dövrdə onlar Qafqazda bazar-sənaye şirkətləri yaradırdılar, yerli burjuaziya ilə müxtəlif növ əlaqələr qururdular. Onlar Qafqazı fəth etmək planlarında Türkiyənin köməyinə ümid edirdilər. Bu kömək, əsasən hərbi və təbliğat xarakterli olmalı idi. Qafqaza 200 minlik türk ordusunun daxil olması planlaşdırılırdı. Eyni zamanda Qafqaz müsəlmanları arasında pantürkizm və panislamizm ideyalarının yayılması Rusiya əleyhinə üsyanına gətirib çıxarmalı idi.

Türkiyə də öz növbəsində Rusiyanın müsəlman bölgələrini öz ərazisinə daxil etmək planlarını üzə çıxarırdı. O, məqsədinin həyata keçirilməsini ilk növbədə “müqəddəs müharibənin” təşkil edilməsində, yəni müsəlmanların Rusiya hakimiyyətinə qarşı çıxması ilə həyata keçirməyi nəzərdə tuturdu.

Böyük Britaniya Almaniyanın Qafqazdakı mövqeyini zəiflətmək məqsədi ilə regionun neft emalı sənayesində öz mövqeyini gücləndirirdi.

Rusiya mövcud status-kvonu saxlamağa çalışırdı. Qafqazın ondan qopması fikrini də belə mümkün hesab etmirdi.

1914-cü il oktyabrın 31-də Qafqazda hərbi əməliyyatlar başladı. Qafqaz cəbhəsi yarandı. Qafqaz zəhmətkeşlərinin 78,2% onun tərkibinə daxil olundu. 1915-ci ilin yanvarında rus ordusu əks hücuma keçdi.

Mühəribə dərin iqtisadi böhrana səbəb oldu. Əksər sənaye sahələri hərbişəkilmişdir²⁵⁰. Neft hasilatı sənayenin, nəqliyyatın (əsasən də niz və çay nəqliyyatlarının) və ordunun əsas ehtiyaclarını təmin etmirdi. 1915-ci ildə çar hökuməti yalnız hərbi təyinatlı zavodlara neft və kömürün verilməsi haqqında fərman verdi. Bunun nəticəsində digər istehsal müəssisələri, məsələn, yüngül sənaye bağlandı. Böhran kənd təsərrüfatına

247 CGIAA, f. 46. op. 6. j. chr. 476.

248 „Biesiada Literacka”, nr 38/1915, z dn. 21 IX 1912 r.

249 *Istoriya Azerbajdzana...*, s. 739-770.

250 Ibidem, s. 757.

da təsir etdi. Döyüşlər Qafqaz kəndlilərinin 50%-dən çoxunu gündəlik işlərindən yayındırdı. Onlar əsasən arxa cəbhədə işləməyə göndərilirdilər. Ordunun ehtiyacları üçün mal-qara və atların rekvizisiya edilməsi adi bir hala çevrildi. Bəzən, kəndlərdə bir dənə də olsun at qalmırdı. Beləliklə, kəndlilər çəkmə qüvvəsindən məhrum olmuşdu. Bunun nəticəsində əkin sahələri azaldı, daha sonra isə çörək çatışmazlığı məsələsi meydana gəldi.

İlkin ehtiyac mallarının qiymətləri sürətlə qalxdı. Rəsmi qiymət siyahılarına nəzər salsaq görərik ki, çörəyin qiyməti 1914-cü ildən 1916-cı ilin sentyabrınadək 266%, 1917-ci ilin yanvarınadək isə 300%, mal əti 327%, düyü 355%, yumurta 392%, yağ 520% artmışdır²⁵¹. Davamlı qiymət artımı və məhsulların qıtlığı möhtəkirliyin geniş miqyasda yayılmasına səbəb oldu.

Cəmiyyətin geniş kütlələrinin həyat şəraitinin pisləşməsi tətillərin güclənməsinə səbəb oldu. 1915-ci ilin birinci yarısında Bakıda 30 zavodda işin dayanması nəticəsində tətildə 2034 fəhlə iştirak edirdisə, 1917-ci ilin yanvarında tətil hərəkəti 87 Bakı zavodunu əhatə etdi və tətildə 22 minə yaxın fəhlə iştirak etdi. Əvvəlcə fəhlələrin etirazlarını məişət böhranı və yüksək qiymətlər doğururdu. Dükanlar və anbarlar qarət edilirdi; çıxışlar “qadın qiyamı” adlanırlırdı. 1916-cı ildən fəhlə üsyanları siyasi xarakter almağa başladı. Şüarlar arasında müharibənin dayandırılması, çar siyasətinin və hökumətinin ləğvi tələbləri də var idi. Fəhlə hərəkəti bilavasitə Mərkəzi Rusiya bolşeviklərinin fəaliyyəti ilə bağlı idi. Rusiyada inqilabi dəyişikliklər baş verdikdə Qafqazdakı kapitalistlər öz bölgələrində belə bir reallığın baş verməsinin qarşısını almağa çalışırdılar. Onlar Zaqafqaziyanın Rusiyadan ayrılması ideyası ilə çıxış etdilər. Digər tərəfdən, siyasi dəyişikliklər hərəkəti zəhmətkeşlərə də çatdı. Artıq 1917-ci il oktyabrın 31-də Bakıda yeni hökumətin bayrağı qaldırıldı. Ölkədə qanlı mübarizə başladı. 1918-ci ilin iyulunda yeni qüvvələr məğlubiyyətə uğradı. O zaman irticanın özbaşınalığı, quldurluqlar, zorlamalar, dar ağacları, hərbi məhkəmələr və geniş yayılmış korrupsiya ön plana çıxdı.

1920-ci il aprelin 28-də Qızıl Ordu hissələrinin köməyi ilə Bakıda yeni siyasi nizam tətbiq olundu. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi. Bunun ardınca burjua-mülkədar dövlət maşınının nizamı ləğv edildi. Yeni nizam torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin ləğvi və o cümlədən bəylərə və xanlara məxsus torpaqları əvəzsiz olaraq kəndlilərə verilməsi haqqında fərmanlarla, meşələrin, suların və təbii sərvətlərin milliləşdiril-

251 Ibidem, s. 761.

məsi, istehsal üzərində fəhlə nəzarətinin tətbiqi, emal sənayesinin, ticarət donanmasının, bankların və xalq təsərrüfatının digər əsas sahələrinin milliləşdirilməsi haqqında fərmanlarla müəyyənləşdirilirdi.

Azərbaycanda yeni siyasi nizamın qurulması son dərəcədə çətin idi. Xarici kapital və yerli burjuaziya əvvəlki mövqelərinin itirilməsi ilə barışmırdı.

Yeraltı sərvətlərin və neft emalı sənayesinin milliləşdirilməsinə baxmayaraq, mühəndis Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsinin üzərindən tamamilə xətt çəkilmədi. 1918-ci ilin noyabrından, yəni Polşa müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra vəsiyyətnamənin həyata keçirilməsi Polşa-Sovet münasibətlərinin inkişaf vəziyyətindən asılı idi. Yeni hakimiyyət orqanları, məsələn, „*Myanovski adına Kassanın*” maraqlarına tam istisna kimi yanaşmağa hazır idi. Sülh konfransı zamanı bir neçə dəfə rəsmi şəkildə zəmanət verdi ki, „*Kassanın*” əmlakı *məsələsi lazımı anda müsbət şəkildə və onun qanuni hüquqları təmin edilməklə həll olunacaq*²⁵². Bu məsələ Polşanın mədəni və elmi mülkünün qaytarılması ilə bağlı işlər kontekstində təqdim edilirdi²⁵³.

Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsinə yeni maraq 1923-cü ilin ikinci yarısında Mikolay Kopernik adına Polşa Təbiətşünaslar Cəmiyyətinin Baş İdarəsi tərəfindən göstərildi²⁵⁴. Məsələnin vacibliyini 1923-cü il avqustun 31-də Sovet İttifaqının tanınması üçün şərtləri özündə əks etdirən Polşa hökumətinin təqdim etdiyi memorandumda „*Myanovski adına Kassanın*” neft sahələrinin həll edilməsi probleminin yer alması sübuta yetirir²⁵⁵. Memorandumda aşağıdakı qeyd əlavə olunurdu:

“1904-cü ildə mərhumun müh. Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsi əsasında Varşavadakı „Myanovski adına Kassa” (elmi və nəşriyyat müəssisəsi), Bakının Suraxanı kəndi yaxınlığındakı Çillədə səkkiz saylı neft sahəsinin yarısından, Bibiheybət körfəzindəki 29 saylı dəniz sahəsindən gəlir hüququ əldə etmişdi. 8 saylı sahə „Kassanın” idarə heyəti tərəfindən „Xəzər və Qaradəniz Cəmiyyətinə” icarəyə verilmişdi və o, 1917-ci ilin oktyabrına qədər „Kassaya” mütəmadi olaraq onun haqqını ödəyirdi. İcarənin müddəti 1936-cı il yanvarın 28-də başa çatır. 29 saylı

252 „Sprawozdanie czterdzieste drugie...”, Warszawa 1923, s. 8-9.

253 J. Rózewicz, *Polsko-radzieckie stosunki naukowe w latach 1918-1939*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1979, s. 47-79.

254 „Kosmos” 1923, s. 509; J. Rózewicz, op. cit., s. 70.

255 „Monitor Polski” 1923, nr 204, s. 1-2.

sahə "Qafqaz" Cəmiyyətinə qeyri-müəyyən müddətə icarəyə verilmişdi və o, „Myanovski adına Kassaya" hasil edilən neftin 5 faizini ödəməyi öhdəsinə götürmüşdü. 1907-ci ildə «Qafqaz» cəmiyyəti öz hüquqlarını və öhtəliklərini «Bakinskoye Nefyanoye Obşestvo» cəmiyyətinə vermişdi. 1915-ci ilə qədər sahə istismar olunmayıb.

Riqada keçirilən sülh konfransında cənab (Abram - A.X.) Coffe cənab (Yan - A.X.) Dombiskiə "Myanovski adına Kassanın" əmlakı məsələsi lazımı anda müsbət şəkildə və onun qanuni hüquqları təmin edilməklə həll olunacağı haqda bir neçə dəfə rəsmi zəmanət vermişdi. Oxşar bəyanatları Rusiya-Ukrayna nümayəndə heyətinin digər üzvləri də veriblər. Bu məqam, bəlkə də, cənab Coffenin vədlərini yerinə yetirmək üçün ən münasibdir. Buna görə də, Polşa hökuməti yuxarıdakı məsələni həll etmək üçün aşağıdakı layihəni təklif edir:

1) 1917-ci il noyabrın 1-dən neft sahələrinin milliləşdirilməsinə qədər əldə edilmiş və "Kassaya" daxil olmayan gəlirlər onların hazırkı sahibinin üzərində qalan borc təşkil etdiyi üçün "Kassaya" qaytarıla bilər. Bu gəlirlər 1917-ci ilin noyabrından 1919-cu ilin sonuna qədər dəyəri 4.536.078 pud xam neft təşkil edir.

2) 8 nömrəli sahəyə gəlincə, o, yeni konsessiya əsasında „Kassaya" təhvil verilməli və yaxud sahəni istismar edən qurum çıxarılan məhsulların 25%-ni neftlə və ya qızilla dəyərini „Kassaya" qaytarmağa borcludur; və yaxud 1912-1915-ci illərdə „Kassaya" daxil olan orta məbləğə uyğun məhsulun miqdarını neftlə „Kassaya" verilməlidir.

3) 29 nömrəli sahəyə gəlincə, o, yeni konsessiya əsasında „Kassaya" verilməli və ya sahəni istismar edən qurum çıxarılan məhsullarının 5% neftlə və ya dəyərini qızilla "Kassaya" verməyə borcludur²⁵⁶.

Sovet hökuməti Polşa memorandumunda göstərilən şərtlərə 14 dekabr 1923-cü il tarixində nota ilə cavab verdi. Nota Polşa Respublikasının Moskvadakı müvəqqəti işlər vəkili Kazimej Vişinskiyə təqdim edildi. „Myanovski adına Kassa" məsələsinə dair notada aşağıdakı hissə dərc edilmişdi:

"Myanovski adına Kassanın" və „Varşava Xeyriyyə Cəmiyyətinin" xüsusi maraqlarına görə Polşa Hökumətinin ifadə etdiyi istəklərini nəzərə alaraq, İttifaq Hökuməti bu cəmiyyətlərin iddialarının həllinin ən məqsədəuyğun formasını nəzərdən keçirməyə razıdır. Bununla belə, İttifaq hökuməti vurğulamağı zəruri hesab edir ki, bu razılıq tamamilə müstəsna xarakter daşıyır və Zaqafqaziya Federasiyasına qarşı hər hansı

256 Ibidem.

digər şəxsi iddialar üçün presedent ola bilməz”²⁵⁷.

Yeni Sovet hökumətinin müsbət cavabına baxmayaraq, „Kassanın” iddiaları təmin olunmadı. Onun sonrakı illərin hesabatlarında aşağıdakı ifadə təkrarlanır: *“Milliləşdirilmiş Qafqaz ərazilərinin geri qaytarılması məsələsi, təəssüf ki, beynəlxalq maneələr üzündən irəliləmədi”*²⁵⁸. Beynəlxalq maneələr əsasən Polşa-Sovet münasibətlərini nəzərdə tuturdu. 1921-ci il martın 18-də Riqa müqaviləsinin bağlanması ilə tərəflərin müharibə vəziyyətindən sülhə keçməsi demək idi. Polşa Versal müqaviləsinin müddəaları tanıyan böyük dövlətlərin siyasəti ilə bağlı idi. Əhəmiyyətli amil 1921-ci il fevralın 19-da Fransa ilə hərbi ittifaqın bağlanması idi. Bu amil növbəti iyirmi il ərzində Polşanın xarici siyasətin istiqamətini təşkil edirdi. Fransa o zaman Sovet Rusiyasının beynəlxalq forumunda birmənalı əleyhdarı idi. Bolşeviklərdən Çar Rusiyasının borclarının və müharibə borclarının tanınmasını və ödənilməsini tələb edirdi.

1921-ci ilin martından Polşa-Sovet qarşılıqlı iddiaları və ittihamları ortaya çıxmağa başladı²⁵⁹. Gərgin vəziyyət 1927-ci ilin iyununda yarandı. Səbəb Sovet İttifaqının səfiri Pyotr Voykovun (1888-1927)²⁶⁰ Varşavada belarus əksinqilabçısı Boris Koverda tərəfindən öldürülməsi idi. Sovet ictimaiyyəti bu qətlə kəskin reaksiya verdi. Polşa hökuməti təəssüfləndiyini bildirdi, lakin qətlə tam qınamayan, hətta qatilə rəğbət bəsləyən fikirlərin olması üçün Polşa ictimai rəyində müəyyən parçalanma yarandı. Bu vəziyyətdə Polşa-Sovet yaxınlaşması əleyhinə meyllər getdikcə güclənirdi.

Siyasi vəziyyətin və Sovet dövlətinə münasibətin təsiri altında „Myanovski adına Kassa” 1930-cu ildə Parisdə birləşmiş Qafqazın keçmiş torpaq sahibləri ilə əlaqəyə girdi²⁶¹. Bu, Vitold Zqlenitskinin mülklərini bərpa etmək söylərini puça çıxaran bir qərar idi.

İnqilabi dəyişikliklər keçmiş sahiblərin Qafqazda neft hasilatı ərazilərinə qayıtması ideyasını mümkünsüz etdi. “Kassanın” Qafqazın keçmiş milyonçuları ilə ittifaqı Sovet hökuməti tərəfindən presedent kimi qiymətləndirilmiş, 14 dekabr 1923-cü il tarixli notada buna qarşı

257 Ibidem, 1923, nr 288, s. 2.

258 „Sprawozdanie czterdzieste czwarte...”, Warszawa 1925, s. 2 i in.

259 W.T. Kowalski, A. Skrzypek, *Stosunki polsko-radzieckie 1917 - 1945*, Warszawa, 1980, s. 70 i in.

260 S. Łopatniuk, *Konflikt polsko-radziecki na tle zabójstwa posła Wojkowa. Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, 1972, t. 9, s. 71-83; H. Głogowska, *Jak Borys Kowerda zabił sowieckiego posła*, „Czasopis” 2002, nr 6, s. 26-29; 2002, nr 7-8, s. 40-43.

261 „Sprawozdanie pięćdziesiąte drugie...”, Warszawa 1933, s. 28.

xəbərdarlıq etmişdi. Maliyyə və hüquqi baxımdan mühəndis Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsi tarixə qovuşdu.

Müharibə zamanı və inqilabi dəyişikliklərdən sonra Witold Zqlenitskinin qardaşı oğulları mühəndisin mülklərini əldə etmək üçün fərqli bir yol seçdilər. Məlum olanda ki, məhkəmə çəkişmələri bir nəticə vermir, onlar son qanuni qərarları gözləmədən əmisinə məxsus olan torpaq sahələrini axtarıb, özbaşına istismara başlamaq qərarına gəldilər. Bununla əlaqədar olaraq, onlar 27 sentyabr 1914-cü ildə ksöndz Dionizi Bonçkovski ilə birlikdə "Złote Runo"²⁶² adlı ticarət cəmiyyəti qurdular. Cəmiyyət Kiyevdə Mikolay Arnoldun Notariat Kontorunda qeydiyyatdan keçmişdi. 23 may 1916-cı ildə cəmiyyət yeni səhmdarlarla genişləndirildi və adı dəyişdirilərək "Zniç" Cəmiyyəti, 12 iyul 1916-cı ildə isə "Zqlenitski və Cəmiyyət" Ticarət Evi adlandırıldı²⁶³.

Müharibə reallığı nəticəsində, Alman hücumunun təzyiqi altında olan polyaklar Polşa torpaqlarını tərk edərək Rusiyanın dərinliklərinə doğru getməyə məcbur oldular. Onlar müharibənin bir neçə ay və ya bir ildən çox çəkməyəcəyinə və öz mülklərinə qayıda biləcəklərinə inanırdılar. Onların bir çoxu Qafqaza köçdü. Bəziləri Stanislav Zqlenitski və ksöndz Dionizi Bonçkovski tərəfindən qurulan cəmiyyətə diqqət yetirərək öz kapitallarını oraya yatırmağa çalışdılar. „Zqlenitski və Cəmiyyət" Ticarət Evinin səhmdarları arasında aşağıda adları çəkilən polyaklar var idi: 1) Feliks Cerjanovski, 2) Donat Kvyatkovski, 3) Mariya Ponyatovska, 4) Vladislav Tumanov, 5) Yulian Vlodkovski²⁶⁴. Onların iştirakı sayəsində cəmiyyət, praktiki fəaliyyətinə başlamağa bildi. 1917-ci ilin yanvarından Cəmiyyət neft sahələrini almağa və xam neft alıcıları ilə əlaqə qurmağa başladı. Cəmiyyətin fəaliyyəti uzun sürmədi. Onun səhmdarları orduya çağırıldı²⁶⁵.

Bununla belə, Stanislav Zqlenitski neft yataqlarını geri qaytarmaq ümidini itirmədi. 1918-ci ildə «Zqlenitski və Cəmiyyət» Ticarət Evi tərəfindən alınmış 70-ə yaxın neft quyusunun istismarına rəhbərlik edirdi. 1921-ci ilin martında Rusiya Kommunist Partiyasının (Bolşeviklər) qurultayı Yeni İqtisadi Siyasəti (NEP) həyata keçirmək qərarına gələndə onun qarşısında daha əlverişli imkanlar açıldı. Bu siyasətə əsasən, ağır

262 T. Załuska, op. cit., s. 1.

263 *Towarzystwo z Zqlenickim i protokolowy obszczich sobranij torgowego doma*, Zqlenickij i K-o, Baku 1917, s. 1-15.

264 Ibidem, s. 1.

265 Ibidem, s. 14; T. Załuska, op. cit., s. 43.

sənaye, banklar və xarici ticarət dövlətin nəzarətində saxlanılırdı. İstehsal müəssisələrinin tikintisi üçün xarici kapitala konsessiya verilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bəzi kiçik sənaye və ticarət müəssisələri fərdi şəxslərə icarəyə verilir.

Həm istehsal, həm də satış sahəsində fəaliyyət göstərən kooperativlərin inkişafı başladı. Beynəlxalq ticarət əlaqələri canlandı. Bu siyasət ölkənin müharibədən sonrakı yenidən qurulmasını sürətləndirmək məqsədi daşıyırdı.

Stanislav Zqlenitski iqtisadi fəaliyyəti aktiv şəkildə inkişaf etdirməyə başladı. O, ailə üzvlərini Qafqaza gəlməyə təşviq edirdi. Onların arasında onun xalası oğlu Tımoteuş Zaluska²⁶⁶ da var idi. O, 1914-1916-cı illərdə Qafqazda yaşayırdı. “Złote Runo” şirkətinin yaradılmasının təşkilati işlərində iştirak etmişdir. İnqilabdan sonrakı dövrdə Stanislav Zqlenitski ona yazışmalarında mühəndis Vitold Zqlenitskidən qalan malların bir hissəsini geri almaq fürsətindən yazırdı. Məsələn, 1924-cü ilin fevralın 24-də o yazırdı: *“Əziz Tımek! Bu gün neft istismarı sahəsində sıçrayış dövrüdür. Bu yaxınlarda neft quyularının köhnə sahiblərinə qaytarılması barədə qərar verildi. Bu gün bütün köhnə sahiblər yeddi illik qarışıqlıq nətinəsində bağlanmış quyuları təmir etməyə başlayırlar. Hazırda mənim nəinki əvvəllər aldığım quyuları saxlamaq imkanım var, həm də ümidim var ki, qısa müddətdə bir çox yaxşı sahə ala biləcəm (neft sahəsi - A.X.) (...) Burada geniş fəaliyyət sahəsi var və bu işi düzgün təşkil edəcək təşəbbüskar insanlar yoxdur, çünki demək olar ki, bütün polyaklar getdi, tatarlar isə belə bir şeyi təşkil edə bilməzlər. Beləliklə, əziz Tımek, indiki anı itirməmək üçün nə edə bilərsən et, çünki indiki kimi bir an daha olmayacaq. Çünki bu, hər bir dövlətin gələcək üçün mümkün qədər çox ərazi əldə etmək məqsədi ilə münasibətlər qurduğu bir keçid dövrüdür. Əminin sənədlərinin tam olub-olmadığını və harada olduğunu öyrən, mənə çox lazımdır...”*²⁶⁷.

Qafqazda mədəni və ticarət fəaliyyəti Stanislav Zqlenitski tərəfindən 1927-ci ilə qədər aparılmışdır. Bu fəaliyyət siyasi dəyişikliklər şəraitində ləğv edilmişdir. 1927-ci ilin dekabrında keçirilən (ÜKP(b)) XV qurultayında Sovet İttifaqının ağır sənayenin yenidən qurulması sahəsində mühüm uğurlar qazandığı qeyd olundu və inkişaf etmiş kapitalist ölkələrindən müstəqil olmaq və sosializm qurmaq üçün sənayeləşmə planını

266 Listy Stanisława Zglenickiego do Tymoteusza Załuski pisane w Baku (10 II 1917-21 II 1926); T. Załuska, op. cit., s. 1-50.

267 List S. Zglenickiego do T. Załuski z dn. 24 II 1924 r. (kserokopia w posiadaniu autora)

həyata keçirmək üçün bütün əsasların olduğu bildirildi. Qurultay beşillik sənayeləşmə planının direktivlərini tərtib etdi.

Stanislav Zqlenitski yeni siyasi, iqtisadi və sosial reallığa tabe olmalı idi. O, planlarını həyata keçirə bilmədi.

Mariya Nikolayevna Vinqradova da inqilabi dəyişikliklər dövründə mədənci mühəndisin əmlakının geri alınmasına müəyyən ümidlər bəsləyirdi, lakin o, 1922-ci ildə vəfat etdi.

Anatol Vinqradov vəsiyyətnamənin həyata keçirilməsinə maraq göstərmirdi. 1930-cu il fevralın 21-də Anatol mühəndisdən qalan geoloji materialları Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivinə təhvil verdi²⁶⁸. Onların arasında məs. Abşeron yarımadasının ən çox neft ehtiyatlarının olduğu yerlərin eskiz və planları, dənizin dibindən neft hasilatının təsviri, dənizin dibindən neftin çıxarılmasının texnika və üsullarının təsviri var idi²⁶⁹.

1930-cu ildən sonra Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətinin həyata keçirilməsi məsələsi tamamı ilə qeyri mümkün oldu. "Myanovski adına Kassa" artıq 1929-cu ildə sentimentlə qeyd etdi: *"əvvəllər gözə görsənməyə və Komitə tərəfindən qəbul etməsinə və gəlir gətirib gətirməyəcəyinə tərəddüd edilən, bu vəsiyyət, "Kassaya" böyük gəlir verdi və Rusiyada bolşevik çevrilişi olmasaydı bu gün qurumun geniş miqyasda inkişafına imkan verəcəydi. Bu mənbədən xeyli gəlir götürən, bəzi illərdə milyon yarım zlota çatan "Myanovski adına Kassanın" büdcəsi mövcud elmi-tədqiqat müəssisələrinə səxavətlə yardım etməyə, yeni müəssisələri yaradaraq, tədqiqat və nəşriyyat işlərinə dəstək verməyə başlamışdı.*

*Onlar nizamnaməsinə zidd olaraq, Rusiya sərhədlərindən kənarda, xüsusən Malopolskada polyak alimlərinə maddi yardım göstərməyə çalışdığı üçün hökumətin diqqətini qurumun resurslarına yönəltməkdən qorxaraq, sakit, səssiz işləyirdilər(...)"*²⁷⁰.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsini həyata keçirmək ideyası İkinci Dünya Mühəribəsindən dərhal sonra yenidən gündəmə gəldi. 20 oktyabr 1944-cü ildə Timoteuş Zaluska Lüblindəki Polşa Milli Azadlıq Komitəsinə məktub göndərərək Vitold Zqlenitskinin xidmətlərini xatırladaraq onun vəsiyyətinin Polşa üçün əhəmiyyətini vurğuladı və Pol-

268 Archiw Muzeja..., k.10, 17; Anatol Zqlenicki zmarł w 1960 r. w Kijowie, list N.K. Leontiewej do A. Cholubskiego z dn. 12 IV 1983 r. (w posiadaniu autora).

269 Archiw Muzeja, s. 17.

270 Kasa imienia Mianowskiego, s. 12-14.

şa hökumətindən bu məsələ ilə bağlı düzgün mövqe tutmağı xahiş etdi²⁷¹.

Problemi 1948-1949-cu illərdə vəkil Lusyan Pavlovski də qaldır-mışdı²⁷². Vəkil müharibələrarası dövrdə vəsiyyətnaməni həyata keçirmək üçün addımlar atdı. O, xam neftin istismarından itirilmiş gəlir mənbələ-rinə görə kompensasiya almaq üçün “Myanovski adına Kassanın” adın-dan çıxış edirdi²⁷³.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsinin həyata keçirilmə-sinə dair növbəti ümidlər 90-cı illərdə, keçmiş Sovet İttifaqında baş verən siyasi dəyişikliklər kontekstində ortaya çıxdı. Bu işdə o cümlədən, fəaliy-yətini bərpa etmiş “Myanovski adına Kassanın” idarə heyəti iştirak edir. Mühəndis Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsindən irəli gələn vərəsəlik iddiaları ilə bağlı dövlət başçıları səviyyəsində danışıqlar aparılır.

Mühəndis Vitold Zqlenitskinin ideyaları heç vaxt tam həyata keçiril-mədi. Mühəndisin ömür yoluna nəzər saldıqda onun *müxtəlif çətinliklərlə dolu “daşlı yolda”* dayanmış bir insan olduğu görə bilərik. Onun ideyaları gələcəyə yönəlmişdi, lakin uğursuzluğa məhkum idi. Bu ideyalarda rea-lizmin olmamasını görüb müxtəlif mənfi şərhlər irəli sürülürdü və nəzərə alınmırdı. Mühəndisin ideyaları gerçəkləşməyə yaxınlaşdıqda onların re-allaşdırılmasını uzaqlaşdırən yeni maneələr meydana çıxırdı. Ümumiyy-ətlə, mühəndisin niyyət və baxışlarının həyata keçirilməsi çox çətinlik və uğursuzluqlarla müşayiət olunurdu.

Mühəndis vəsiyyətnaməsinin həyata keçirilməsinin spesifik yolla-rından başqa, elmi-mədəni himayədarlıq tarixində, xüsusən də Polşa mə-dəniyyətinin himayədarlığı tarixində gözəl səhifə açdı. Vəsiyyətnamənin həyata keçirildiyi bir neçə il ərzində elm və mədəniyyət müəssisələri çox böyük məbləğdə vəsaitlər aldılar. Polşa elmi və mədəni dünyası onlardan tam istifadə edə bilmirdi.

Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətnaməsi, bütün bu cür vəsiyyətlər kimi, mirasçıları qane etmədi. Vəsiyyətnamənin qismən həyata keçirilməsi mə-dənçi mühəndis-geoloqunun Vətəninə dərin bağlılığını sübut edir. O xalqın zəhmətində, maddi rifahının yüksəlməsində və mədəniyyətinin inkişafında qurtuluş və dirçəliş imkanlarını görürdü. Mühəndis Vitold Zqlenitskinin “Polşalı Nobel” fondunun təsis edilməsi ilə bağlı arzu və istəkləri tam şəkildə baş tutmasa da, o, sözün yaxşı mənasında bu ada layiqdir.

271 T. Załuska, op. cit., s. 17.

272 J. Piskurewicz, op. cit., s.564.

273 Kasa imienia Mianowskiego, s. 14.

NƏTİCƏ

Vitold Zqlenitski elə bir nəslin tipik münayyəndəsi idi ki, o nəsl haqqında Boleslav Prus yazırdı: “(...) o dövrdə polyakların bir qəribə nəslə öz zirvəsinə çatdı ki, poetik dillə desək, “öz bayrağına” “Bilik gücdür! (...)» şüarını yazdılar. Bunəsil özünü “pozitivist” adlandırılırdı. “Pozitivistlərin” əsas xüsusiyyəti isə bəzilərinin təsəvvür etdiyi kimi «ölkəsinə xəyanət» və «Allaha nifrət» deyil. Onlar inanırdılar ki, „poeziya və romanslardan daha çox elmi kitablar, və heç olmasa sadəcə olaraq elmi-populyar kitablar oxumaq lazımdır. Boş siyasətdənsə daha çox kənd təsərrüfatı, sənaye, ticarət, təhsil, kəşflər və ixtiralarla məşğul olmaq lazımdır. Dünyanın gələcəyi gözəl xəyallarda, vətənpərvərlik bəyanatlarında deyil, əzmkar işdədir; müharibələrdə deyil, sivilizasiyadadır”²⁷⁴.

Onun şəxsi həyatı və ictimai fəaliyyəti bir o qədər də uğurlu deyildi. Həmyaşıdlarının yaddaşında o, zahiri görünüşünün səliqəsinə önəm verən yaraşıqlı insan kimi qaldı. O, hündürboy, gözəl bədən quruluşlu, sarı saçlı qaraşın insan idi. O, kifayət qədər böyük sifətli, bir az qabarıq gözlü, böyük burunlu, bığlı insan idi. Çox nadir hallarda mədənci formasını geymirdi. O, təmkinli, məqsədlərinə çatmaqda son dərəcədə çalışqan və inadkar bir insan idi. Araşdırma işlərini apararkən o, uzaq gələcəyə baxa bilirdi.

Peşəkar olaraq heç vaxt elmlə bağlı olmayıb. Təhsil aldıqdan sonra o, Kamenna çayı üzərindəki Mroçkovda Metallurgiya Zavoduna rəhbərlik etmiş, Qafqazda isə Ekspert İdarəsinin rəisi olmuşdur. Geologiya sahəsinə böyük marağı var idi. Bu baxımdan onun elmi biliyi, təşkilatçılıq niyyəti və fədakarlığı peşəkar geoloqlardan üstün idi. Qısa müddət ərzində o, Abşeron yarımadasının geologiyası və neft yataqları üzrə mütəxəssis nüfuzunu qazandı. O, 1900-cü ildə Bakı neftçilərinin “Neftyanoye Delo” jurnalında “Abşeron yarımadasında və onun hüduqlarından kənarda neft ərazilərin ayrılması barədə” adlı məqaləsində tədqiqatlarının nəticələrini dərc etdirmişdir.

274 B. Prus, *Jak wiec jest naprawde?*, „Słowo” 1903, nr 33-34.

Qeyd olunan tədqiqat bu günə qədər öz aktuallığını itirməmişdir. Mühəndis, dənizin dibindən neftin çıxarılması problemləri ilə dərindən məşğul olmuşdu. O, buruqlar vasitəsilə dənizin dibindən neftin çıxarılması texnikasını işləyib hazırlamış və nəşr etmişdi. 1896-cı ildə bu ixtira ideyası istismar üçün real görünürdü. İdeyanın reallığa çevrilməsi çox çəkmədi. Qeyd olunan ixtira ona dənizin dibindən neft hasilatı sahəsində dünya miqyasında pioner adını qazandırdı. Hazırda isə onun Bakının “neft Eldoradosuna” çevrilməsində əməyinin olması vurğulanır²⁷⁵.

Mühəndis, neft emalı avadanlıqlarının təkmilləşdirilməsində mühüm nailiyyətlər əldə etdi. Onlardan ən mühümü buruqların ayrılıqlarını və əylmələrini ölçən aparatın ixtirası idi.

İctimai işdə o, Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin Bakın Bölməsində fəaliyyəti ilə seçilirdi. O, öz intizamı, vicdanlılığı və ictimai işdə fədakarlığı ilə tanınırdı.

O, Qafqaz Poloniyası ilə kifayət qədər sıx əlaqə saxlayırdı. Lakin bu əsasən yaradıcı ziyalıların nümayəndələri ilə təmaslar idi. O, güclü şəxsiyyət idi, amma öz fikrini başqalarına təlqin etməyi sevmirdi.

O, Polşa tarixinin səhifələrinə ilk növbədə son vəsiyyətnaməsi sayəsində daxil oldu. Ölümündən bir müddət əvvəl o, vəsiyyətnamə tərtib etdi və orada neft sahələrindən əldə edilən gəliri Varşavadakı „*Myanovski adına Kassaya*” vəsiyyət etdi. „*Kassa*” çoxsaylı elmi və mədəni layihələri maliyyələşdirirdi, alimlərə yardım göstərirdi; məsələn, təqaüdlər verirdi və s. Onun vəsiyyəti əvvəlcə inamsızlıqla qəbul edildi; bir neçə ildən sonra „*Kassanın*” hesabına külli miqdarda vəsait daxil oldu. Mühəndis mədənci-geoloqunun vəsiyyətinə əsasən, „*Kassanın*” İdarə Heyəti ümumavropa ədəbiyyatı, incəsənəti və elminə aid ən yaxşı işlərə görə mükafatlar, məsələn, yubiley mükafatları verilməli idi. Bakı neftindən gələn külli miqdarda pul və mühəndisin yuxarıda qeyd olunan vəsiyyəti ona “Polşalı Nobel” adını qazandırdı.

Mühəndis Zqlenitskinin vəsiyyəti Polşa və Rusiyada olan bir çox qurum və şəxslərini də əhatə edirdi. Bu, Vətənə dərin bağlılığın ifadəsi idi – ona verə biləcəyi ən gözəl hədiyyə idi. Rusiyadakı qurumlar və insanlar üçün qoyduğu miras mühəndisin rus elmi ilə əlaqələri haqqında məlumat verir.

275 S. Bratkowski, *Nie kręć się w grobie panie Domaszewski*, „Kulisy” 1973, nr 47 z 25 XI; J. Le-onowicz, *Człowiek, który uczynił z Baku naftowe Eldorado*, „Kurier Polski i Polonijny” 1980, nr 199 z 19-21 IX.

Vəsiyyətnamənin icrası uzun sürmədi. Birinci Dünya Müharibəsinin başlaması və inqilabi hadisələrin yaratdığı dəyişikliklər onun həyata keçirilməsinə mane oldu. Yeni siyasi realıqda vəsiyyəət öz aktuallığını itirdi. Hökumət məslənin həll edəcəyini bəyan etməsinə baxmayaraq, beynəlxalq mülahizələr, yeni siyasi nizam və mürəkkəb vəziyyət Vitold Zqlenitskinin vəsiyyətinin tənzimlənməməsinə səbəb oldu.

Vitold Zqlenitskinin ideyaları bu gün də aktualdır. Yer elmləri dünyası, bəşər sivilizasiyasının taleyini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edən texnologiya sahəsində onun öndə olmasını şübhəsiz qəbul edir. Enerji problemləri, xüsusilə neftə artan qlobal tələbat hazırda dövlətlərin, xalqların mövqeyini, müharibə və sülh məsələlərini müəyyən edir.

Geoloji və texniki düşüncə Vitold Zqlenitskinin texnologiya tarixində daimi yerini təmin etsə də, mühəndis vaxt aşırı yenidən kəşf edilsə də - unudulmuş olaraq qalır²⁷⁶.

276 J. Chojnacki, *O utrwalenie pamięci wybitnego Polaka inżyniera górnika-geologa Witolda Zglenickiego*, „Notatki Polskie” 1978, nr 4, s. 23-30.

MÜƏLLİF HAQQINDA QEYD

Prof. dr. Andjey Yan Xodubski Qdansk Universitetinin professoru, Polşa Elmlər Akademiyasının Siyasi Elmlər Komitəsinin üzvü idi.

O, 1952-ci il yanvarın 1-də Mazoviyanın Qrabenitse Male kəndində anadan olmuşdu. Polşa diasporunun bu günü, eləcə də regional problemlər, o cümlədən Mazoviya ilə bağlı tədqiqat metodologiyası və tarixinə dair 900-dən çox nəşrin müəllifi idi.

30 ildən artıq, Qafqazda polyakların taleyini araşdırırdı. Burada bioqrafik tədqiqatlar mühüm yer tutur. Bunların arasında „Vitold Zqlenitski Polşalı Nobel 1850-1904” (Plotsk 1984) araşdırması diqqət çəkir.

Hazırda onun yeni tədqiqat nəticələri ilə zənginləşdirilmiş ikinci nəşri təqdim olunur.

Müəllifin elmi nailiyyətləri arasında Ermənistanda, Azərbaycanca, Çexenistanda, Dağıstanda, Gürcüstanda və Orta Asiya ölkələrində polyakların taleyinə dair araşdırmalar mühüm yer alır. Onlar monoqrafiyalarda (*Polyaklar Azərbaycanda*, Torun 2004) və qeyd olunan mədəni məkanlarda, lüğətlərdə, leksikonlarda polyaklar haqqında kollektiv nəşrlərdə təqdim olunub.

Towarzystwo Naukowe Płockie (TNP) - Plotsk Elmi Cəmiyyəti

3 iyun 1820-ci ildə yaradılmış Plotsk Elmi Cəmiyyəti (TNP), Polşada mövcud olan ən qədim elmi cəmiyyətdir və bu yaxınlarda 200 illik yubileyini qeyd etdi. Plotsk Vilayət Məktəbində (hazırda Stanislav Malaxovski adına orta məktəb) yaradılmışdır. Onu 7 nəfərdən ibarət ictimai idarə heyəti idarə edir, 2002-ci ildən başçı prof. Zbiqnev Kruşevskidir. Müəssisə elmi tədqiqatlar aparır, elmi qrantlar həyata keçirir və konfranslar, müəlisələr, mühazirələr, sərgilər təşkil etməklə və həmçinin kitablar və rüblük “Notatki Płockie” nəşr etməklə elmi populyarlaşdırır. TNP-nin elmi strukturunda Jelinski Ailəsinin Kitabxanası (adını daşıyır), Arxiv və Muzeyi, həmçinin Lençitsa şəhərində filialı var. Cəmiyyətin üzvləri tədqiqatlarını aşağıdakı tematik bölmələr üzrə aparırlar: Dialoq, Tarix, Humanitar elmlər, Sosial Elmlər, Texnika Elmləri və Pedaqoji Elmlər.

TNP-nin iqamətgahı 15-ci əsrə aid keçmiş dini qərargah binasında yerləşir - Plotskun ən qədim binalarından biri. Cəmiyyətə aid olan ikinci tarixi bina 19-cu əsrdə inşa edilmiş “İlahi Təqdir Evi”dir – Jelinski Ailəsi adına TNP Kitabxanasının qərargahı – Varşavadan kənarda Mazoviyanın ən böyük kitabxanalarından biridir. Kitabxanada 20-ci əsrin əvvəllərində Skempe şəhərindən olan Jelinski ailəsi tərəfindən TNP-yə hədiyyə edilmiş zəngin kitablar kolleksiyası var.

TNP Kitabxanasının sərvətlərindəki ən qədim artefakt 9-cu əsrə aid perqament əlyazmasıdır - bibliyadan «Hikmət Kitabı»ndan bir hissə. 15-18-ci əsrlərə aid çaplar kolleksiyasında isə ən qədim qrup sayılan inkunabula

(XV əsrin ikinci yarısına aid köhnə çaplar), məs. Dante Alighieri-nin «İlahi komediyası» (1487). Nadir kitablar kolleksiyasına həmçinin Nikolay Kəpərnikin "De revolutionibus orbium coelestium" (1543) əsərinin ilk nəşri, dünyanın raket konstruksiyasına dair ilk çap kitabı – Kazimej Şemenoviç tərəfindən "Artis magnae artilleriae" (1650) kitabı və Laski-nin Əsasnaməsi (1506) daxildir, polyak dilində ən qədim dini himn və vətənpərvərlik himni hesab edilən "Bogurodzica"-nın ən qədim çap mətni ilə. TNP həmçinin Fransisko Qoya tərəfindən 80 qrafikdən ibarət "Kaprizlər" adlı (1799) dəstənin ilk nəşrinə sahib olmaqdan qürur duyur.

*Plotk Elmi
Cəmiyyətinin
(TNP) iqamətgahı*

*Plotk Elmi Cəmiyyətinin (TNP)
Jelinski Ailəsi adına kitabxanası*